

АБДУҚАҲҲОР ИБРОҲИМОВ

УЙҚУ КЕЛМАС КЕЧАЛАР

Роман

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001 ЙИЛ

Иброҳимов А.

Уйқу келмас кечалар: Роман. — Т.: «Шарқ», 2001. — 240 б.

Барча нарса жуфт-жуфт бўлиб яратилган экан, жуфт бўлиб яшаш табиат тақозосидир. Лекин оила бўлиб турмуш кечириш ҳамма мавжудот орасида фақат Одам наслига хосдир. Оила — жамиятнинг энг биринчи ва бирламчи зарраси. Лекин бу зарра шунчаки зарра эмас, тирик вужудлар иттифоқидир. Иттифоқ иборасида аҳиллик, тотувлик деган маънолар ҳам бор. Агар оила ҳақиқатан ҳам тинч-тотув бўлса — олам гулистон — яшаш завқли. Акс ҳолда турмуш бу дунёдаги дўзахга айланади, оила эса зиндоннинг ўзи бўлади-қўяди, руҳий кечинмалар асабларни зирқиратади, уларни эговлайди, тунлар уйқусиз ўтади.

Уйқу келмас кечалар!.. Ҳар бир одам ҳаётида шундай руҳий ҳолатлар бўлиб туради. Висолда ҳам, айрилиқда ҳам, тўйда ҳам, азада ҳам, бошга мушкулот тушганда ҳам, вафосизликка учраганда ҳам, садоқатдан лол қолганда ҳам, оғир дард чекканда ҳам, иш юришмаган ёки илҳом келганда ҳам инсон тунларни бедор ўтказди. Таниқли ёзувчи Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг «Уйқу келмас кечалар» деган янги романида ана шундай уйқу келмас кечалар тасвирланади, оила ва жамиятнинг ўзаро боғлиқлиги ҳақида, ишқ-муҳаббат, садоқат, вафодорлик тўғрисида сўз боради. Роман бош қаҳрамон Фахри Камолнинг севгилиси Ёқутхонга ёзган мактуби шаклида яратилган.

Ў32

Биринчи қисм

БУЛУТЛИ ТОНГ

Инсон ҳаётида шундай дамлар бўлар эканки, ёшини ҳам, кимлигини ҳам унутаркан. Вақт ўтаётганини, фасллар ўзгараётганини сезмайди. Тонг отганию кундузи бошлангани билан, оқшом кўнганию тун киргани билан унинг заррача иши йўқ, унинг учун ҳаммаси бир гўр. Ҳаммасига у бефарқ. У фақат намоз вақтини билиш учун соатга қарайди. Сув ўтмас, бураб турилмас, тўхтаб қолмас соатга. У доимо ўзи билан. Бунинг сабаби бор, албатта. Фаҳри Камол бу соатини ўринга ётганида ҳам ечиб қўймайди. Қўли қаерда бўлса ўша ерда чиқиллайди. Қўйнида бўлса қўйнида, кўксиди бўлса юраги устида. Агар қўлини чаккаси остига қўйиб ёнбошлаб ётса, қулоғига шивирлайди: «чиқ... чиқ... чиқ». Уни ўйлоқлар бошқаради, минг қўйга салади, у ёққа олиб боради, бу ёққа олиб келади. Юқорига улоқтиради, пастга туширворади. Миясида беадад, бетизгин, минг хил ўйлар, гужгон ўйнаган хаёллар.

Фаҳри Камол анчадан буён шу аҳволда. Юрарга ҳолати йўқ, турарга тоқати йўқ. Юракда ишқ ўти кўп, уни йўқлар киши йўқ. Камолот ёшига етган одамнинг муҳаббати ҳам комил бўлар экан. Бироқ севгилиси уни ташлаб кетмоқчи. Бундан ортиқ аламу азоб борми дунёда?!

Ўша машъум куни Ёқутхон хўмрайиб эмас, жилмайиб туриб тўсатдан бундай деди-я:

— Фаҳриддин ака, мени унутинг, мутлақо унутиб юборинг, олдимга ҳам борманг, телефон ҳам қилманг. Керак бўлсангиз ўзим сизни топиб оламан.

Хотинининг бу гапларидан борлиқ-йўқлик ҳолатига тушиб қолган Фаҳри Камолнинг жавоби шу бўлди, холос:

— Бу сизнинг сўзларингиз эмас, Ёқутхон, — «Нима учун, нега?» деган савол бермади, негаки, асл сабабини айта оладиган одам ўз ёстикдошига дабдурустан бундай сўзларни гапирмасди.

— Йўқ, бу менинг ўз сўзларим, мен йўқман, энди сиз учун, хайр! — дея Ёқутхон эшикни ташқаридан ёпиб чиқиб кетди.

Шундан бери Фаҳри Камол икки хонали уйида ёлғиз бир ўзи яшайди. Йўқ, яшайди эмас, умр ўтказди. Ёрсиз, ишсиз, дўстларсиз. Ҳатто унга телефони ҳам бевафолик қилгандай. Илгарилари, у амал курсисида ўтирганида, кунига муболағаси билан йигирма тўрт соат тўхтовсиз жиринглайдиган телефони сукутда. Унга ҳеч ким телефон қилмайди. Борди-келди қилмайди ҳам. Кўшнилари ҳам уникадан қадамларини узишган. Кўчада уни четлаб ўтишади ёки кўрмаганга солишади. Фаҳри Камол кундузи кўчага ям чиқмай кўйди. Унинг учун одамлар бор, лекин одамлар учун Фаҳри Камол энди йўқ. Қизиқ, бу атрофда кўғирчоқбозлари кўғирчоқлар яшайдими? Улар учун инсон қисмати ўйинчоқми? Йўқ, Фаҳри Камолни унутишгани йўқ. У унутиб қўйиладиган ёки унутилиб юбориладиган одам эмас. У йирик сиймо, халқ олдидаги улкан тарихий хизматлари — илмий асарлари, бадиий мақолалари, давлат ва жамоатчилик фаолияти, айниқса жумҳуриятнинг миллий истиқлолга эришувидаги жонкуярлиги, ватанпарварлиги билан тарихдан мангу ўрин, халқ қалбидан муқим жой олган. Фаҳри Камол деган номнинг ўзи етади, унга бирор таъриф тавсифни қўшишга ҳожат йўқ. Замондошлар дарҳол сўз ким ҳақида бораётганини билдилар, қалбларида самимий бир туйғу — ҳурмат туйғуси уйғонади, кўз олдларида она тилига давлат или мақомини беришни ёқлаб ўтказилган митинг ва намойишларда оташин нутқлар сўзлаган, телемунозаларда жиддий талабларни ўртага ташлаган фидойи зиёли ва курашчи гавдаланади. У она халқи ва Ватани олдида хизматини ўринлатиб қилиб қўйган, лекин қилиб бўлгани йўқ эди. У номаълум сабаб (буни ўзи ҳам билмайди) билан четга суриб қўйилган, балки суриб турилган шахс, холос. «Уйингизда бўла туринг, дам олаверинг, керак бўлсангиз, ўзимиз чақириб оламитиз» дейишган, холос. Шу гапни айтган одам орадан кўп ўтмай, жиноят устида ушланиб, думи тугилиб, қамалиб кетди. Унинг ўрнига келган одам эса эски ишларга қўл ургиси келмадим, ёки бошқа сабаби борми, Фаҳри Камолни бир чақириб кўрмади, балки ўз иши бошидан ошиб ётгандир, балки Фаҳри Камол масаласи ҳали пишиб етилмагандир. Бунга вақт керак. Ҳа, Фаҳри Камол жинояткор ҳам, хиёнаткор ҳам эмас. У жамият чиқити эмас, жамият фидойиси. У четга сурилиб, эсдан чиқиб турган одам, холос. Лекин кимга ям «шундай, шундай» деб айтиб, тушунтириб чиқа оласиз. Фаҳ-

ри Камол битта, одамлар эса миллионга. Қайси бирларига билдириб улгурасиз. Ҳа, сурилган шахснинг аҳволи оғир, ночор кечади. Фаҳри Камол ҳолига унинг аҳволига тушган кишигина тушуниб ета олади, холос. Танаси бошқа дард билмас. Бошқалар унинг аҳволини ҳатто тасаввур қилишлари ҳам қийин. Четга сурилгани етмагандай, уни хотини ҳам ташлаб кетмоқчими, ташлаб кетиб бўлдим... Дард устига чипқон, деб мана шунга айтадилар. Бахтсизлик ўзи қўша-қўша келаркан. Омад бир кетдими, толе забун бўлаверади.

Одам борки, уни кўрганларида тилда бўлмаса-да, дилда «Бетинг қурсин» дейишади, у ҳақда гап кетганида «Падарига лаънат, ит эмган, итдек қопади-я одамни» деб лаънатлашади. Вафотини эшитиб қолишса, «Гўрида тўнғиз қўпсин, ер шунақаларниям ўз бағрига олади-я!» деб қўйишади. Фаҳри Камол ҳақида сўз борганда эса одамларнинг чехраси ёришиб кетади. Уни кўрганларида «Яша, камол топ» деб дуо қилишади, орқасидан эса «Отасига раҳмат!» деб олқишлашади. Мабодо вафот этса «Гўри билан битта нур бўлсин, худо раҳмат қилсин, жойи жаннатда бўлсин» деб Қуръон оятларидан ўқиб, савобини унинг руҳига бағишлашади... Хуллас, Фаҳри Камолнинг номи замондошлари қалбидан жой олгани, халқ ёди — тарихда қолгани аниқ, қатъий. Бу шараф, албатта. Лекин бу шарафдан тирик Фаҳри Камолга наф йўқ. Кези келганда — вафот этгач, бир кунмас бир кун бирор кўчами, мактабми унинг номи билан аталар, хотираси абадийлаштириллар. Лекин у ҳозир тирик. Ўлганидан кейинги юзта олқишдан ҳозирги битта олқиш унинг учун азизроқ. Ўзи кўрмайдиган юзта шарафдан кўзи очиқлигидаги бир оғиз ширин сўз унинг учун тотлироқ.

Тўғри, Фаҳри Камолнинг Худоёр Аминдек ота қадрдон маслаҳатгўйлари, учта «гап»и бўйича эски жўралари, улфатлари, эски ишхонаси — илмий-тадқиқот институтидаги ҳамкасабалари, сиз оғзи сенга бормаган, лекин ажрашмаган бўлса-да, бирга яшамайдиган биринчи хотини, икки ўғил, икки қизи, дуогўй қари онаси, синглиси, укаси, жиянлари, бошқа қариндош-уруғлари, холис хизмат қилиб меҳрини қозонган таниш-билишлари, садоқатли шогирдлари бор. Ҳа, аслида у ёлғиз эмас. Лекин ҳозир ёлғизланиб қолишига сабаб шуки, у давлат хизматига ўтгач, эртаю кеч иш билан бўлиб кетиб, маҳалла-кўйга, қариндош-уруғларга илгаридагидай аралаша олмади, «гап»ларга ҳам бор-

ганда бориб, бормаганда бормай, улардан узилиб қолди, улар бундан ўзларини тортдилар: «Жуда шишиниб кетибди!», деб ҳисобладилар. Бунинг устига унинг иккинчи турмуш қуриб, ичкуёв бўлиб кетиши худди шу пайтларга тўғри келиб қолди. Билган у деди, билмаган бу. Фаҳри Камол биринчи хотини билан бир ҳовлида турсада, анча йиллардан бери бирга яшамас эди. Хотини худодан бўлиб тақво йўлини тутиб, тарки дунё қилган эди, эрига «сиз уйланинг, мен рози» деганига ҳам анча бўлган эди. Бу оилавий сирдан оила аъзоларидан бўлак ҳеч ким воқиф эмасди. Фаҳри Камол эса қайта уйланишни хаёлигаям келтирмай келарди. Тақдир экан, нияям бўлдию, юлдузи юлдузига мос тушиб қолди — Ёқутхонга уйланди. Бунинг акс-садоси ҳали ҳануз давом этади, асоратини эса аста сиз сўраманг, мен айтмай. Биласиз, эл офзига элак тутиб бўлмайди.

Фаҳри Камолнинг ҳаётдаги сўнги қувончи ва таянчи Ёқутхон уйдан чиқиб кетганига ҳам анча бўлиб қолди. Қанчалигини айтишим шарт эмас, чунки айриликда кечган бир кун бир йилга тенг, унинг учун. Шундан бери у одам овозига — мулоқотга зор-зор. Ҳар қандай одам билан суҳбат суҳбат эмас. Кўнгли кўнглинга туташ ва яқин кишинг билан суҳбат асл суҳбатдир. Бошқаси чикора.

*Мени мен истаган киши ўз суҳбатига аржуманд этмас.
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглим писанд этмас.*

Фаҳри Камол файласуф олим, мутафаккир, тафаккур қилишдан бир дам тўхтамайди. Мулоқотнинг тўрт тури — ғойибона суҳбат, дийдор, телефондаги сўзлашув ва мактуб ҳақида асар ҳам ёзган.

Ғойибона суҳбат ҳаммада ҳам бўлиши мумкин, лекин қалби катта, мулоҳаза ва муҳофаза доираси кенг ва чуқур, хаёли учқур одамларда ғойибона суҳбат тез-тез ва мазмундор бўлиши турган гап. Хўш, ғойибона суҳбат кимлар билан бўлади? Дўст билан ҳам, рақиб билан ҳам. Ғойибона тарзда киши дўстига, севгилисига мурожаат қилиб юрагини ёриши, хаёлан уларни тинглаши, уларга дакки бериши ёки улардан кечирим сўраши, ёки тун бўйи рақиб билан ғойибона тортишиб, уришиб чиқиши мумкин. Фаҳри Камол Ёқутхонни неча бор ғойибона суҳбатга тортиб кўрди. Лекин ҳар гал сокин бошланган суҳбат тортишувга айланаверди, жанжал чиқишига бир баҳа қолди. У ҳатто хаёлан ҳам

севгилисига озор етишини истамасди. Шу боис ғойибона суҳбатни бас қилди-қўйди.

Дийдор! Ривоят қилишларича, одамлар бир-бирлари билан дийдор учун — бир-бирлари билан кўришиб туриш учун дунёга келишар экан. Лекин ким билан дийдор кўришасиз, бу турмушда муҳим нарса. Инсоннинг бахти ҳам, бахтсизлиги ҳам кўп жиҳатдан ана шунга — кимга дуч келиб қолишига боғлиқ. Яхши одамга, кўнгилдаги одамга тўғри келсангиз, бу — буюк бахтдир. Аксинча бўлса, катта бахтсизликдир. Дўстлар дийдорига нима етсин:

*Жаҳон шодлиги йиғилса бутун,
Дўстлар дийдоридан бўлолмас устун.*

Ёқутхоннинг турар макони бу ердан пиёда беш дақиқалик масофа. Лекин у «олдимга ҳам борманг» деган...

Телефондаги сўзлашув ҳозир турмушга кенг ва чуқур кириб кетган, замонавий ҳаётнинг узвий бўлаги бўлиб қолган мулоқот туридир. Эндиликда турмушни телефонсиз тасаввур қилиб бўлмай қолди. Лекин мулоқотнинг бу тури дийдор қадри даражасида эмас, бўлолмайди ҳам. Дийдорнинг телефондаги сўзлашувдан бир фарқи шундаки, дийдорда қулоқдан бошқа кўз ҳам иштирок этади, кўз-кўзга тушиб, юз юздан нур олиб туради. Телефондаги илтимос бажарилмаслиги, ўтинч кечирилмаслиги ҳам мумкин, лекин шундай илтимос билан лутфан ва шахсан мурожаат бўлса, сўровингиз қондирилади, узрингиз қабул этилади. Юз амри иссиқ, деб бежиз айтмаймиз. Дийдор инсоний мулоқотнинг энг улуғ туридир. Фаҳри Камол Ёқутхон билан дийдорлашиш у ёқда турсин, телефондаги сўзлашувдан ҳам маҳрум. «Телефон ҳам қилманг» деган у.

Мактуб орқали мулоқот қилиш бугунги кунда, айниқса, телефон алоқаси кундан-кунга кучайиб бораётган ҳозирги даврда бир оз эскиргандек, ибтидоийдек бўлиб туюлади, қолаверса, бир шаҳарда яшаб туриб, мактуб орқали мулоқот қилиш муомаладан четга чиқиб бораётгани аниқ, деб ёзган эди Фаҳри Камол ўша асарида. Умрида бир марта хат ёзмаган одамлар бўлса ажаб эмас. Бироқ мактуб орқали мурожаат қилиш хат битувчидан ҳам, хат олувчидан ҳам масъулият талаб қилади. Мактуб айни пайтда ҳужжатдир, агар йирик шахслар ёзган бўлса ноёб тарихий-адабий ёдгорлик ҳам-

дир. Мактубга ҳар хил ва ҳамма гаплар ёзилавермайди. Айримлар аччиқ устида, жаҳолатга берилиб айтиб юборган сўздан тониши мумкин. Бироқ мактубида ёзиб қўйган гапидан ҳеч ким тонолмайди.

Одатда кўпчилик мулоқотнинг уч туридан фойдалана олади, лекин ҳаммага ҳам ёзиш қобилияти ва эринмай ёзиб ўтириш учун чидам берилмаган. Худога минг қатла шукрки, Фаҳри Камол кучли ақл-идроки ва кенг мушоҳада ва мулоҳазасига яраша ўткир қаламга ҳам эга, у равон, мазмунли, аниқ ва тиниқ ёза олади. У жилд-жилд китоблари билангина эмас, чирсиллаб турган мавзуларда ёзган, ҳафта сайин матбуотда босилган юзлаб бадиий мақолалари билан ҳам жуда машҳур бўлиб, эл-юртга танилган, олқишига сазовор бўлган, замона қаҳрамонларидан бирига айланган. Шу боисдан ҳам у давлат девонига маслаҳатчи қилиб чақириб олинганди.

«Ёқутхонга мактуб битаман, шу билан кўнглим чигилини ёзаман». Бу фикр Фаҳри Камолни руҳлантириб юборди. У ёзишга киришиб кетди. Кунни тунга, тунни тонга улаб ёзди.

* * *

«...Севгилим Ёқутхон! Неча вақтки Сиз мени фироқ ўтида ўртайсиз, ёндирасиз, куйдирасиз. Ахир, мен ҳам жонсиз ҳайкал, ҳиссиз вужуд эмасман. Инсонга хос барча туйғулар ва табиий эҳтиёжлар менга ҳам бегона эмас.

Мени унутинг, мутлақо унутиб юборинг, дейсиз. Ахир, ўзингизнинг ризолигингиз билан эзгу орзуларимизни, ўйларимизни, режаларимизни бир умрга боғлаб, ёстиқдош бўлган эдик...

Ўзгалар гапини қўяверинг, Сиз мен учун кўз ёшидай тиниқсиз, софсиз!

Кўзингиз сеҳр, киприкларингиз ўқдир.

Овозингиздан эриб кетаман. Бир оғиз ширин сўзингиз кўнглимни тоғдай юксаттиради. Аччиқ гапингиз эса қалбимни яралайди, вужудимни заҳарлайди. Лекин, барибир, бу ҳам менга фазилатингиз бўлиб туюлади. Шоир ёзибди:

«Сен Ширину мен ҳам Фарҳод эмасман.

Сен аччиғу мен ҳам новвот эмасман».

Олам олам бўлиб, одам одам бўлиб, башарият тарихида бошқа ҳеч қайси аёлга менинг Сизга бўлган сев-

гимдек буюк ва қизғин муҳаббат насиб этмаган бўлса керак. Бу улуғ бир бахтдир. Сиз учунгина эмас, ўзим учун ҳам, чунки қисматида севиш бор одам бахтлидир.

Шоир ёзади:

*«Ишқ дарди ғариб танамда жондур,
Ким дард чекса, ўшал инсондур».*

Ёлғон гапириш, биласиз, мен учун умуман бегона. Мени бахтга етаклаган ҳам, бахтсизликка судраган ҳам мана шу одатим бўлса керак. Мен учун ёлғон гапириб омадли бўлгандан тўғри сўзлаб хотиржам яшамоқ афзал.

Бутун ҳаётингиз давомида Сизга фақат рост гапирган одам биргина мен бўлсам керак.

Сизнинг ҳамма-ҳамма гапларингизни тўппа-тўғри деб билиб, чиппа-чин ишонган одам ҳам фақат мен бўлсам керак.

Илк ишонч сўнгги пушаймондан устун деб билиш менинг ақидам. Турмушда кўп қоқилишимга ҳам мана шу ростини айтишим сабабдир. Бундан хафа ҳам эмасман. Табиатан шундай яратилган бўлсам, бировни алдашни билмасам, нима қилай, ахир. Онадан қайта туғила олмайман-ку, тарки одат, амри маҳол.

Мени алдадим, деб ўйлайдиганлар аслида ўзларини алдайдилар, ёлғон гапирган одамнинг кўнгли ҳеч қачон хотиржам бўлган эмас, ёлғоннинг умри қисқадир, барибир эртами-кечми ҳақиқат юзага чиқади. Дунё эски тегирмон, ҳар биримизни ун каби элайди, сарани сарага, пучакни пучакка чиқаради.

Ёқутхон, гўзалим!

Биласиз, неча бор айтганман ўзингизга, қалбим бутунлай фақат сизники. Бошқаларга бор-йўғи вужудим тегишли. Иқрорман: сиз менинг ҳаёт-мамотимсиз. Бизлар икки тандаги бир жон эдик, юракларимиз уйғун эди, висол онлари буни қалбан ҳис этардик...

Одатда ошиқлар маъшуқасини жонимдан ортиқсиз дейдилар. Мен бундай демайман. Менинг фикрим бўлакча, мен бошқа одамман-да. Дунёда жондан ортиқ ҳеч нарса йўқ. Мен Сизни жонимга тенг деб биламан. Сиз бор бўлсангиз, мен ҳам бор бўламан, дейман.

Ёқутхон, чироғим!

Сизни учратгунча ҳаётим зимистон эди. Сиз шамчироғим бўлдингиз. Ҳозирги бахтсизлигим шуки, шу шамчироғни қора булут тўсгандай.

Асалим, Ёқутхон!

Ўзингиз қайта бахш этган ҳаётим энди керак бўлмай қолдимми? Шу жумбоқ мени кўп қийнамоқда. Ахир, кеча яхши бўлган одам ўз-ўзидан бугун ёмон бўлиб қолмайди-ку. Инсонда хотира деган муқаддас бир хил-қат бор, бошқа мавжудотлар эса бу шарафдан маҳрум. Сизни чин инсон деб билганман ва шу фикримда ҳамон борман.

Кўнгилнинг ичида ҳеч нарса йўқолмайди.

Менда ҳам. Сизда ҳам. Бошқаларда ҳам. Агар инсоннинг кўксига қалб бўлсаю, тош бўлмаса... Лекин чин муҳаббат ҳатто тошни ҳам эритиб қалбга айлантириб юборади, шунга қодир.

Азизам, Ёқутим, арзимас сабабларга кўра кейинги пайтда юз берган тўқнашувларимиз, сизнинг менга нисбатан айтган аччиқ-қурум гапларингиз, менинг ўйлаб-ўйламасдан, лекин яхши ниятда қилган уринишларим, интилишларим бизларни узоқлаштириб қўйди, деб ўйласангиз хато қиласиз. Булар мени баттар сизга яқинлаштириб қўйди. Сизга бўлган севгим синовдан ўтди: илоҳий чин муҳаббат экан. Муҳаббат эса ҳавас эмас, бугун келиб, эртага тарк этиб кетадиган. Муҳаббат ўзи макон тутган қалбни ҳеч қачон тарк қилмайди. У азалий ва абадийдир.

Шакарим, биласиз, мен шу кунларда ёлғизман, айни пайтда ёлғиз ҳам эмасман, Сиз жисмонан бўлмасан-да, маънан мен билан биргасиз. Ўнгимда ҳам, тушимда ҳам. Бизлар маънавий турмуш кечирмоқдамиз.

Менинг хаёлим — ҳамроҳим! Хаёлимда эса Сизсиз! Барча учрашувларимиз, висол онлари, суҳбатларимиз, биринчисидан тортиб то энг кейинги баҳсгача — ҳамма-ҳаммаси ёдимда, кўз ўнгимда. Қалбимга муҳрланган, кўзим қорачуғига тушиб қолган.

Умр мазмуни яшалган йиллар сони билан эмас, балки эса қолган кунлар билангина, тотли онлар билангина ўлчанади. Бизлар бирга кечирган салкам тўрт йиллик турмушимизда бундай эса қолган кунлар, ширин дамлар шунчалар кўпки, гўё мен сиз билан қирқ йилдан бери умр кечириб келаётгандайман. Ҳа, тўрт йил бирга кечирган умримиз маънавий мазмунига кўра қирқ йилга тенг. Балки, нишабини яхшилик томон буриб юборсак, қирқ асрга баробар.

Ёқутхон, Сиз менинг қисматимсиз. Азал котиблари Лавҳул Маҳфузда тақдиримизни туташтириб ёзиб қўйишган экан-да. Бўлмаса, бир умр яшаб келган, кунда учрашиб қолишимиз мумкин бўлган ўша она шахри-

миз қолиб, Истанбулда юзлашиб қолармидик. Ўша илк учрашувни, чеҳрангизга биринчи бор кўзим тушган дамни эсласам, шоирнинг ушбу байти ёдимга тушади:

*Кўргали ҳуснингни зору мубтало бўлдим санго,
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдим санго.*

Балолиғ кун эмасди. Осмони фалақдан паға-паға оппоқ, пок-покиза қор бўралаб ёғади. Икки кундан бери тинмай ёғаётган қор, узлуксиз кураб турилганига қарамай, тизза бўйига чиқиб қолганди, серқатнов жойларда — кўча, майдон, йўлка ва хиёбонларда эса тўпиққа етарди, транспорт қатнови сушлашиб, кўпчилик пиёда юришни афзал биларди. Шу боис кўча-кўй одамлар билан ҳар қачонгидан кўра гавжум эди. Асли тубжойли кексаларнинг айтишича, Истанбулда бундай қалин қорли қаҳратон қиш бир асрда бир-икки марта бўлиб қолар экан. Биз ана шундай камёб қишга дуч келиб қолибмиз.

Ўшанда Истанбулнинг Қаппали Шарши (Ёпиқ Чорсу) бозоридан Султон Боязит жоме масжиди ва майдони ҳамда Истанбул университети томонга чиқаверишда тасодифан эски танишим профессор Маҳсум Алиев билан учрашиб қолдим:

— Ие, Маҳсум ака! Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом... Фахриддин... Фаҳри Камол... Учрашиб қолган еримизни қаранг-а. Истанбулнинг қори кўз очиргани кўймайдия.

Маҳсум ака билан қучоқлашиб кўришдик. Одатда мусофирчиликда шундай бўлади: узоқ танишлар ҳам ўзларини яқин қадрдонлардек тутадилар, тавозели ва сертакаллуф бўлиб қоладилар. Агар она шаҳримизда учрашиб қолганимизда оддийгина саломлашиб, қуруққина сўрашиб ўтиб кетардик, холос. Лекин бу ер ўзгалар юрти, бизлар эса мусофирмиз, чет эл фуқароларимиз.

— Сизни қайси шамоллар учирди бу ерга, — дедим мен.

— Ҳа, энди, — жавобланди Маҳсум ака, сабаби тирикчилик дейишга уялди шекилли, — бир гуруҳ сайёҳларга етакчилик қилиб келганман. Бир ҳафтага. Ўтган куни келдик. «Ҳидоят» меҳмонхонасига жойлашдик бир амаллаб. Турар шароитимиз ҳамин қадар. Меҳмонхонамиз уч юлдузли экан. Тўловига қараб тушовида. Кунига олти доллар тўлаяпмиз. Фахриддин ўзингиз қаерда турибсиз?

Маҳсум аканинг мени Фахриддин деб аташига сабаб шуки, менинг тўлиқ исмим Фахриддин Камолиддинов эди. Ўқувчилик йилларимда синф жадвалида шунда ёзиларди. Маҳсум ака бизга ватан тарихидан бир йилча дарс ҳам берган, ўқувчиларни йўқлама қилганда мени «Камолиддинов Фахриддин» деб тилга олган. Шу-шу мен унинг ёдида Фахриддин бўлиб қолган бўлсам керак. Синфдошларим, эски танишларим ҳануз мени ўша тўлиқ отим билан чақирришади. Паспорт олишимда «Фаҳри Камол» деб ёздирганман. Талабалиқдан бошлаб «Фаҳри Камол» бўлиб келаман, шу ном билан элга танилдим. Номимнинг ўзгаришининг қисқача тарихи шу, моҳияти эса «ов», «ев», «вич»лардан қутилишга бориб тақалади.

— Мен қариндошларникида турибман, — дедим Маҳсум аканинг саволига жавобан. — Келганимга икки ҳафтадан ошди.

— Ў, мазза қилибсиз-да, биз бемаврид келибмиз. Қор ёққани ёққан.

— Радионинг маълумотига кўра эртадан бошлаб ҳавойи жаҳон юришиб кетармиш.

— Айтганингиз келсин... Яна қанча турасиз?

— Янги йил байрамида уйда бўлмоқчиман.

— Ҳали унга бир ҳафта бор. Унгача бу ерда бир учрашармиз.

— Балки. Лекин ваъда беролмайман. Бир-иккита расмий юмушлардан бор. Шуларни битиришим зарур.

— Э, Фаҳри Камол, укажон, сал қолса унутаёзиман-ку, янги юксак лавозимлар муборак бўлсин, эшитиб, кўп хурсанд бўлдим. Бир инижонимни қутлаб қўяй деб уйингизга роса телефон қилдим, сира тушолмадим. Чин сўзим.

— Ишонаман. Ташаккур. Телефонимиз ўзгарган.

— Ие, шунақами. Ана айтдим-ку. Иложи бўлса, ёзиб олай янги телефонингизни. Сиздай одамга иш-пишимиз тушиб қолиши турган гап. — Маҳсум ака пальтоси тугмасини ечиб, костюмининг қўйин чўнтагидан ён дафтари ва ручкасини олмоқчи бўлди. Мен унинг ҳожатини чиқара қолдим. Ёнимдан ташрифнома олиб унга бердим:

— Марҳамат.

— Э, раҳмат, раҳмат, ҳожатимни осон қилдингиз, сизни Аллоҳнинг ўзи ярлақасин, ука. Яшанг.

Худди шу пайт ён томондан аёл кишининг эрка овози эшитилди:

— Менга-чи... Менга бермайсизми ташрифноман-гиздан...

Мен ялт этиб овоз эшитилган тарафга қарадим. Оқ пальто, оппоқ шарф, оқ телпак кийган, қоп-қора қошларига қор учқунлари сал-пал қўнган, буғдой ранг, кулча юзли, ўрта бўйли, тимқора кўзларининг бири сал қисикроқ, гилосдек тусли юпқа лабларининг бир чети қуйига қараганроқ бир нозанин менга қараб жиламайиб турарди, юзидаги кулгичлари ҳам ўзига жуда-жуда ярашиқли... Тан оламанки, бу малакнинг боқишидан мен маҳлиё бўлиб қолдим. Бу малак Сиз эдингиз, Ёқутхон!.. Орага чўмган сукунатни ҳам ўзингиз буздингиз, мени ҳам, ўзингизни ҳам ноқулай ҳолатдан кутқардингиз:

— Маҳсум ака, нега бизларни таништирамайсиз?

— Ие, ие, узр, ёддан чиқибди. Бу синглимиз Ёқутхон бўладилар. Ҳамсафармиз.

— Жуда яхши. Марҳамат, — мен Сизга ташрифнома бердим.

— Раҳмат, — дея ташрифномани қўлингиздаги мўъжаз чарм сумкачага солиб, қулфини «чиқ» этказиб ёпиб қўйдингиз. Ҳозирча бошқа гап-сўзга ҳожат қолмаган эди.

— Фаҳриддин, кеннойингизга у — бу совға олмоқчи эдим. Ёқутхондан танлаб беришни илтимос қилдим. Бозорга шунга келгандик...

Маҳсум ака билан қизгин учрашиб, одмигина хайрлашдик. Сизлар бозорга кириб кетдингиз, мен ўз йўлимга равона бўлдим. Бу учрашувдан ёдимда икки сўз: «Ҳидоят» ва Ёқутхон ҳамда бир сиймо қолди. Бу малаксиймо Сиз эдингиз, Ёқутхон! Бошида шундай деб ўйлагандим. Бу кам экан. Ростини, бу учрашув ҳаётимда инқилоб ясаб юборди, онгимда исён, қалбимда кўзғолон кўтарилди, турмушимда тўнтариш бўлди, бу ёруғ дунёга янги тдан келгандай ҳис эта бошладим.

Декабрь ойининг йигирма учинчи куни бўлмиш ўша куни Истанбулда қор шунчалар қалин ва куюқ ёғардики, осмон қўл чўзсангиз етадиган даражада яқин, ер юмшоқ — қор тўшаклар тўшалган эди.

Осмон яқин, ер юмшоқ эканми, демак, ҳали олдинда фараҳли кунлар кутмоқда.

Шоир айтганидек, ўша куни:

*«Кўзларимни очди муҳаббат,
Тошқинлар ўтдилар қалбимни ювиб,*

*Севгилим, сен энди кетмагин фақат
Кўзларингни юмиб... кўзларингни юмиб».*

Ишқ дардига мубтало бўлган одам борки, шеър ёзишга бир уриниб кўради, ўзидан шеър чиқмаса, шоирлардан истефода этади, зотан асар эълон қилингунча муаллифники, эълон қилингач, ҳамманинг мулки. Мен ҳам шундай қиялпман, ҳолатим, кайфиятимга мос эсимга тушган шоирларнинг шеърларидан мактубимга қўшиб **кетаётирман**. Шоирлар мени авф этсинлар, тилагим — уларнинг илҳоми жўш урсин, биздек ишқ дардига мубтало бўлгану, лекин ўзи шеър ёзолмайдиган нотовонларнинг қалбига малҳам бўлиб, оғирини енгил қилганлари учун уларга ташаккур. Уларни ишқ пирлари қўлласин!..

Ўша куни, Ёқутхон, сиз билан хайрлашгандан кейин, қўлим ҳеч нарсага бормаи, кўнглим ҳеч нарсани тусамай, Султон Боязит жомесида пешин намозини ўқидим-да, режалаштирган борар жойларимга ҳам бормаи, таксига миндим-да, тўппа-тўғри турар жойимга — Истанбулнинг Бакиркўй даҳаси, Отакўй мавзеига — қариндошим Амина опаникига қайтдим. Кеннеди шоҳкўчаси билан, Босфор бўғози ёқалаб кетувчи бу равон кўча жуда узун, серқатнов, турли-туман маркали машиналар уёққа-буёққа гиз-гиз этиб учади. Шу кўчанинг ўрта қисмида, шаҳар марказидан бораверишда ўнг томонда қад кўтарган кўркам бино бор. Шу бинонинг учинчи қаватидаги саккиз хонаю бир катта зал Амина опанинг мулки, турар жойи. Шундан икки хонани менга яшаб туришим учун ажратиб берган, бири ётоғим, иккинчиси иш кабинетим, мени йўқлаб келувчиларни ҳам ўн беш кунлардан бери шу ерда қабул қиламан. Ётоғимдан Кеннеди шоҳкўчаси, ундаги турнақатор машиналар, ундан нари — Босфор бўғози яққол кўзга ташланиб туради. Машина шовқини келмайдию денгизнинг шовуллаши эшитилиб қолади уйқусиз кечаларда... Қора ёға бошлагандан бери на кўча, на турнақатор машиналар, на денгиз узра сузиб юрган кемалар кўринади, шовуллаш ҳам эшитилмайди, гўё у тараф оқ бўз мато билан тўсилгандай.

— Келинг, бейафандим, — деди эшикни очиб Амина опа уйга эртароқ келганимдан таажжубини яширолмай.

— Ассалому алайкум, Амина опа.

— Ваалайкум ассалом!

— Кун жуда совиб кетди. Эртароқ қайта қолдим.

— Жуда яхши қилибсиз, иним. Қани ичкари кининг, марҳамат. Мен бугун кечки овқатга қиймали мошкичири қиялман. Телефонда боққолга буюргандим — мошни келтириб беришди. Мошкичирини соғинган бўлсангиз керак.

— Жудаям. Лекин уринибсиз-да.

— Шу гапни қўйинг, иним, — Амина опа хафаланди.

— Кечирасиз, Амина опа.

— Сиз азиз меҳмонимсиз. Гап шу. Бошқа хаёлларни унутинг.

— Хўп.

— Мен ҳозир чой дамлайман... Бирга чой ичамиз. Совқотиб кетибсиз.

Мен кўкимтир-қора плаш-палтом ва кумушранг қорақўл телпагимни ечиб, йўлакдаги қозикларга илдидим, оёғимга юмшоқ жун шиппагимни кийиб, зал орқали ўз бўлмамга кириб кетдим. Уй кийими — «Ади-дас» пижамамни кийиб, залга қайтиб чиққанимда, Амина опа катта доира столни тузаб, чой ҳозирлашга улгурган эди.

Амина опа менинг шахсий ҳаётим — биринчи турмушим бахтли бўлмаганидан хабардор. Гап-сўзсиз, хаёл суриб чой ичиб ўтирганимни шунга йўйди шекилли, мени гапга солди:

— Хўш, Фахрибей, бугун шаҳарда қандай гаплар, нима янгиликлар бор экан?

— Султон Боязит жомесига бораётиб, ҳамшаҳарлардан бирини учратиб қолдим, эскидан таниш эдик.

— Бириними, ёки иккисиними? — сўради Амина опа мийиғида кулиб, ўсмоқчилаб.

— Улар икки киши эди. Буни қаердан билдингиз?

— Биламиз-да. Биринчидан, мусофирлар ҳамроҳ-ҳамроҳ бўлиб юришади. Иккинчидан, қор бўронли кунда мусофир шаҳарда ёлғиз ўзи кўчага чиқмайди, меҳмонхонада мазза қилиб ётаверади.

— Бир танишимни учратдим дейишимга сабаб шуки, ёнидаги ҳамроҳини танитайман, илгари сира кўрмагандим.

— Тушунарли, ҳамроҳи аёл киши эди, шундайми?

— Шундай! Буни қандай билдингиз? Нима, фолбинмисиз, Амина опа?

— Буни билиш учун фолбин бўлиш шарт эмас. Бунинг учун сизга тикилиб қарашнинг ўзи етиб ортади.

Руҳингиз, ҳолатингиз айтиб турибди ўзи. Қўлингиз ишга бормай, уйга эртароқ келишингизнинг сабаби ҳам шу. У хоним сизни бир боқишдаёқ мафтун этиб қўйибди. Энди уни яқиндан билмоқчисиз, овозини эшитмоқчисиз. Тўғрими, гапларим?

«Гапларингиз тўғри, жуда топафонсиз, опажон», дейишга меҳмонлигим, мезбонга бўлган иззат-хурматим, унинг нуруний салобати йўл бермайди, «йўқ» дейишга эса юрагим ижозат этмайди, ёлғон гапирма, тан олавер, Амина опа меҳрибон аёл, одамнинг руҳига тушунди», дея ростига кўчишга даъват қилади. Уртача бир йўл тутиб, шундай дея қолдим:

— Жуда ошириб юбордингиз, Амина опа, — ҳазилга буриб.

— Касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади, мендан яширманг. Сизга ёрдам беришга тайёрман, иним. Улар қайси меҳмонхонада экан?

— «Ҳидоят»да.

— Ў, шўринг курғурлар. Жуда хароб меҳмонхона-ку у... Исми нима?

— Ёқутхон! — бу менинг биринчи марта исмингизни тилга олишим эди, Ёқутхон!

— Икки калима: Ҳидоят ва Ёқутхон. Истанбулдек бу шаҳарда топиш учун шу икки сўзнинг ўзи етарли. Топамиз, ҳозир топамиз, — Амина опа кўчма телефон дастагини олиб, қаёққадир қўнғироқ қилди, соф туркча гаплашди, кейин қоғозга ниманидир ёзиб, менга берди-да, ўзбекча сўзлади:

— Мана бу «Ҳидоят» маъмурининг телефони. Ҳозир тошкентлик сайёҳлар меҳмонхонада эмас экан, ҳамма ўз иши билан чиқиб кетган. Кечкурун олти-еттиларда ҳамма тўпланар экан. Ўшанда телефон қилсангиз чақириб беришади.

— Ташаккур, Амина опа, — дедим мен ўта самимият билан. — Сизни кўп уринтириб қўйяпман-да...

— Шундай гапларингизни қўйинг, деб сизга минг марта айтдим-а. Яна такрорлайверсангиз, бизлар уришиб қоламиз.

— Ҳар ҳолда.

— «Ҳар ҳолда»си ҳам керакмас. Менга унақа такаллуфларнинг кераги йўқ. Сизни маънавий иним деб биламан. Сиз ҳам мени бир опангиз ўрнида кўрсангиз, шунинг ўзи етарли. Самимият бўлса бас... Энди мен кечки овқатга уннайман. Сиз эса мана бу янги газеталарни олинг-да, хонангизга кириб ҳордиқ чиқаринг.

Телефон дастагини ўзингиз билан олиб кириб кетишни ҳам унутманг, соат олти-еттиларда «Ҳидоят»га ўзингиз телефон қилаверинг. Маъмури русчани ҳам яхши билади, чунки Русиядан келувчи сайёҳларнинг аксарияти шу меҳмонхонага кўнишади. Илоё, йўлингиз ҳидоят йўли бўлсин...

...Кўш ёстиқни баланд қилиб бошимга қўйиб, чалқанча ётиб «Миллийат», «Жумҳурият», «Ватан» газеталарини кўздан кечирдим ётоғимда, Амина опанинг ибораси билан айтганда, ҳордиқ чиқара бошладим. Кўзим газетадаю, хаёлим сизда, Ёқутхон, чеҳрангиз кўз ўнгимда. Сизга ўхшаган аёлни умрим бўйи кўрганмикинман, учратганмикинман, дея хотираларим бисот-бағалини титкилайман, сира тополмайман. Китобларда ўқиганим, кино-видео, телевизорларда кўрганим қаҳрамонларни сизга таққослайман, барибир ўхшашингизни тополмайман. Таққоси йўқ, бемисл экан Ёқутхон, деган қарорга келаман. Йўқ, астойдил ҳаракат қилсангиз, ниятингизга етаркансиз. Бир мисқолча бўлса-да, ўхшашингизни топдим, топдим, юрагим орқасига тортиб кетди. Бу бошқа ирқ, бошқа миллат, бошқа дин вакиласи бўлмиш Анна эди! Ҳа, Лев Толстой яратган ўша Анна Каренина эди! Йўқ, сизлар бир-бирингизга бус-бутун ўхшамайсизлар, фақат тиқилиб қараганингизда, бир кўзингизнинг сал қисилиб, сал-пал оғиб кетиши ўхшаш эди, холос. Шу заррадек ўхшашликнинг ўзиёқ қалбимга гулгула солди, юрагимда зилзила юз берди. Ўша зилзила, мана тўрт йил бўляптики, ҳамон тўхтагани йўқ, баъзан кучаяди, баъзан сусаяди, лекин ўзини сездириб туради, фақат бирга бўлганимиздагина сезилмайди, холос...

Аннанинг ҳаётини, қисматини биламан-да. Тўғри, Анна китобдаги қаҳрамон, ёзувчининг ижодий тўқимаси дейиш мумкин. Лекин ёзувчининг илҳоми илоҳий ҳилқат. У башорат қилиши мумкин. Шундай қаҳрамонлар бўладики, ҳамма халқларга муштарак бўлади, ҳамма замонларда тириклардан тирикроқ бўладилар, абадий яшайверадилар гоҳ у миллатга мансуб бўлиб, гоҳ бу миллатга мансуб бўлиб. Одамзотнинг асли бир — ҳаммамиз Одам Ато билан Момо Ҳаводан тарқалганмизда.

Соат кечки олтидан ошиши биланоқ, етти бўлишига сабрим чидамай, «Ҳидоят»га телефон қилиб, рус тилида маъмурга ўзимни таништирдим-да, Тошкентдан келган сайёҳлардан бирини чақириб беришни ил-

тимос қилдим. Тезда телефонда йигит кишининг ёқимли овози эшитилди:

— Ассалому алайкум. Мен Маъруфжон бўламан, Фарғонадан.

Мен ўзимни таништиргач, дедим:

— Ёқутхонни телефонга чақириб бера олмайсизми, илтимос.

— Гуруҳимизда икки Ёқутхон бор, қайси бирини?

— Тошкентлик Ёқутхонни.

— Иккови ҳам тошкентлик. Фамилиясини айтинг.

— Фамилиясини... Фамилияси ёдимдан кўтарилибди-да.

— Ундай бўлса, шунга қараб иш тутамиз-да. Галмагалдан икковини ҳам чақираман, ўзингиз танлаб ола берасиз, ака, — Маъруфжон гапининг кетини ҳазилга буриб юборди.

— Ташаккур, Маъруфжон, саёҳатингиз кўнгилли ўтсин, беҳатар бўлсин, — мен нотаниш суҳбатдошимга миннатдорчилик билдирдим.

Орадан кўп ўтмай телефондан овоз эшитилди, бу Сизнинг ёқимли овозингиз эди.

— Ассалому алайкум... Бу ким ўзи?

Мен ўзимни танитдим, боя тушга яқин бозорбошида учрашиб қолганимизни эслатдим.

— Э, сизми, мен ҳайрон бўлдим, «Сизни телефонда сўрашяпти» дейишганида, бу мусофир шаҳарда мени ким ҳам йўқларди деб... Телефонимизни қандай топдингиз?

— Одамлар сўраб-сўраб Маккани топишган экан, — дедим мен. — Астойдил ҳаракат қилсангиз, топиш мумкин экан.

— Анча уринибсиз-да, катта раҳмат.

— Ҳечқиси йўқ.

— Боя сизга тикилиб қолишимга, ташрифнома сўрашимга сабаб бор. Сиз адамларга жуда ўхшаб кетаркансиз, сизни кўрдиму адамларни қайта кўргандай бўлдим.

— Нима, адангиз вафот этганмилар?

— Ҳа, бир ярим йилдан ошди. Тўғри, ёшларингизда катта фарқ бору, барибир жуда ўхшайсизлар, овозингиз ҳам, салмоқли-салмоқли гапиришингиз ҳам жуда ўхшаш... Адамлар мен учун идеал одам эдилар. Бизлар ота-болагина эмас, мисоли ҳақиқий дўстлар ҳам эдик. Мен уларни тушунардим, улар эса мени тушунардилар.

Чамаси, ўша дамда дадангиз билан боғлиқ ёрқин

хотиралар ёдингизда жонланди, айрилиқ азоби қалбингизни ўртади, соғинч ҳисси қийнади. Мен сизга тасалли беришга уриндим:

— Адангизга меҳрибон экансиз. Илоҳим, адангизнинг жонлари жаннатда бўлсин.

— Айтганингиз келсин. Ўзлари яхши одам эдилар. Шундай мусофир юртда мени йўқлаб телефон қилганингиз учун, адамларни ёдимга солганингиз учун сизга катта раҳмат. Бу яхшилигингизни сира унутмайман.

— Мен нима қилибман, сизга шаҳар олиб берибманмики... Бир марта телефон қилибман, холос.

— Йўқ, бегона юртдагиси бошқача бўлар экан. Кутилмагандагиси, кутилмаган одам томонидан қилиниши ўзгача бўлар экан. Сизнинг телефонингиз мени тўлқинлантириб юборди.

— Ундай бўлса, мен ҳам жуда хурсандман...

...Суҳбатимиз охирида мен, агар Янги йилгача Тошкентга етиб боролсам, байрам арафасида Сизга телефон қилишга ваъда бердим, телефонингиз рақамини ёзиб олдим.

Ёқутхон, бир эсланг, йўқ, яхшилаб бир эсланг, орамиздаги самимият қандай кучли эди-я, ўшанда. Шунини унутиб бўлармиди! Йўқ, асло! Бир умрга қалбимда муҳрланиб қолган. Сизда ҳам шундай бўлса керак, деб ўйлайман. Қалб ичидаги нарса ҳеч қачон йўқолмайди.

Бу умрим мазмунини белгилайдиган, Сиз билан боғлиқ кунларнинг биринчиси эди!

* * *

Истанбулдан Тошкентга Боку орқали учиб, белгиланган муддатдан сал кечикиб, Янги йилга жуда тақаб етиб келдим. Табиийки, идорада деярли бир ойча бўлмаганимдан юмушлар тўпланиб қолибди. Дарҳол ишга киришиб кетдим. Шу сабабли мен Сизга байрам арафасида телефон қилолмадим, бу ҳақда кейин Сизга айтганман ҳам. Бундан буёғига ташаббусни Сиз ўз қўлингизга олдингиз, тўғрими, Ёқутхон?

Ўшанда 1 январ жумага тўғри келиб қолди, сурункасига уч кун дам оладиган бўлдик. Одатда бундай пайтларда давлат ва ҳукумат идораларида масъул ходимлар дам олиш кунларида ҳам тўрт соатми, саккиз соатми, ишқилиб белгиланган муддатда галма-галдан навбатчилик қиладилар.

Эсимда, 2 январ эди. Олти қаватли бинонинг тўртин-

чи қаватидаги иш кабинетимда навбатчилик қилиб ўтирардим. Вазифам — телефон бўлса, жавоб қилиш, зарурат туғилса, ваколатим доирасида чора-тадбир кўриш, фавқулодда ҳодиса юз бергудек бўлса, дарҳол раҳбариятга етказиш. Жимлик бўлса, газета ўқиш, чой ичиш ва шу кабилар.

Биринчи қават ва қоровулхонадаги формали ва формасиз соқчилару посбонларни ҳисобга олмаганда бутун бошли улкан бинода ёлғиз ўзимман. Ҳаммаёқ сув куйгандек жимжит. Бино олдидаги шоҳкўчада ҳам қатнов кам. Ахир, бугун ҳам Янги йил байрамининг давоми. Давлат, ҳукумат, жамоат идоралари ишламаганидан кейин шаҳар марказига ким ҳам келарди. Байрам кунларида одамлар бозорларга, айниқса Ипподром бозорига боришади.

Навбатчиликни қабул қилиб олганимдан бери бирор мартаям кўнғироқ бўлгани йўқ. Газета варақлаш ҳам жонга тегди. Ўрнимдан туриб катта, хонанинг деярли бир томонини эгаллаган деразадан кўчани кузата бошладим. Ҳаммаёқ қор қўйнида! Ажиб бир манзара. Ям-яшил пастак арчалар қордан либос кийган. Азим чинорлар, сершоҳ акациялар ҳам қорга бурканган. Тик қоматли мирзатеракларнинг шоҳ-шаббалари кўнган қор юкидан эгилиб ётарди. Икки кеча-кундуз муттасил ёққан қор эндигина тинган. Ора-сира кечиккан қор учкунлари ҳавода уча-уча аста ерга — яхлит қор гиламга кўнадилар. Бу манзара ҳаёлимни бундан бир неча кун бурунги Истанбулга олиб кетди, Сиз билан илк учрашувни, телефондаги илк суҳбатимизни эса солди. Сизга телефон қилолмаганим ёдимга тушди. Ёқутхон, худди шу пайт телефон жириглаб қолди. Ҳаёлим жойида эмаслиги туфайли столча устидаги уч телефоннинг қайси бири жириглаётганини билолмай қолдим. Телефонларнинг биридан фавқулодда муҳим, иккинчисидан жуда муҳим хабарлар, топшириқлар етади, учинчиси эса шаҳар телефони; бу орқали фуқаролар билан боғланамиз.

Мана шу телефон босиб-босиб жиригларди. «Навбатчилигим тугаётганида ишқилиб тинчлик бўлсин-да» деган ниятда телефон дастагини кўтардим:

— Навбатчи Фаҳри Камол эшитади.

— Ассалому алайкум, Янги йил байрамингиз муборак бўлсин... Мени танимадингиз-а, — бу сизнинг овозингиз эди, Ёқутхон. Эсимда борида таъкидлаб қўяйки, Сиз ҳамиша, ҳар қандай ҳолат ва кайфиятда

бўлмангиз, мен билан муомалани «Ассалому алайкум»-дан бошлайсиз, бу Сизнинг фазилатларингиздан бири, деб биламан.

— Ваалайкум ассалом, Сизнинг ҳам янги йил байрамингиз муборак бўлсин. Сизни дарҳол танидим. Сизни танимай бўларканми...

— Қани, ўзингиз айтингизчи, мен кимман, — бу сўзларни Сиз бироз эркаланиб айтдингиз.

— Сизми... Сиз ўша... Ёқутхонсиз, — дедим «ўша» иборасига алоҳида урғу бериб мен. Сиз ишорамни дарҳол фаҳмлаб олдингиз:

— Ҳа, мен ўша... Ёқутингизман.

«Ёқутхон тезфаҳм, идрокликкина, дид-фаросатликкина экан, «яхши» дедим ичимда.

— «Ўтган кунлар»ни ўқиган экансиз-да, — дедим.

— Кўп марта... «Ўтган кунлар»ни ўқимаган ўзбек топилармикин.

— Демак, Сиз адабиётни, санъатни яхши кўраб экансиз-да.

— Жудаям.

— Ундай бўлса, мен сизни 5 январ куни кечқурун театрга таклиф қиламан. Машҳур санъаткорнинг саксон йиллик юбилеи бўлади. «Икки кишига» деб ёзилган таклифнома беришган, мана столим устида турибди. Марҳамат, юбилейда бирга бўлайлик. Вақтингиз бўлармикин?

— Вақтимми? Вақт топаман... Сиз билан қандай учрашамиз? — Шу пайт телефонингизда қандайдир темир асбобнинг тарақлаб ерга тушиб кетгани эшитилди, сиз бунга тушунтириш бердингиз. — Ваннанинг суви тортмай қолганди, сантехник усталарни тузатишга чақирганман.

Бу тушунтиришдан англаб етдимки, Сиз оила бошлиғисиз, одатда бундай ишлар билан оила бошлиғи шуғулланади-да.

— Яхшиси, таклифнома сизда бўлсин. Чунки мен юбилейнинг тантанали қисмида президиумда ўтиришим эҳтимоли бор. Кейин, бадий қисмида ёнингизга бориб ўтираман, сиз менга жой банд қилиб турсиз. Қалай, маъқулми?

— Сиз нимани маъқул кўрсангиз, шу-да. Таклифномани Сиздан қачон олишим мумкин?

— Истасангиз мана шу бугун. Мен соат биргача шу ерданман. Келсангиз, ўзим пастга тушиб, сизни вестибюлда кутиб оламан. Келасизми?

— Ярим соатда етиб бораман.

Бу ярим соатнинг ўтиши шунчалик оғир бўлдики, соатнинг имиллашига қаранг, секин юргани учун қўлимдаги соатни отиб юборгим келди ҳатто. Йигирма дақиқа ўтар-ўтмас, хонамни тарк этдим, пастга — биринчи қаватга тушиб, вестибюлда Сизни кута бошладим, ҳадеганда ойнаванд эшикдан кўчага қарайман. Ва ниҳоят юз метрча олисда Сиз кўриндингиз. Узун бино пойдевори ёнидаги қори куралган йўлка бўйлаб, бир-бир босиб кела бошладингиз. Эгнингизда Истанбулда кўрганим ўша кийим-бош: оппоқ телпак, оқ шарф, оқ шуъба, этигингиз ҳам оқ, фақат қўлингизда қора сумкачангиз йўқ. Мен вестибюл эшигини очиб турдим, Сиз ичкари кирдингиз яна салом билан. Яна боягидай ҳол-аҳвол сўрашдик, байрам билан бир-биримизни қутладик. Дам олиш куни бўлгани, рухсатнома бюроси ишламагани учун сизни кабинетимга таклиф қилолмаслигимни айтиб, сиздан узр сўрадим-да, таклифномани сизга тезда бердим. Чунки постда турган икки посбон олдида суҳбатни давом эттириш ноқулай эди. Қолаверса, мен ҳали навбатчиликни топширганимча йўқ, ҳар лаҳзада телефон бўлиб қолиши мумкин. Бизлар оддийгина хайрлашдик. Чунки постда турган посбонларнинг тешиб юборгудек кўзлари бизларда эди.

Иккинчи учрашувимиздан менда шундай таассурот қолдики, ўзингизга тегишли ҳар бир ва ҳар қандай ишни мустақил равишда фақат ўзингиз ҳал этаверасиз, бировдан маслаҳат сўраб ўтирмайсиз, натижаси нима бўлишидан қатъий назар, масъулиятни ўз зиммангизга олаверасиз. Иккинчи учрашувдаёқ келган шу хулосам ҳам тўғри-а, Ёқутхон. Эҳтимолим тўғри чиқди. Машҳур санъаткор юбилейида мен ҳайъат аъзолари билан ўтирдим. Сиз эса, Ёқутхон, менинг қаршимда биринчи қаторнинг ўрта ерида ўтирдингиз. Бизлар кўз билан, табассум билан сўрашдик, ҳатто ғойибона гапларди ҳам. Юбилей комиссиясининг раиси юбилярни табриклаш учун биринчи сўзни менга берди. Мен ташкилотимиз номидан юбилярни муборак ёши билан табриқладим, тўйхатни ўқияпману, ишқилиб, нотўғри талаффуз қилиб ёки адашиб кетиб, Ёқутхоннинг олдида уятга қолмай, дейман. Йўқ, ҳайтовур равон ўқидим, ўз номимдан оғзаки айтган табрик сўзларим ҳам ёмон чиқмади. Сўзимни тугатдим, ялт этиб сизга қарадим. Ушанда ҳаммадан кўп ва қаттиқ қарсақ чалган сиз бўлдингиз. «Ёқутхон олдида бир синовдан ўта олдим,

шекилли», деб қўйдим ичимда. Юбилейнинг тантанали қисми тугагач, сизнинг ёнингизга келиб ўтирдим. Илк бор бирга томоша кўрдик. Сиздан хушбўй француз духиси келар, кўпдан бери аёл кишидан бундай хузурбахш исни туймаганим учунми, бу менга жуда-жуда ёқар эди.

Томоша тугагач, залдан чиқаётганда Сиз бир кўхлик-кина дугонангиз билан мени таништирдигиз, аввал менинг номимни, кейин унинг исмини тилга олдингиз:

— Василя, музей директори. Бир «гап»дамиз. — Кейин унга тайинлаб қўйдингиз. — Василя, эрта ўтиб индига ўтиришимиз-а, Жамиланикида. Эсингиздан чиқмасин, албатта боринг. Қолган гапларни ўша ерда гаплашамиз...

Менимча, мени дугонангизга атайин таништирдигиз, у бизни биргаликда кўришини истадингиз, бўлмаса унинг исмини айтиб ёнимизга чақириб йўлдан қўймасдингиз. Аёллар «гап»ини биламиз, бошдан-оёқ гап бўлади. Чамаси, «гап»ингизда менинг ҳақимда ҳам «гап» кўзғолишини, ким билан танишиб, ким билан муносабат болаганингизни дугоналарингиз ҳам билишини истадингиз. Василя эса шоҳид.

Бу ҳаракатингиздан шундай хулоса чиқарса бўларди: Ёқутхоннинг менга бўлган муносабати жиддий, туйғуси ҳам ўткинчи эмас, дугоналари билдими, демак, эл-юрт билади. Ошинг ҳалол бўлса, кўчада ич, дейдилар. Яхши!

Гардеробда мен қоракўл ёқали қора плаш-пальтонгизни Сизга кийдириб қўйдим. Йўл-йўл зарли қора ялтироқ рўмолингизни елкангизга ташлаб олдингиз. Плаш-пальтомни гардеробчи қўлимга тутқазганида Сиз уни менга кийдирмоқчи бўлдингиз, мен «йўқ, ўзим» деб рози бўлмадим. Оқ жун шарфимни бўйнимга ташлаб, плаш-пальтомни кийгунимча, Сиз кумушранг қоракўл телпагимни икки қўлингиз билан тутиб турдингиз. Атрофимиздагилар — гардеробдан кийимини олишга навбат кутиб турганлар ва кийинаётганлар бизларни қизиқиш билан кузатишарди, чунки муносабатимиз самимий, муомаламиз меҳрли эди!

Мен кийиниб бўлгач, пальтом ёқасини тўғрилаб, елкаларимдаги нималарнидир қоқиб туширган бўлдингиз. Шу меҳрингизни унутиб бўлармиди?! Йўқ! Мен унутолмайман. Асло! Қалб ичидаги ҳеч нарса йўқолмайди! Одатда бундай ишни халойиқ олдида фақат энг

яқин одамингиз қилади, шунга ҳадди сигади, ҳаққи ҳам бор!

Театрдан чиққач, Сиз йўл бошладингиз, мен Сизга эргашдим. «Қаёққа кетяпмиз?» деб сўрамадим. Бу ортиқча эди. Юрагим сезиб турибди, Сизнинг уйингиз томон йўл олдик. Пиёда кетдик, аста-аста Навоий, Абай кўчалари, Фазогирлар хиёбони бўйлаб.

Соат тунги 11 дан ошган. Кўчалар сокин. Онда-сонда машина ўтиб қолади. Автобус, троллейбус, трамвай қатнови тўхтаган. Пиёда йўловчилар ҳам деярли кўринмайди.

Осмонда тўлин Ой танҳо сузади.

Ер юзида биз танҳо кезамиз.

Суҳбатимиз ниҳоясиз...

Кўча чироқлари Ой ёғдуси олдида нурсиз, милтирайди, холос. Чунки Ой илоҳий чироқ. Кўча чироқлари эса сунъий. Инсоний туйғулар мисоли Ой ёғдусидай абадулабад порлайверади. Гоҳо қора булутлар тўсиши мумкин, лекин булут ҳеч қачон абадий эмас, албатта тарқалади. Шунинг учун ҳам Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғдир, дейдилар.

Мен Сизни кузатиб борарканман, ана шулар ҳақида сўзлардим, сиз тинглардингиз. Сиз сўзлаганингизда мен берилиб тинглардим. Гўё бу ёруғ дунёда фақат иккимиз, бошқа турмуш ташвишлари биз учун унут бўлган.

Осмонда тўлин Ой танҳо сузади.

Ер юзида биз танҳо кезамиз.

...Тўрт қаватли бино рўпарасида, сершоҳ азим дарахтлар остида Сиз юришдан тўхтадингиз:

— Мен уйимга етиб келдим. Мана шу бино бизнинг уйимиз. Тўртинчи подъезд, иккинчи қаватда тураман. Фақат бизнинг подъездимиз олдида темир ишком бор, бошқаларида эса йўқ. Мана шу ҳам яхши белги. Бугун вақт анча кеч бўлиб қолди. Болалар ухлаб қолишгандир. Бемаҳалда уларни безовта қилмай қўя қолай. Бошқа куни Сизни атайлаб бир пиёла чойга таклиф қиламан. Келасизми?

— Келаман. Келишга сўз бераман.

— Оқшомимиз жуда кўнгилли ўтди. Бунинг учун сизга катта раҳмат.

— Сиз туфайли оқшом кўнгилли ўтди. Сизга раҳмат.

— Сиз хурсанд бўлган бўлсангиз, мен ҳам хурсандман, — дедингиз, кўзларингизда меҳр-муҳаббат жўшиб,

бу Ой ёруғида жилваланиб турарди. Афтидан, мени ёлғиз қўйиб юборишни истамас эдингиз, олиб қолишни хоҳлардингизу, лекин аёллик ҳаёси тўсқинлик қилар, шошилмасликка даъват этар эди. — Вақт алламаҳал бўлиб қолди, дуч келган йўловчи машинага чиқманг, ким билади, дейсиз, ҳайдовчиси ким бўлади, фақат таксига мининг, хўпми?

— Буёғидан хавотир олманг. Ҳозир идорага бораман, бу ерга яқин-ку, ўша ердан гаражга телефон қилиб, навбатчи машинани чақираман, гаражимиз кеча-кундуз ишлайди.

— Ундай бўлса, яхши. Эртага ишхонангизга телефон қилсам, барибир тун кечада қандай етиб борганингизни билишим керак-ку. Шунда кўнглим хотиржам бўларди.

— Марҳамат, истаган пайтингизда телефон қилаверинг, бемалол.

— Хўп, хайр, эртагача!

— Кўришгунча...

...Ўша учрашувни, ўша оқшомни, осмонда Ой танҳо кезган ойдин ўша тунги сайрни, ўша кузатувни, кўнгиллар истамаса-да, мажбурий хайрлашувни унутиб бўлармиди? Йўқ, мен унутмаганман, унутолмайман ҳам. Асло!

Сиз-чи Ёқутхон? Сиз унутганмисиз? Йўқ унута олмасангиз керак. Чунки кўнгил ичидаги ҳеч нарса йўқолмайди. Ҳар бир одамда кўнгил бўлади. Ҳайвонда эса кўнгил бўлмайди. Одамнинг ҳайвондан асосий фарқи ҳам ана шунда, унинг бир аъзоси ортиқ. Кўзга кўринмас, қўл билан ушлаб бўлмас бу аъзо — кўнгилдир. Кўнгил ҳеч қачон бўм-бўш бўлмайди, унда инсоний ҳолатлар — кайфият, туйғулар, хотиралар сифатида муҳрлана боради. Виждон билан кўнгил эгизакдир, қўшалокдир. Одам виждонсиз жирқанч бўлиб қолади, айрилса ёки унга хилоф иш тутса, кўнгил иллатланади, ирийди, чирийди, вужуди ифлосланади. Кейин эса виждон ўрнини лаънати шайтон эгаллайди, одамни фаришталари тарқ этадилар, у фариштасиз малъунга айланиб қолади. Йўқ, йўқ, йўқ, Ёқутхон, бу тўғри ва аччиқ гапларнинг сизга асло алоқаси йўқ. Сизни виждонли одам деб биламан. Шу боис ушбу мактубни виждонингизга ҳавола тарзида Сизга ёзмоқдаман...

Ўша тун кечада уйга қайтаётганимда ушбу мисрлар ҳадеб ёдимга тушаверди:

*Айрилиқ оғирдир, лекин оғирроқ,
Айрилар ҳеч киминг бўлмаса бироқ.*

Сизни топганим — менинг бахтим эди. Олдимга вазифа қўйдим, ўзимга ўзим топшириқ бердим: бахтимни ҳимоя қилишим, авайлашим, қадрлашим керак. Бахтим — бу сиз, Ёқутхон!

* * *

Эртаси кун эрталаб ишга келиб, кабинетимга кирсам, шаҳар телефони босиб-босиб жириглаётган экан. Устки кийимимни ечмасданоқ дарҳол дастакни олдим:

— Фаҳри Камол эшитади...

Сизнинг ёқимли ва тиниқ овозингиз эшитилди:

— Ассалому алайкум, бу мен — Ёқутингиз.

— Ваалайкум ассалом, Ёқутхон.

— Кеча яхши етиб бордингизми? Мен туни билан Сиздан хавотир олиб чиқдим. «Қолинг» десам бўларди, деб ачиндим. Тўрт хонали квартирада турамиз. Кабинетга сизга жой тўшаб беришим мумкин эди.

— Меҳр-мурувватингиз учун ташаккур, Ёқутхон. Мен чорак соат ўтар-ўтмас уйга етиб келган эдим.

— Вой, намуноча тез.

— Омадим чопди. Навбатчи машина тайёр турган экан. Миндиму уйга етдим-қўйдим.

— Ишқилиб, омадингиз ҳамиша мана шундай келсин.

— Раҳмат.

— Бугун ишдан кейин бўшмисиз, бирор режалаштириб қўйган ишингиз йўқми?

— Сиз учун режаларимни ҳам ўзгартиришим мумкин. Айтинг, нима гап?

— Зарина деган йигирма беш йиллик қиз ўртоғим бор, Юнусободнинг бешинчи мавзесида яшайди. Сирдошмиз. Менга ўхшаш икки фарзанди — бир ўғилу бир қизи билан бева қолган. Уни йўқлайдиган одами йўқ ҳисоби. Янги йил байрами муносабати билан шуни бирга йўқласак. Нима дейсиз?

— Маъқул, — дедим мен. — Соат кечки олтидан чоракта ўтганда кўчангиз бошига, кеча хайрлашган жойимизга чиқиб турсангиз, мен машинада етиб бораман. Кейин биргаликда ўртоғингизникига йўл оламиз.

— Раҳмат, Фаҳриддин ака.

— Раҳмат шарт эмас. Қўришгунча...

Дастакни жойига қўйдиму, ички телефондан бу-

фетга қўнғироқ қилдим, шиша идишга солинган асал бор-йўқлигини суриштирдим, бор экан. Совуқ кунда асал совға қилиш маъқул-да. Ширинлик, ирими ҳам бор.

Оқшом Заринаникига кириб борганимизда, у тахт-тўкасни кўриб бўлиб, бизни кутаётган экан. Иккинчи қаватда жойлашган квартирасининг эшиги ярим очик эди. «Зарина уйда, кираверамиз», дедингиз. Олдин сиз, кейин мен остона хатлаб, ёп-ёруғ йўлакка кирдик. Газ-хона томондан қирқлардан ошган, оқ-сарикдан келган, сарвқомат, қуюқ қорамтир сочлари елкаларига тушган, шаҳло кўз, эгнидаги қора жун кофта-юбкаси ўзига бирам ярашган аёл чиқиб келди-да, бизларни очик чехра билан кутиб олди:

— Келинлар, келинлар, сизларни қайси яхши шамол учирди, — деди ва менга алоҳида салом берди: — Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом, яхшимисиз, — дедим.

Сиз дугонангиз билан елка қоқиб кўришдингиз-да, иккаламизга қарата бундай дедингиз:

— Бу менинг йигирма беш йиллик қиз ўртоғим, қиёматли дугонам — Зарина. — Кейин мени кўрсатиб давом этдингиз: — Бу киши Фахриддин ака бўладилар, расмий исм-шарифлари — Фахри Камол.

— Буларни орқаваротдан танийман, Фахриддин акани танимаган одам бормикан. Ҳамма таниса керак, — деди дугонангиз. Мен ҳам бунга жавобан миямдан ўтган фикрни изҳор этдим:

— Зарина, сиз таниш кўринасиз менга. Мабодо эски шаҳарда туғилмаганмисиз?

— Худди эски шаҳарнинг айна киндигида туғилиб катта бўлганман.

— Суриштириб чиқса, ҳамма бир-бирига ёки қариндош, ёки таниш чиқади, — деб Сиз фикримни қувватладингиз-да, селофан халтадаги совға-саломимизни Заринага бердингиз: — бу сенга Қорбободан совға!

— Нима қилиб овора бўлиб юрибсизлар... Қани ичкарига марҳамат қилинлар. — Зарина селофан халтани йўлакдаги тумбочка устига қўйди-да, бизларни тўғридаги залга — катта хонага бошлади. Сезишимча, Сиз боришимизни Заринага телефон орқали олдиндан маълум қилган бўлсангиз керак. Катта доирасимон стол устига қўйилган турли-туман емишлар, ширинликлар, мева-чевалар, ичкилигу ичимликлар шундан далолат берарди, бу дастурхон билан ўн-ўн икки меҳмонни

бемалол кутиб олса бўларди, лекин бизлар икки киши эдик, холос. Ичимда «Чиндан ҳам меҳр-оқибатли, Ёқут-хон айтганидек, қиёматли дугоналар экан» деб қўйдим. Стол атрофига ўтиргач (бизлар ёнма-ён ўтирдик), расм-русумга кўра фотиҳа ўқидик.

— Хуш кўрдик, қани дастурхонга марҳамат қилинглр. Ёқут, нонни ўзинг ушата қол. Мен ҳозир чой дамлаб келаман.

Худди шу пайт кўзим хона тўрига осиб қўйилган, олтин ҳали гардишга солиб қўйилган гўзал аёлнинг фотопортретига тушиб қолди, ҳаяжонимни яширолмай:

— Бу Зумрад кеннойимиз-ку, — деб юбордим баралла.

— Заринанинг ойиси-да, — дедингиз сиз. — Ана айтмадимми, ҳали қариндош ҳам чиқасизлар деб.

— Тўхтанг, — дедим мен Заринага. — Қолганини ҳам ўзим топаман. Дадангизнинг отлари Муҳаммаджон ака!

— Шундай. Хўш, давом этинг-чи.

— Акангиз билан бизлар адашмиз, унинг ҳам оти Фахриддин.

— Шундай.

— Хаста имомдаги иккита ҳовузли берк кўча охиридаги катта ҳовли сизларники эди, ундан етти-саккизта бериқоқдаги болохонали, тунука томли иморат тоғамларники эди. Мен ўқувчилик йилларимда ўша ҳовлида яшаганман. Ойингиз — Зумрад кеннойи маҳалламиздаги энг гўзал аёл эдилар, яхши кийиниб, ўзларига оро бериб юрардилар. Мени ўғил сифатида яхши кўриб қолиб, шу болага ўхшаб катта бўлиб юрсин деб, таҳассуб қилиб тўнғич фарзандларига менинг отимни қўйган эдилар, деб эшитгандим. Гапим тўғрими?

— Тўппи-тўғри. Демак, менинг Фахриддин исмли икки оғам бор экан-да, билмай келарканман.

— Ўнинчи синфни битиришим биланоқ участка қуриб, у маҳалладан кўчиб кетганмиз. Адашмасам сиз у пайтда иккинчими-учинчими синфда ўқирдингиз?

— Учинчи синфга ўтган бўлсам керак. Мен чой дамлаб келай.

— Тўхтанг, чой кейин, — дедим мен. — Одамни билиш учун баъзан бир умр ҳам етмайди. Баъзан эса бир учрашувнинг, бир суҳбатнинг ўзи етарли бўлади. Бизлар эски танишлар эканмиз, илдизимиз ҳам бир экан. Агар хоҳласангиз, бизлар қиёматли ака-сингил тутунсак, шунга сиз нима дейсиз?

— Жон-жон дейман. Сиздек маънавий оғам бўладию, йўқ дермидим. Бажонидил розиман.

— Ундай бўлса, қани қўлни ташланг, — мен ўрнимдан туриб қўл узатдим. Зарина ҳам шундай қилди: қўл ушлашиб, уч бора қўл силташиб бараварига дедик:

— Аллоҳ Таолло номи билан қасамёд қиламизки, бизлар қиёматли ака-сингил тутундик.

Кейин Зарина кўзларида севинч ёшлари ила бундай деди:

— Ёкутдек қиёматли дугонам бор эди. Мана энди сиздек қиёматли оғага ҳам эришдим. Мендан бахтиёр одам йўқ дунёда.

— Сизлар учун мен ҳам хурсандман, — дедингиз сиз.

— Аниқроқ қилиб гапир, ўртоқжон. Сенинг ҳам бахтинг қўшалоқ бўляпти-ку. Мен қиёматли дугонанг бўлсам, Фахриддин ака эса...

— Бундай гаплар ошкора айтилиши шарт эмас, — деб сиз Заринанинг гапини бўлдингиз. — Дил тўрида сақланса муқаддасроқ бўлади.

Зарина мендан сўради:

— Фахриддин ака, бу гапга сиз нима дейсиз?

— Қўшиламан, — дедим мен. — Энг асосийси дил тўрида бўлиш, юракдан жой олиш. Кўнгил ичидаги нарса ҳеч қачон йўқолмайди.

— Гапга тушиб кетиб, дастурхонни мунтазир қилиб қўйдик. Қани, дастурхонга қаранглар, — дея Зарина ўрнидан кўзғолди. — Энди чой дамлаб келсам, ижозатми?

— Бугун фақат чой эмас, пой ҳам ичамиз, — дедингиз сиз қувноқлик билан. — Қиёматли ака-сингилликни ювамиз.

— Албатта, — деди Зарина. — Ўзинг косагул бўласан.

Заринанинг бу гапидан сиз бир сапчиб тушдингиз:

— Йўғ-эй, мен ҳеч косагуллик қилганмидим, шунча йилдан бери кўрганмидинг. Гапингни қара-я, Фахриддин ака нима деб ўйлашлари мумкин.

— Бугун алоҳида бир кун-да, ҳамма очиладиган, айраб ўтирадиган улуғ айём-да.

— Фахриддин ака турганларида менга косагуллик қилиш уят. Эркак кишининг йўли улуғ дейишади-ку.

— Мана шу фикрингдан қолма, ўртоқ, асло кам бўлмайсан. Мезбон сифатида ўзим косагуллик қиламан. Бугун чой ҳам ичамиз, пой ҳам ичамиз, бир яйрайлик.

Ошга сабзи босиб қўйибман, — шуларни деб Зарина чой дамлаб келгани хонадан чиқди.

Ўша куни ярим кечагача бир яйраб суҳбатлашдик, қўпроқ Зарина сўзлар, саккиз ўғил ўртасида ёлғиз қиз бўлгани учун эркакшода бўлиб ўсганди, ҳеч нарсадан тап тортмай сўзлайверарди ҳам. Гап орасида Сизга қарата:

— Сен ўлгур менга бугундан бошлаб икки томонлама яқин бўлиб қолдинг. Энди сени дугона сифатида отингни айтиб чақирайми ёки кеннойи дея қолайми? — деб юборди.

Сиз ҳам бўш келмадингиз:

— Ихтиёринг ўзингда. Қайси бири оғзинга тўғри келса шуни айтавер.

— Ҳо-о, ёқмай қолсин. Кеннойи десам сени сизсирашимга тўғри келади-да.

— Жуда ғалатисан-а, Зарина, — дедингиз сал аччиғингиз чиқиб. — На иссиққа кўнасан, на совуққа.

— Мен шунақаман. Сенга ҳаддим сиққанидан ҳазиллашаман-да. Куйинг, Фахриддин ака. — Бу қадаҳни менинг соғлиғим учун ичамиз.

— Аслида тўхтатсак ҳам бўларди, — дедим мен яримлаб қолган коньяк шишасини қўлимга олиб. — Лекин сизнинг соғлиғингиз, сизнинг бахтингиз учун ичсак арзийди. Қани қадаҳларингизни менга узатинглар.

— Ўзимнинг акажонимдан ўргилай, мени тушунадилар, — дея Зарина қадаҳини менга узатди, мен уни тўлдириб қайтардим, ўрнимдан туриб сизнинг яримлаган қадаҳингизни тўлдириб қўймоқчи бўлган эдим, сиз қўлингиз билан тўсиб, «менга шу бўлади», — дедингиз. Ўз қадаҳимни тўлдирдим. Аввал сиз, кейин Зарина ҳақида сўзлаб, унинг соғлиғи, бахти учун қадаҳ кўтардик. Мен сизга ҳусайни ғужумини тутдим, сиз эса менга арчилган олма паррагини тутдингиз. Буни кузатиб ўтирган Зарина тегажожлик қилиб қўйди:

— Жуда ярашяпти!

Сиз ҳам бўш келмадингиз:

— Ярашганда қандоқ! Нима, ғайирлигинг келяпти-ми?

— Йўқ, ҳавасим келяпти сизларга!

— Сен ҳам ўз бахтингни топиб ол.

— Қийин савдо, — Зарина чуқур хўрсиниб, жим қолди.

Орага сукунат чўмди. Ноқулай аҳволдан чиқиш учун мен сукунатни буздим:

— Яхши тилак. Илоҳи, келгуси сафар тўрт киши бўлиб мана шу дастурхон атрофида ўтирайлик. Омин, Аллоҳи акбар.

— Ниятингиз яхши-ку, лекин қийин... Мушкул иш. Айниқса, менинг ёшимда амалга ошиши эҳтимолдан узоқ.

— Сенга нима қипти, эндигина қирқдан ошдинг, холос.

— Қирқ учга бордим.

— Кўринишдан анча ёшсан, — дедингиз сиз дугонангизнинг кўнглини кўтариш мақсадида. — Гапим тўғрими, Фахриддин ака.

— Мен Зарина ўттиз олти-ўттиз етти ёш бўлсалар керак, деб ҳисоблардим.

— Йўғ-эй, пешонамга ажин оралаб қолди-ку.

— Умуман, гап ёшда эмас, — дедим мен гапириш, юпатиш мавриди менга келганини сезиб. — Кишининг юлдузи юлдузига тўғри келиб қолишида.

— Яшанг ака, ҳамма гап мана шу юлдузи юлдузига мос келиб қолишида. Яширмайман, харидорларим кўпу, ҳаммаси чакана харидорлар, ўткинчи кимсалар. Менга эса қолган умримни умрига абадий боғлайдиган чин инсон керак, — Зарина шуларни деб яна жим қолди.

Мен сизга аста:

— Энди турамизми? — дедим.

— Вақт алламаҳал бўлиб кетди-ку, — дедингиз сиз, бир оздан кейин ерга қараб қўшиб қўйдингиз:

— Мен қоламан.

Зарина гап-сўзимизни сезиб қолди:

— Нимани пичирлашяпсизлар? — деди ердан бошини кўтариб.

— Ақангиз «кетсак» деяптилар.

— Бўлмаган гапни қўйинглар. Қоласизлар. Мен сизларга жой ҳозирлаб қўйганман. Мен ўзим эрта билан туриб, Кўкчадан қаймоқ билан иссиқ нон олиб келаман. Бирга нонушта қиламиз-да, кейин шу ердан ишишимизга тарқаламиз.

— Бошқа сафар, — эътироз билдирдим мен. — Бормасам бўлмайди. Майли, Ёқутхон қола қолсинлар. Йўқса, машинада уйларига ташлаб ўтаман.

— Мен қоламан, — дедингиз сиз маъюсланиб.

— Аслида қолсангиз бўлардию, ҳа майли, зоримиз бор, зўримиз йўқ, — деди Зарина.

Дастурхонга фотиҳа ўқиб ўрнимиздан кўзғолдик. Мен гаражга телефон қилиб, манзилимни тушунтириб, ма-

шина сўрадим. Диспетчер ўн беш дақиқада етиб борди, деди. Эътироз билдиришимга қарамай сизлар ҳам пальтоларингизни елкангизга ташлаб, мен билан машина кутгани кўчага чиқдингиз. Кўчада у ёқдан бу ёқдан сўзлашган бўлдигу лекин гапимиз бояги даражада унчалик қовушмади. Сабаби қолмаганим эди...

Машина айтилган вақтда етиб келди. Сизлар билан қўл олишиб хайрлашдим-да, машинага чиқдим. Машина юз метрча узқлашгач, ўтирилиб, орқа ойнасидан қараган эдим, Сиз ҳамон қўл силкиб, ҳамон хайрлашмоқдасиз. Зарина беш-олти қадам орқада, сиз эса олдинда. Чамаси, машина юриб кетгач, унинг орқасидан сиз беихтиёр интилиб, беш-олти қадам одимлаган кўринасиз. Шу ҳолатни унутиб бўлармиди! Унутиб бўлмайди, асло. Унутолмайман ҳам. Бир умрда бир марта келадиган, бир марта юз берадиган, қайта такрорланмайдиган ҳолат эди бу!

Ўша тунда машинада уйга қайтар эканман, хаёлан ўзим билан ўзим сўзлашаман, ўзимга ўзим ҳисоб бераман:

— Қанчалик қийин бўлмасин, уйғонган эътиросимни тийиб, тўғри иш қилдим. Заринаникида қолмаганим яхши бўлди. Насиб этса, бунга Ёқутхон иккимиз бир умр эслаб юрамиз. Бу менинг унга бўлган муносабатимнинг самимийлигини, туйғуларимнинг абадийлигини, ниятим покиза ва жиддийлигини, тақдиримни тақдирига бир умрга боғламоқчи бўлганимни кўрсатади-ку. Ёқутхон худди шундай деб тушунармикан. Бугун бўлмаса эртага шундай деб тушунса ажабмас. Ахир, мен биринчи висолимиз ўз уйимизда, ичкилик ичмаган ҳолда, ҳалоллик билан, иймон-эътиқод билан бўлишини истайман. Мақсадим шу...

...Эртаси куни бир ҳамкасабамнинг йил оши эди. Маъракадан тўғри ишхонага ўтиб кетдим. Кабинетимга кириб борганимда, соат ҳали саккиз ҳам бўлмаган экан. Электр қайнатгичда сув қайнатиб, чой дамладим. Ўзимни иш билан чалғитиш, вақт ўтказиш учун шундай қилдим. Бўлмаса, буфетдан чой чақирим ҳам мумкин эди. Радиодан мусиқа тинглаб, чой ичиб, жавоб ёзилиши керак бўлган расмий хатларни кўздан кечириб, сизнинг қўнғироғингизни кута бошладим. «Ишқилиб, кеча ёлғиз қолдириб кетганимга Ёқутхон хафа бўлмаганмиканлар» деб қўяман ичимда. Бу фикр ҳаледанда ёдимга тушаверади. Соат тўққиздан ошди ҳамки, Сиздан дарак йўқ. Хавотирга тушдим. Бу орада турли

ташкилотлардан кўп кўнғироқлар бўлди. Уларга қисқа жавоб қилдим ёки тушдан кейин телефон қилинг, дедим. Кўнгил хотиржам бўлмагандан кейин ишда унум бўлмас экан. Юракка қил ҳам сиғмайди. Шахсий бахтиёр бўлмаган одамнинг ижтимоий фаолиятида самара бўлмас экан. Мана энди бунга тушуниб етдим.

...Соатга қараб ўтирибман. Ўнга яқинлашиб қолганда телефон яна жириглади. Дастакни умид билан олдим. Ҳайтовур бу гал Сизнинг ёқимли ва тиниқ овозингиз эшитилди:

— Ассалому алайкум, бу мен — Ёкутингиз.

— Ваалайкум ассалом! Тинчликми, Ёкутхон?

— Тинчлик... Донг қотиб, ўлиб ухлаб қолибмиз. Сиз кетгандан кейин Зарина иккимиз роса суҳбатлашдик. Кун ёришганда ҳам гапларимиз тугамаган эди, жуда йиғилиб қолганакан. Кейин уйку элтибди. Ҳозиргина уйғондик. Зарина ҳам, мен ҳам бугун ишга кечикадиган бўлдик.

— Ҳеч қиси йўқ, турмушда шунақа ухлаб қолишлар ҳам бўлиб туради, гап еманг.

— Юпатишга, тасалли беришга устасиз-а, Фахриддин ака, — дедингиз эрка оҳангда.

— Одамга тасалли ҳам керак.

— Жудаям... Бет-қўлимни ювдим, дарҳол телефонга югурдим.

— Мен худди шуни орзиқиб кутаётган эдим.

— Ростми?

— Албатта, рост.

— Бўлмаса, бугун ишдан кейин тўғри меникига келасизми? (Кейин маълум бўлишича, Сизнинг «келасизми?» дейишингиз аслида «келинг» деган маънони англатар экан.) Ишдан қачон қутилсангиз ҳам майли. Келаверинг.

— Бораман.

— Кутаман.

— Кўришгунча...

Шаҳар телефони дастагини жойига қўйдиму, дарҳол ички телефондан буфетга кўнғироқ қилдим. Кубанинг қора қаҳвасидан сўрадим. Новвот билан қаҳва Сизга яхши совға бўлса керак, деб ўйладим. Кеча гап орасида «Ўқтин-ўқтин шу қон босимим тушиб кетади» деган эдингиз. Новвотнинг дурию Кубанинг қора қаҳваси қон босимини жойига келтиришда асл даво, айни муддао дейишади-ку, табиблар... Менинг яқин одамим соғлом бўлиши керак. Бунинг учун биринчи навбатда

мен масъулман, деган қарорга келдим ва шу ниятни дилимга тугиб қўйдим...

Соат кечки олти бўлиши биланоқ ишхонадан жўнавордим. Кетаётганимни раҳбариятга билдирмадим. Мабодо зарур юмуш чиқиб қолган бўлса, соат ўн-ўн биргача қолиб кетишим мумкин-да.

Жуда аниқ ва лўнда тушунтирган экансиз, уйингизни осонгина топиб бордим. Темир ишкомли подъезд, иккинчи қават, чап томондаги квартира — бу Сизнинг хонадонингиз. Айланма зинапояларни бир-бир босиб, иккинчи қаватга кўтарилдим. Зина майдончасида нафасимни ростлаш учун тўхтаб, чап томонга қарадим — кўча эшигингиз ланг очиқ, бир тавақали кўш эшиклар — темир эшик ташқарига, ёғоч эшик ичкарига очиқ. Уйингизда баланд овозда хоразмча рақс мусиқаси янграмоқда. Ижозатсиз бостириб кирмай, деган андиша билан девордаги қора тугмачани босдим, эшик кўнғироғи жириглади — «канарейка сайради». Остонада бироз кутдим. Жавоб бўлмади. Девордаги қора тугмачани яна босдим — «канарейка сайради»ю барибир жавоб йўқ. Балки мусиқа садоси остида кўнғироқни эшитмаётган бўлишлари ҳам мумкин деган хаёлга бориб, таваккал қилиб, остона ҳатлаб йўлакка кирдим. Олдимда ва атрофимда шундай манзарани кўрдим. Қаршидаги ёнмаён икки ёғоч эшик ҳам ланг очиқ. Ўнг тарафдаги эшикдан хона тўрига — деворга тақаб ўрнаштирилган китоб тўла жавоннинг ярми кўринади. Чап томондаги эшикдан эса ичкари хоналарга кириладиган йўлак ва «стенка» — деворий шкафнинг бир чети кўзга ташланади.

Мен турган йўлакнинг ўнг ёнида ваннахона, чап ёнида газхона жойлашган экан. Йўлакда одам бўйи баравар тошойна, телефонли столча ва бир юмшоқ ўриндиқ бор. Газхонадан зира иси келади, чамаси, ошга сабзи босиб қўйилган. Кўлимдаги новвот ва қаҳва солинган селюфан халтани телефонли столчага қўйдимда, юмшоқ ўриндиққа ўтириб, сизни кута бошладим: «Балки ичкаридан, балки ташқаридан чиқиб қолишар, кўча эшик очиқ-ку, узоққа кетишмас», деб ўйладим.

Ёқутхон, беғуборим, ўзингизга азалдан таниш манзарани яна ўзингизга тасвирлаб беришимнинг боиси бор: Сиз ишонувчан одамсиз, Сиз ҳаммага бирдек ишонаверасиз, кўнглингиз оқ. Қолаверса, кўшниларилингиз тўғри, ҳалол одамлар, улар билан муносабатингиз яхши бўлиши керак. Акс ҳолда уйингизни бундай очиқ-сочиқ қолдирмасдингиз. Гапим тўғрими, оқкўнглим!..

Орадан беш-олти дақиқа ўтар-ўтмас, остонада Сиз кўриндингиз, мен дарҳол ўрнимдан турдим. Эгнингизда энги калта хонатлас кўйлак, ироқи почали атлас лозим. Бошингизда дакана қилиб боғланган яшил шойи рўмол. Кулоқларингизда ярим ой шаклидаги олтин балдоқлар, бўйнингизда бир шода йирик марварид. Икки кўлингизда пирог солинган чинни лаганни тутиб турибсиз, билакларингиздаги сербар ва қалин олтин билакузуклар, бармоқларингиздаги бриллиант, зумрад, феруза кўзли олтин узуклар чироқ ёғдусида ялт-юлт этади. Мисоли янги келинчаксиз, осмондан тушган малаксиз. Уйингиздаги биринчи кўришувимиз шундай бошланди... Мана шу қиёфада Сиз мени кутиб олдингиз. Буни унутиб бўладими? Мен унутолмайман. Чунки қалб ичидаги нарса ҳеч қачон йўқолмайди.

Ўшанда шундай деддингиз:

— Вой, келибсиз-ку! Мен сизни кутиб ололмай қолибман-у... Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом!.. Мана, келдим. Сиз йўқсиз. Ҳаммаёқ очиқ-сочиқ.

— Духовкамиз бузилиб қолибди, эртага уста чақирарман. Пирогни пастдаги кўшним Шарифахонларникида пишира қолдим, — дея Сиз остонадан йўлакка кирдингиз, менга рўбарў бўлдингиз. — Сиз учун... Яхши кўрасизми?

— Жудаям.

— Ёқармикин бу?

— Аввал тотиб кўрай-чи.

Сиз дарров гапни бошқа ёққа буриб юбордингиз:

— Нега бу ерда турибсиз, ичкарига кириб, бемалол ўтиравермайсизми... Қани, марҳамат, бу ёққа юринг.

Сиз мени катта хонага бошлаб кирдингиз, кўлингиздаги лаганни ясатиғлик тўрт бурчак столнинг пойгак томонига кўйдингиз, бориб радиони пасайтирддингиз.

Стол ўртасида банди узун-узун оқ ва қизил атиргуллар солинган чинни кўзача бор эди. Атиргуллар! Январь ойида-я! Ташқарида қаҳратон қиш, қор гупиллайди. Гул поклик, софлик, бегуборлик рамзи! Абдий баҳор рамзи! Чин муҳаббат рамзи!

— Қани, тўрга чиқинг, ўтиринг, — дея менга жой кўрсатдингиз.

Столнинг тўрт томонига тўртта орқа тарафи баланд суянчиқли стул кўйилган эди. Мен кўрсатилган стулга — тўрга ўтиб ўтирдим. Сиз пойгак томондаги стулга — менга рўбарў ўтирддингиз, менга бир қараб кўйдингиз-

да, индамай кўлингизни фотиҳага очдингиз, бу қараб кўйишингиз фотиҳа ўқишга бир ишора эканини дарҳол илғадим-да, кўлимни фотиҳага очдим.

— Омин, шу хонадонда ҳамиша қувноқлик бўлсин, Аллоҳу акбар!

Сиз ҳам менга эргашиб фотиҳа ўқидингиз-да:

— Илоҳим айтганингиз келсин. Хуш келибсиз, Фаҳриддин ака, — дея ўнг кўлингизни кўксизга кўйдингиз, бошингизни сал эгиб.

— Хушвақт бўлинг, — дедим мен сизга жавобан бошимни сал силкиб.

Ширмой нон ушатиб олдимга кўйдингиз:

— Қани, дастурхонга қаранг. Мен чой дамлаб келай. Қанақа чой ичасиз, қора чой дамлайми, ёки тўқсон бешиданми?

— Мен фақат қора чой ичаман, — дедим, — иссиқ мижозман, кўк чой менга тўғри келмайди.

— Яхши, сўраб билиб кўйганим яхши бўлди. Энди сизга фақат фамил чой дамлайман, — деб хонадан чиқдингиз, чиқдингизу шу ондаёқ мен олиб келган селюфан халтани кўтариб изингизга қайтиб кирдингиз гапириб:

— Нима қилардингиз овора бўлиб.

— Энди... Сиз, сизлар учун-да. Арзимас нарсалар.

— Раҳматли адамлар кўчадан ҳеч қачон қуруқ кўл билан келмасдилар, — дея селюфан халтадан бир идиш қаҳвани ва бир неча бўлак новвотни олиб, столга кўйдингиз. — Ҳар гал аямлар адамларга меҳр билан қараб «Мулла Ашир, топганини уйга ташир» дейишларини кўймасдилар. Лекин ҳозир буларни олиб келиб яхши қилибсиз, қаҳвам ҳам, новвотим ҳам тутаган эди. Раҳмат.

— Марҳамат.

Сиз селюфан халтани кўтарганча хонадан чиқдингиз майда қадам ташлаб. Мен атрофга разм солдим: ҳаммаёқ саранжом-саришта. Хонанинг икки томон деворларига пат гиламлар осилган, улар деворнинг бутун сатҳини тўла эгаллаган. Полга ҳам катта гулдор гилам тўшалган. Чап томонда деворий шкаф — стенка, унинг ёнида рангли телевизор, радиола, магнитофон каби аппаратлар. Шифтга осилган биллур қандилнинг ўнлаб чироқчалари хонани нурафшон этган, файзиёб этган. Афсоналардагидек ажиб бир гўша...

Сиз чойнак-пиёла кўтариб кирдингиз. Жойингизга ўтириб, менга чой кўйиб узатдингиз:

— Олинг, дастурхонга қараб ўтиринг, ишдан келдингиз, ахир, қорнингиз очикқандир.

— Оляпман, оляпман, — мен ғалвирак ёнғоқни чақиб, ширмой нон билан ея бошладим.

— Ҳали замон болалар келиб қолишади, иккинчи сменада ўқишади. Улар келишсин, ошни сузаман. Ун-гача дами ҳам етилади.

Кеча сиз бироз тоза ҳаво олай деб балконга чиқиб кетганингизда, Зарина Сиз ҳақда бор маълумотни — салкам таржимаи ҳолингизни айтиб улгурган эди: бундан икки йилча аввал вазир ўринбосари бўлиб ишлаб келган ички ишлар хизмати полковниги бўлмиш турмуш ўртоғингиз қирқ тўрт ёшида тўсатдан вафот этиб, уч фарзанд — икки қизу бир ўғил билан бева қолибсиз. Шахлохон исмли тўнғич қизингизни бундан ярим йилча аввал ўн тўққиз ёшидаёқ узатиб юбора қолибсиз, бу тўйнинг ўз узун тарихи бор экан, уни кейин алоҳида гапириб бермоқчи бўлди. Сиз туғруқхонада хўжалик ходимаси бўлиб ишлаш билан бирга тирикчилик ташвиши ила онда-сонда тижоратга ҳам қўл ура бошлабсиз. Истанбулга ҳам шу важдан борган экансиз. Дилмурод деган ўн етти яшар ўғлингиз Шарқшунослик институтида биринчи курс талабаси бўлса, Шоҳида исмли ўн икки яшар қизингиз бешинчи синфда ўқир экан. Шуларни билсам-да, жим ўтирмаслик мақсадида сўз қотдим, чойдан бўшаган пиёлани сизга узатиб:

— Болаларингиз қаерда ўқишади?

— Ўғлим институтда, кичик қизим эса ҳали мактаб ўқувчиси, — дея ҳикоя қила бошладингиз. — Катта қизим турмушга чиққунча ТошМИда ўқирди, қуда томон охиригача ўқитамиз, дипломли врач қиламиз, деб ваъда беришганди тўйдан олдин. Тўйдан кейин эса куёвим тушмагур «Мени десанг, ўқишга бормайсан», деб уйга ўтқазиб қўйди.

— Начора, — дея Сизга тасалли бердим. — Чиққан қиз чийриқдан ташқари. Ишқилиб, эр-хотин тинч-то-тув бўлишса бўлди-да.

— Фахриддин ака, шу, сиз юпатишга жуда устасиз-а.

— Ёқутхон, ҳамма нарсани ўзига олаверса, одам ғам ботқоғига ботиб кетадию. Ўзи шундоғам турмушнинг юздан тўқсон тўққиз фоизи ғам-ташвишдан иборат, фақат бир бўлаги бахт бўлса керак. Шуям кимда бору, кимда йўқ. Менинг кейинги ҳаётим фалсафам шуки, ана ўша тўқсон тўққиз фоиз ғамни ҳам қувноқ-

ликка айлантириб яшаш керак. Ўзи-ку, санаб берилган умр бўлса, куйина-куйина уни яна қисқартиришнинг нима кераги бор. Ўтган ишга саловат, бутунни, эртани ўйланг, қувнаб-қувнаб яшанг.

— Гапингиз тўғри, Фахриддин ака. Куёвим тушмагур ўзи яхши йигит, эски шаҳарнинг чапаниларидан, одамнинг устида парвона бўлади. Лекин ўта рашкдор.

— Рашк қилса яхши-ку. Демак, қизингизни севади.

— Мен рашкчини ёқтирмайман. Узаро ишонч бўлиши керак.

— Мен эса рашк ҳам бўлсин, ишонч ҳам бўлсин, дейман. Чунки рашксиз ишқ йўқ. Худди шунингдек, ишқсиз рашк ҳам йўқ. Қалбга ишқ учқуни тушиши биланоқ рашк уйғонади. Чунки рашк ҳимоя, назорат воситаси. Бефарқ одамда рашк бўлмайди. Рашксиз одамда ишқ бўлмайди. Ишқ ор-номусли одамга хос муқаддас туйғу. Ҳатто ҳайвонларда ҳам онгсиз равишда қизғониш бўлади. Демак, рашксиз одам ҳатто ҳайвондан ҳам тубандир. «Мен ҳеч қачон рашк қилмаганман», деб мақтаниб юрган шахслар бошларига ишқ савдоси тушгач, рашк нималигини ҳис эта бошлайдилар, ишқ дарди уларда рашк туйғусини уйғотиб, ўзларини чин инсонга айлантириб юборади.

— Балки шундайдир, — дедингиз Сиз фикримга қўшилиб-қўшилмасдан. — Мен рус мактабида ўқиганман. Европача таълим-тарбия олганман. Адамлар ҳарбий киши бўлганлари учун ёшлигимда шаҳарма-шаҳар кўчиб юрганмиз.

— Барибир, ишқ, рашк умуминсоний туйғу, ҳамма халқларга хос, — эътироз билдирдим мен.

— Келинг, бошқа гаплардан гаплашайлик, Фахриддин ака. — Сиз суҳбат мавзуини бошқа ёққа бурдингиз... — Кеча Зарина атайин имо қилиб, мени балконга чиқариб юборганда ҳамма-ҳамма гапларни Сизга айтиб берган бўлса керак. Заринадан гап қолармиди. Ҳаммасини етказгандир. У нима деган бўлса, ҳаммаси рост, мени, ҳаётимни беш қўлдек биледи. Мен унга ишонаман, у мен ҳақимда тўғри гапиради.

— Ўз оғзингиздан эшитиш бошқа, Ёқутхон.

— Балки... Зарина сиз ҳақингизда ҳам менга ҳамма гапларни оқизмай-томизмай гапириб берди, мушқулимизни осон қилди.

— А, шундайми? Қардан биларкан? — ажабландим мен.

— Биларкан. Ўтган йили, Сиз Туркияга хизмат са-

фарига боришингиздан олдин аянгиз ҳукумат касалхонасида даволанибдилар. Тўғрими?

— Тўғри. Хўш?

— Улар билан ёнма-ён палатада Зарина ётган экан. Қўшничилик қилишибди. Биринчи кўришдаёқ аянгиз Заринани танигандай бўлиб:

— Қизим, эски қўшним Зумрадхонга жуда ўхшаб кетаркансиз, — дебдилар. — Раҳматли лобар аёл эди, бизлар қадрдон эдик.

— Ўхшайман-да, — жонланибди Зарина, — қизлари бўламан.

— Вой ўлмасам, сал бўлса, танимай қолибман-а, орадан кўп йиллар ўтди-да. — Заринани яқин олиб сенсирашга ўтибдилар аянгиз. — Ўша шаддот, тўполончи Зари... Заринаман, дегин?

— Ҳа, ўша Зариман, Офтоб ойи.

— Вой оғзингга шақар, вой оғзингга асал, ҳали отимниям биласанми, бўй-бастингдан ўргилай, қизим.

— Ҳозир эсимга тушиб кетди.

Улар қайтадан кучоқлашиб сўрашибдилар. Шу тариқа қайта танишибдилар. Бирга овқатланишиб, чой ичишиб юришибди. Қариндош-уруғлар олиб борган тансиқ овқатлардан бир-бирларини сийлашибди. Зарина вақт-бемаҳал чой-пойларидан хабардор бўлиб, қарашиб турибди. Хуллас, жуда апоқ-чапоқ бўлиб кетишибди. Сиз аянгиздан кунига икки-уч маҳал хабар оларкансиз.

— Тўғри, беморларни йўқлашни яхши кўраман, — деб луқма ташлаб қўйдим.

Сиз давом этдингиз:

— Яхши одат... Зарина сизни у ерда бир неча бор кўрибди. Саломига алик олиб, унга унчалик парво қилмай ўтиб кетаркансиз. Ҳар гал борганингизда жуда шошилиб тураркансиз. Аянгизга бир кўринаркансиз-да, дарров ғойиб бўларкансиз.

— Тўғри, ишга шошилардим-да...

— ...Бир куни кечки пайт ўтган-кетганлардан гаплашаётиб, аянгиз Заринага юрак ёрибдилар. Нима деганларини айнан айтаверайми?

— Айтинг, чаласи бўлса ўзим тўлдираман.

— Гўзал, сарвқомат, саранжом-саришта, покиза, уйим-жойим, болам-чақам дейдиган, тўрт тилни мукамал билувчи, университетда муаллима бўлиб ишловчи, тагли-тахтли, лекин ўта димоғдор хотинингиз, тўрт нафар фарзандингиз — икки ўғил, икки қизингиз

бор, бурноғи йили тўнғич қизингизни узатибсиз, бироқ ҳали невара кўрганингиз йўқ...

— Тўппа-тўғри, давом этинг.

— ...Ҳамма болаларингизга яхши таълим-тарбия беряпсиз, узатган қизингиз аспирант, фалсафа бўйича, кейинги иккитаси ҳам университетда ўқишади, кенжангиз эса бу йил мактабни битиради, у ҳам олий ўқув юртига киради, ўзида уқув, интилиш ва билим бор. Ҳамма фарзандларингиз бир-иккитадан чет тилини биледи, шунга ёшлигиданоқ кўникма ҳосил қилгансиз. Оилангиз сиртдан қараганда тинч-тотув, бошқалар ҳавас қиладиган оила. Лекин аслида ундай эмас экан.

— Хўш, қандай экан?

— Айтаверайми?

— Айтинг.

— Бир ҳовлида турасизлар, рўзғор, қозон-товоқ, емиш-киймиш, борди-келди — ҳамма-ҳаммаси бирга, лекин эр-хотин алоҳида-алоҳида хоналарда айрим яшайсизлар.

— Тўғри, анча йиллардан бери.

— Бунга сабаб шу эмишки, хотинингиз ўттиз бешларидаёқ динга қаттиқ берилиб, тарки дунё қилибди, эркак зоти билан яшамасликка аҳд этибди, тақводор намозхонга айланиб қолибди. Ишдан бўш вақтларида ўз устида ишларкан, билимини бойитаркан, кийим-кечак тикаркан, болалар тарбияси билан машғул бўларкан, гоҳ тунда, гоҳ тонгда Куръон тиловат қилиб тураркан. Уйда ўта шарқона либосда бўлса, кўча-кўйда, ишхонасида ўта замонавий кийиниб юраркан. Шу сабабли унинг тақводорлигини, тарки дунё қилганини оиладан ташқари, айрим яқин қариндошлардан бўлак ҳеч ким билмас, ҳатто бу ҳақда хаёлига ҳам келтирмас экан. Деярли ҳамма сизларни апоқ-чапоқ, намунали эр-хотин деб ҳисоблар экан. Бегона одамлар олдида, меҳмон-излом олдида, тўй-ҳашамларда, айниқса, ҳам-касабаларингиз ҳузурида сизга иззат-икром кўрсатаркану, лекин бирга турмуш кечирмас экансиз. Ҳатто ҳеч бир уриш-жанжалсиз, тўполонсиз, ўз хоҳиши билан Сизга бошқа бировга уйланишга рухсат ҳам берган экан. Тўғрими?

— Тўғри. Аллақачон шундай деган.

— Лекин сиз... Айтаверайми?

— Айтинг.

— Лекин сиз аянгизнинг «Хотинингнинг ўзи рухсат бергандан кейин уйлан, ахир йигит кишисан, айни

ўйнаб-куладиган пайтинг, умр ҳам елдек ўтади-кетади» деган қийин-қистовларига жавобан сиз бундай дер экансиз: «Биринчиси билан севгисиз бундай бўлди. Иккинчиси билан яна шундай бўлишини истамайман. Бировни бахтсиз қилиб қўйиш инсофдан эмас. Мабодо осмон никоҳим ерга тушиб қолса, унда бошқа гап бўлар».

— Ўзинг интилмасанг, қидирмасанг, олма пиш, оғзимга туш бўлмайди, — дея аянгиз яна қийин-қистовга олсалар, «Ойи, севгини қидириб топиб бўлмайди, унинг ўзи қалбга кириб келиши керак» деб ўрнингиздан туриб кетар экансиз.

— Кўлдан бери орзиқиб кутганим мана ўша севги қалбимга кириб келди, — дея мен икки қўлим билан сизни кўрсатдим ўрнимдан туриб.

— Шунга сиз ишонасизми? — дедингиз жиддий оҳангда.

— Ишонмасам, уйингизга келмасдим. Ўзингиз-чи?

— Менми... Мен ишонмасам сизни уйимга чақирмасдим, остонамдан ҳатлатмасдим. Сиздан энди яширмайман. Раҳматли эрим — Заҳриддин акам яхши одам эди, илоё гўрлари тўла нур бўлсин...

— Иншооллоҳ!

— ...Йигирма йилча бирга турмуш кечирдик. Шундан ўн беш йили уриш-жанжал, тўполон билан ўтди. Ёш эдикми, ҳаётнинг мазмунига, умрнинг ғаниматлигига етмадикми ёки бўлмаса, ўртамизда сиз айтган маънодаги буюк бир муҳаббат, илоҳий ишқ бўлмадим, хуллас, бир-биримизни унчалик қадрлай олмадик. Ўзимча бунга Заҳриддин акамнинг ўта рашкчилиги, мени ҳаммадан қизганавериши сабаб бўлган деб ўйлайман. Шунинг учун ҳам рашк деса бир сапчиб тушаман. Жуда жонимга тегиб кетган-да... Тўғри, ёшимиз улғайгач, болалар катта бўла бошлагач, турмушимизнинг кейинги беш-олти йилини эртакларда бўлганидек жуда яхши кечирдик. Лекин умри қисқа экан, бевақт оламдан ўтиб кетди бояқиш, менга уч фарзандини ташлаб. Сиздан яшириб ўтирмайман, ғира-шира эсимда, раҳматликнинг тобути тепасида бошқа турмуш қурмайман, дегандай бўлувдим шекилли, ҳаёлим ўзимда эмасди-да... — Шу пайт узун хўрсиниб, бир оз жим қолгач, менга жилмайиб қўшиб қўйдингиз: — У пайтда сизни, сиздек инсонни учратаман, деб сира ўйламаган эдим. Вақт айрилиқ дардини, қалб ярасини даволайдиган энг яхши дори экан.

— Одам умид билан кутса, ноумид қолмас экан. Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ дейдилар. Мен кўпдан бери кутардим, кутганим — сиз бўлиб чиқдингиз, ёшим элликка яқинлашганда.

— Мен эса қирқдан ошиб қолдим.

— Йўғ-ей! Сиз-а?

— Ҳа. Яқинда неvara кўрай деб турибман.

— Ёшгина... Сиз йигирма еттидасиз, — шу пайт бу фикр ёдимга келиб қолибди, — менинг кўзим билан.

— Сиз-чи, сиз ўттиз еттидасиз. Менинг кўзим билан ҳам, қалбим билан ҳам, вужудим билан ҳам.

— Жуда оширвордингиз.

— Шарқда эркак қаримаиди, дейишади-ку.

— Бу аёлларга боғлиқ.

— Агар менга боғлиқ бўлса, мен сизнинг ҳамиша навқирон ёшда бўлиб қолишингизга интиламан.

— Дунёнинг ишлари... Биримиз буви, биримиз бобо бўлай деб турибмиз-у, бошимизга бу ажиб савдолар тушиб турса-я...

— Шунинг айтинг, ким ўйлабди дейсиз бундан икки ҳафталар аввал шундай бўлиб кетади, деб.

— Тақдир, тақдирга тараф йўқ. Энди икки ёрти бир бутун бўлиб, бахтиёр яшайлик.

— Сизга бир сирни айтмайми, Фахриддин ака?

— Айтинг, жоним.

— Энди сирлиги ҳам қолмади. Кеча сиз Заринаникида бир катта синовдан ўтдингиз.

— Синовдан? Қанақа синов? Мен-а?

— Ҳа, сиз. Келинг, бир бошидан айтиб бера қолай. Истанбулдан қайтаётганимда Тошкент аэропортида мени Зарина кутиб олди, у ердан телефон қилгандим. Кетишимда ҳам у нималарнидир тайинлай-тайинлай кузатиб қолган эди. Одатда шунақа қиламиз, у мени, мен уни кузатиб кутиб олиб юрамиз, айниқса кейинги йилларда бир-биримизга жуда суяниб қолганмиз, бир-биримиздан яширадиган сиримиз ҳам йўқ ҳисоби.

Тошкент аэропортида бир ҳафталик айрилиқдан кейин дийдор кўришарканмиз, аввало шундай савол-жавоб бўлди:

— Сен шу одамни танийсанми, сен танимайдиган одам кам-ку, — дея мен Заринага ташрифномангизни кўрсатдим.

— Фахри Камол... — деди Зарина ташрифномангизга кўз ташлаб, — қулоғимга чалинган бу исм. Балки кўрсам танирман. Нимаиди?

— Истанбулда танишиб қолдик.

— Танишганинг аниқ бўлмаса унинг ташрифнома-си сенда нима қилади, — деди Зарина ва кейин жиддий қиёфада қўшиб қўйди: — Танишув ҳам ҳар хил бўлади.

— Буниси сал бошқачароқ.

— Юрагинг жиз этдимиз?

— Адамларга жуда ўхшайдилар.

— Мен сени тушундим. Шу одам ҳақида бир суриштириб кўр, демоқчисан.

— Яхши бўларди, ўртоқжон.

— Хўп, — дея ваъда берди Зарина, — мен ўз каналларимни ишга соламан, яхшилаб бир сўраб-суриштириб кўраман, кўнглинг тўқ бўлсин.

Шундай қилиб, Сиз ҳали Туркияда юрибсизу, биз бўлсак, бу ерда Сиз ҳақда сўраб-суриштиришга тушдик. Зарина ҳар куни билган-эшитганларини телефонда менга хабар қилиб турди.

— Шундай денг. Хўш, мен ҳақимда нималар эшитдингиз? — қизиқсиниб сўрардим.

— Фақат яхши гаплар эшитдик. Ҳаммининг оғзидан бол томибди.

— Йўғ-ей, душманларим ҳам кўп.

— Сизда душман нима қилади? Тавба?

— Душман ҳаммада ҳам бор. Душмансиз одам йўқ бу дунёда.

— Сизда эса душмандан кўп дўст бўлса керак.

— Қанийди.

— Заринага эса фақат дўстларингиз дуч келган.

— Балки.

— Зарина сиз ҳақда сўраб-суриштирганини билмай қўя қолсин. Тагин унга айтиб қўйманг. У менинг илтимосимни бажарди, холос, у бу ишларни яхши ниятда қилди.

— Хотирингиз жам бўлсин. Ўртамизда бўлган гапни ҳеч ким ва ҳеч қачон билмайди.

— Битта Зарина билиши мумкин, мен унга ишонман. У менинг ҳамма сир-асроримдан хабардор. Иккинчи январ куни мени сизга телефон қилишга ундаган ҳам Зарина, у ёнимда эди. Сиз билан юбилей кечасига бирга боришимга кўндирган ҳам Зарина. Кеча ўз уйида учрашув уюштирган ҳам Зарина.

— Дугона деган мана шунақа садоқатли бўлса-да.

— Мана шу дугонамдан ёлчиганман. Куйди-пишди, дўстига жонини беришгайм тайёр. Эсингизда бўлса, уч-

рашувимиз охирида... «Вақт алламаҳал бўлиб қолди, шу ерда қолинглар, мен сизларга жой ҳозирлаб қўйибман», деди Зарина. Аслида бу таклифни сизни бир синаб кўриш мақсадида ўйлаб топган эдик: «Қани, бу одам бир кечалик қўноқ бўлмоқчими, ёки бир умр ёстиқдош бўлиш ниятидами?» Сиз бу таклифни қабул қилмай, кетдингиз ва бу ишни тўғри қилдингиз. Олдинда ҳали бизни нималар кутяпти, билмайсиз. Кеча сиз мени қачонлардир бўлиши мумкин бўлган маломатдан қутқариб қолдингиз, ёт жойда ётиб қолмадик. Бунинг учун сизга ҳар қанча миннатдрчилик билдирсам ҳам оз.

— Йўқ, мен сизга раҳмат айтишим керак, сиз мени тўғри тушунибсиз.

— Йўқ, ҳамма ҳам иссиқ ўринни... ташлаб кетмайди, фурсатни ганимат билади. Ҳар кимам эҳтиросини тийиб қололмайди, бу қўлидан келмайди, бунинг учун кучли ирода керак... Билдимки, ниятингиз пок, мақсадингиз улуғ экан, шуни исботлаб қўйдингиз. Шундан кейингина мен қатъий бир қарорга келдим: мен сиз билан тақдиримни боғлашга тайёрман. Бундан буёғи энди фақат сизга боғлиқ, сиз нима десангиз шу бўлади.

— Менми?.. Мен биринчи учрашувдаёқ шу қарорга келиб бўлганман, — дея сизнинг олдингизга бордим. Сиз ўрнингиздан турдингиз. Хонанинг ўртасида рўбарў бўлиб, бир-биримизга тикилиб туриб қолдик. Шундай осуда, айни пайтда ҳаяжонли дамлар эдики, энтикиб нафас олишларимизу, юрак тепишларигача эшитиларди гўё. Шунда мен қўйин чўнтагимдан — доимий ҳамроҳим Қуръони карим оятларидан ёзилмиш ихчам китобни қўлимга олдим ва жўшиб сўзлай кетдим:

— Шу бахтли дамларимизни қалбларимизга мангу муҳрлаш учун, илоҳий мазмун касб этиши учун, бир умр бирга яшашга қасамёд қиламиз. Розимисиз сиз шунга?

— Розиман, — деддингиз энтикиб, — сиз нима десангиз шу.

— Худо номи ила рўпарамда турган Ёқутхон Эрмат қизи билан бир умрга садоқатли ёстиқдош бўлишга қасамёд қиламан.

— Худо номи ила қаршимда турган Фахриддин Камолиддин ўғли билан бир умрга садоқатли ва меҳрибон ёстиқдош бўлишга қасамёд қиламан.

— Агар бу қасамимни бузсам, Худонинг қаҳрига учрай,..

— Агар бу қасамимни бузсам, Худонинг қаттиқ қаҳрига учрай,..

— ...юзим қаро бўлсин...

— бетимни ел есин,..

— эл-юрт олдида маломатга қолай!

— ...эл-юрт олдида шармандаи шармисор бўлай!

— Агар хиёнат қилсам, аждодларим гўрида тик туриб, мени лаънатласин,..

— Агар хиёнат қилсам, аждодларим гўрлағида тик туриб, менга лаънатлар ўқисин,..

— Фарзандларим иснодга чидолмай, мендан юз ўгирсин,..

— Ўғил-қизларим иснодга чидолмай, мендан юз ўгирсин, мени ташлаб кетсин,..

— Келажак етти пуштим тавқи лаънат остида қолсин,..

— Келажак етти авлодим лаънат ботқоғига ботсин,..

— Қасамхўрликнинг оқибати қасосдир.

— Қасамхўрликнинг оқибати қасосдир.

— Хиёнатнинг қасоси — бу ўлимдир.

— Хиёнатнинг жазоси — бу ўлимдир.

— Сўз бир, Худо бир!

— Сўз бир, Худо бир!

— Омин, Аллоҳу Акбар!

— Омин, Аллоҳу Акбар!

Шундан кейин мен муқаддас китобни уч марта ўпиб, манглайимга тегизиб — тавоб этиб, сизга бердим. Сиз ҳам худди шундай қилиб, китобни менга узатдингиз. Уни иккимиз икки четидан ушлаб, бир оз бир-биримизга тикилиб турдик, бу онларда руҳоний бир кайфиятда бўлиб, тилимиз эмас, кўзларимиз, қалбларимиз сўзлашарди, чунки улар энди бир-бирларини топиб олишган, дўст тутинишган эди...

Мен муқаддас китобни яна қўйнимга солиб қўйдим, бу муқаддас китоб мана тўрт йилдирки, доимо мен билан: туну кун ҳамроҳим, сафарларда йўлдошим, қисматимнинг шоҳиди, ўша унутилмас оқшомнинг гувоҳи, Худо номи ила қилган қасамёдимизнинг шоҳиди, илоҳий куч-қудратнинг тараннуми, толиққанда таянчим, ўксиганда юпанчим, жон қийналганда руҳий дармоним!..

— Мен бугун сизни уйимга... энди, ҳозирдан бошлаб уйимизга десам ҳам бўлаверади,.. чақиришдан асосий мақсадим сизни очиқчасига ўғлим ва кичик қизим

билан таништириб қўйиш, — дедингиз ер сузиб, — бор гапни уларга айтиш. Сиз, сиз шунга нима дейсиз? Йўғ-йўғ, агар сизга маъқул келмаса, ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолаверади.

— Яхши ўйлабсиз, Ёқутхон, — дедим мен. — Ўзим сизга шуни таклиф қилмоқчи эдим. Энди мен уларга бегона эмасман-ку.

— Мен сиздан шундай жавобни кутгандим. Фикримда адашмабман. Энди болаларимнинг... болаларимнинг маънавий отаси бўласиз.

— Албатта. Ишончингизни оқлашга кучим етганча, имконим борича ҳаракат қиламан.

— Мен сизга ишонаман... Тўғри-да, ўғри мушукдай писиб юришнинг нима кераги бор? Сиз билан менинг муносабатимни болалар ҳам билиб қўйишсин-да.

— Албатта, — дея фикрингизни тасдиқладим мен, — муносабатимиз бир кунлик эмас, умрбод. Мен...

Айтмоқчи бўлган сўзим бўғзимда қолди. Меҳрингиз жўшиб кетганидан менга отилдингиз, икки қўлингизни елкаларимга ташлаб, кўксимга бошингизни қўйдингиз, гўё юрагим уришини тинглардингиз, менга таслим бўлдингиз, мен сизни қабул этдим, бағримга маҳкам босдим. Сочингиздан ўзим билган ўша француз духиси келар, бу менга жуда хуш ёқар, эҳтиросимни қитиқлар, шундоғ ҳам оловдек вужудингиз тобора қизиб борар, юрагингиз дук-дук уриши борган сайин тезлашар эди. Илоҳий бир куч бизларни қаттиқ туташтириб қўйган эди.

Агар эшик қўнғироғи тўсатдан чалинмаганда эди, ким билади дейсиз, бизлар шу ҳолатда яна қанча вақт тураверардик, бу худодан ўзга ҳеч кимга аён эмас. Чунки биз, ўзимиз тугул, бутун борлиқни унутиб, шундай оромда эдикки, бундай дамларни жаннатда ҳам топилмас, дейдилар.

Сиз «Болаларим келишди, шекилли» деб менга аста шивирладингиз-да, қучоғимдан сирғалиб чиқдингиз, эшикка қараб «Ҳозир» деб овоз бердингиз, елкангизга тушиб кетган рўмолингизни шоша-пиша бошингизга қайта танғидингиз, эшикка қараб юрдингиз: «Ҳозир!»

Мен гаслтугимни тўғрилаб, жойимга бориб ўтирдим.

Салкам ярим асрлик умримда казо-казо одамларни кўрган, юксак доираларда юрган, зўр-зўр давраларда бўлган бўлсам-да, ҳаяжонланардим. Негаки, ўзим сира кўрмаган, мутлақо билмаган болаларни ўз фарзандларимдек қабул қилишим лозим эди. Буёғи ҳам бир гап

бўлар-у, улар мени қандай қабул қилишаркин, муҳими шу эди. Шу жумбоқ мени ўйга толдирарди.

Орадан бир оз вақт ўтди. Чамаси, болаларингиз устки кийимларини ечишди, оёқ кийимларини алмаштиришди, қўлларини ювишди, балки сиз уларга нималарнидир тушунтириб, нималарнидир тайинлаб, таъкидлаб қўйгандирсиз, балки мен ҳақимда бир-икки оғиз сўз айтгандирсиз, буёғи менга қоронғу.

Мен бир алпозда ўтирарканман, сиз болаларингизни бошлаб хонага кириб келдингиз, болалар доимо русча гапириб юрадиган ўзбекларга хос талаффузда бараварига салом беришди:

— Саламалейкум!

— Ваалайкум ассалом, келинлар, — деб мен ўрнимдан турдим.

Сиз болаларни менга таништирдингиз:

— Бу ёлғиз ўғлимиз Дилмурод!

Дилмурод билан қўл олишиб қўйдик. У дипломатлардек бошини энгаги кўксига теккудек эгиб қўйди.

— Бу кенжа қизимиз Шоҳида!

Шоҳида билан қўл олишиб қўйдик. У сал узоқроқда туриб, кафтини ерга қаратиб қўл узатди.

Таништириш навбати менга етди...

— Бу киши Фаҳри Камол, яъни Фаҳриддин ака бўладилар, — дедингиз. — Бугундан бошлаб оиламининг яқин одами, сизларнинг маънавий отангиз бўладилар.

Шоҳида бирам чиройли жилмайди.

— Яхши, отлично, — деб қўйди Дилмурод менга бир қараб қўйиб. Кейин сизга юзланиб сўз қотди: — Опа, қорним жуда оч. Институтда бугун буфет ишламади.

— Чой-пой ичиб тур, мен ҳозир ошни сузиб келаман, — дедингиз. — Фаҳриддин ака, нега туриб қолдингиз, ўтиринг, ўтиринг. Шоҳида, сен столдан лаганга жой ажрат.

Сиз газхонага чиқиб кетдингиз. Мен жойимга ўтирдим. Дилмурод столнинг ўнг томонидаги стулга ўтирди. Шоҳида бўлса, атиргуллар солинган кўзачани олиб, телевизор устига қўйди-да, стол қошига келиб, аввал менга, кейин акасига чой қўйиб берди, сўнгра ўзига ҳам чой қўйиб, столнинг чап томонидаги стулга ўтирди. Дилмурод галвирак ёнғоқдан чақиб, ширмой нон билан апил-тапил, шапиллатиб ея бошлади, хўрилла-тиб чойдан хўплаб-хўплаб қўйди, бурнини тортиб-тор-

тиб қўйди. Акасининг бу қилиғи ёқмади шекилли, Шоҳида қошларини чимирди.

Болалар мендан тортинишмади, мен улардан тортинардим. Гапни нимадан бошлашни билмайман ҳам. «Хайтовур, болалар мендан ётсирашмаяпти, яхши» деб қўяман ичимда. Ўзларига сездирмаган ҳолда болаларни зимдан кузатдим: Дилмурод новча, хипча, озгин. Қоратўридан келган, сочлари, қошу кўзлари тимқора, юзлари бир бурдадеккина, шу сабабдан бўлса керак, кўринишда институт талабаси эмас, балки мактаб боласига ўхшайди. Шоҳида тамоман бошқача: сочлари қўнғир, оқ-сарикдан келган, юзлари лўппи-лўппи, гавдаси бўлиқ ва дуркун, шу сабабли бўлса керак, ўзи ҳали ўн иккига кирмаган бўлсаям, кўринишда ўн тўрт-ўн беш ёшга борганга ўхшайди. Улар бир ота-онадан туғилган бўлишса-да, танимаган, билмаган одам уларни ака-сингил деб ўйламайди, асло.

Жим ўтиравериш қийин экан, шу сабабли бўлса керак, одамлар учрашганларида тинмай гаплашаверадилар. Охири бўлмади, мен Дилмуродга гап қотдим — оддийгина савол бердим:

— Дилмурод, қайси институтда ўқийсиз?

— Шарқшуносликда.

— Яхши, чет эллар билан алоқалар тобора кучайиб бормоқда, сизлардек мутахассис кадрларга талаб кучли.

— Шундай дейишмоқда домлаларимиз ҳам.

— Опангиз билан Туркиясини ҳам кўриб келдик. Ажойиб мамлакат экан.

— Зарина холам билан опамларни кутиб олгани аэропортга чиққаннимизда айтдилар. Катта бозор олдида учрашиб қолибсизлар.

— Кеча Заринанинг уйига бордик, янги йил байрами билан табриклагани.

— Жавдот билан Элмира бу ерга келишди. Мазза қилиб роса видео кўрдик тонггача.

«Тушунарли, — дедим ичимда, — Жавдот Заринанинг ўғли, Элмира эса қизи, улар бу ерга ётиб қолгани келишган, Ёқутхон эса у ерга борган ётиб қолгани, ўрин алмашишган».

Сиз сопол лаганда баланд қилиб сузилган, буғи чиқиб турган, усти тўла тўғралган гўшти палов келтириб қўйдингиз:

— Таги сал-пал ўт олай дебди, гўшти пича куйибди ҳам, — дедингиз.

— Оби-оташ дейишади, — дедим мен. — Таги сал олган ош одатда хушхўр бўлади.

— Фахриддин ака, бу дейман, туғилган йилингиз юпатиш йили эмасми, — дедингиз ҳазил йўсинда, — нукул тасалли берганингиз берган.

— Чиндан ҳам таги сал олган ош хушхўр бўлади, — бўш келмадим мен.

— Ҳа, майли, қани олинглар, совимасин. Агар шу ош қолмаса, гапингиз рост чиқади.

— Қолмайди, — деб қўйди Дилмурод оғзида оши билан.

Шоҳида акасининг гапига пиқ этиб кулиб юборди, орадан бир оз ўтгач, менга жилмайиб қараб бир мартагина «Олинг» деб қўйди.

— Ўзингизнинг мазангиз йўқ, олдингиз сираям очилмаяпти, — дея мен лаганга ишора қилиб қўйдим.

— Мен еяпман.

— Бу ўзи паловга хуши йўқроқ, — дедингиз сиз, — бунга картошкани ёққа солиб берсагиз бўлгани.

— Картошка яхши-да, опа.

— Хўп, эртага картошка қовурамиз, ҳозир ошдан тўйиб есанг... Ҳай, Дилмурод, шошилмай егин, ош ҳеч қаёққа қочиб кетмайди-ку.

— Қорним жуда очқаган, — деди Дилмурод. — Куни билан туз тотганим йўқ. Кеча тонггача видео кўрдик. Пешингача ухлаб қолибман. Овқатланмай институтга кетвордим. Сал қолса, ўқишгаям кечикардим.

— Сен ўзинг шунақасан, ўғлим, куни билан туз тотмайсан-да, кейин хаприқиб овқатланасан. Бу юришингда ишқилиб ошқозонингни касаллантириб қўймагин-да, Дилмурод.

— Опа, кўрқманг, ошдан ҳали ҳеч ким ўлмаган, — деди Дилмурод қошиқни тўлдириб оғзига ош солиб.

Акасининг бу жавобига Шоҳида яна пиқ этиб кулиб юборди.

Шу тахлит ошхўрлик қилдик. Паловингиз чиндан ҳам маззали бўлган экан. Кўплигидан барибир лаганда ярмига яқини ортиб қолди. Менга иккала фарзандингиз ҳам маъкул тушди: Дилмурод дали-ғули, бегараз, кўнгли очқлиги билан. Шоҳида эса оғир-босиқ, кузатувчанлиги билан. «Илоё, — деб дуо қилдим ичимда, — от босмаган жойларни тойлар боссин, ўсиб-унсинлар, Дилмурод катта йигит бўлсин, унга яхши жойлардан ато қилсин, Шоҳида кенг уйнинг келинчаги бўлсин,

ййраб-ййраб, қувнаб-қувнаб биргаликда тўйларини ўтказайлик».

Ошга фотиҳа ўқилиб, устидан бир-икки пиёладан чой ичилгач, сиз Дилмурод билан Шоҳидага топширик бердингиз.

— Дилмурод, сен энди китобларингга бир қараб қўй, яқинда қишки сессиянг бошланиб қолади. Шоҳида, столни йиғиштиргин-да, сен ҳам дарсингни тайёрла.

— Мен бир кўча айланиб келаман, Рустамда гапим ҳам бор, кейин келиб конспект ёзаман, — деб Дилмурод кўчага чиқиб кетди.

Шоҳида сўзсиз стол устини йиғиштиришга тутинди.

— Юринг, биз кабинетга кирамиз, — дея сиз мени оила аъзоларингиз кабинет деб атайдиган, боя китоб жавонига кўзим тушган ўртача ҳажмдаги хонага бошлаб кирдингиз. Бу хонада китоб тўла жавондан ташқари йиғма-ёйма диван-каравот, иккита кресло, ёзув столи, битта пастак журнал столчаси, бир стул, яна бошқа баландроқ стол устида рангли кичик телевизор, видеомагнитофон, радиоприёмник бор экан. Биз диван-каравотга ёнма-ён ўтирдик.

— Тақдир экан, нима ҳам қилардик, — дея сиз аста сўз бошладингиз, — бугундан бошлаб уйимизнинг тўри сизники, пойгағи бизники. Энди шу хонада турасиз, яшаймиз, шуни мўлжалладим. Квартирамиз ўзи тўрт хонали, кўчиб келганимиздан буёққа бу хонани кабинет деб атаймиз. Мана бу диванни ёзиб юборса, каттагина каравотга айланади. Шу хона сизга маъқулми?

— Жуда маъқул.

— Ростини айтаверинг.

— Рости шу. Ёлғон гапирадиган одатим йўқ.

— Яхши. Мен рост гапирадиган одамни жуда ҳурмат қиламан.

— Мен ҳам.

— Ундай бўлса яна ҳам яхши... Эсингизда бўлсин, ваннахонадаги битта катта, битта кичик оппоқ сочиқлар сизники, қизиллари меники, сариқлари Дилмуродники, яшиллари Шоҳиданики. Сизникини бугун у ерга илиб қўйдим, ҳали охори тўкилмаган — яп-янги.

— Раҳмат.

— Энди сизга чой дамлаб келаман, ўзим қаҳва ичман. Истасангиз менга шерик бўлинг, қаҳва ичинг.

— Йўқ, паловдан кейин менга чой яхши кетади.

Сиз чой дамлагани ўрнингиздан қўзғолдингиз.

— Бир нафас ўтириб турсангиз, илтимос, — дедим.

— Жоним билан, — сиз жойингизга қайтиб ўтирддингиз.

«Тўйми, тўйчами қилмаймизми?» деган маънода бундай дедим:

— Шу... маълум қилиб қўйсакмикин.

— Сизни тушундим, таклифингиз учун катта раҳмат. Лекин сиз ҳам, мен ҳам бир марта катта тўйлари-мизни кўрганмиз, карнай-сурнайларни эшитганмиз. Энди ундай тўй-тантаналарни фарзандларимизга раво кўрайлик. Майли, уч-тўртта одамни чақириб, маълум қиламиз, олдиларига расм-русм бўйича ош тортамиз, албатта никоҳ ўқитамиз, бусиз мумкин эмас, бусиз танмахрам бўлолмаймиз. Худо кўрсатмасин, ёки мен, ёки сиз дунёдан ўтиб қолсак, тепамда ёки тепангизга қандай, кимим деб йиғлаймиз, кимга мотам тутамиз. Номахрам одамнинг мозорбошига боришга, қабрни зиёрат қилишга ҳаққи йўқ. Йўқ, албатта никоҳ ўқитамиз, шариятга риоя қиламиз. Ахир, мен эски шаҳарда машҳур бўлган кимсан Ҳури отиннинг тўнғич неварасиман-а.

— Ия, ҳали Ҳури отиннинг неварасиман денг. Мен болалигимда бувингизни кўрганман. Бизникига келганлар ҳам, мавлуд ўқиганлар. Жуда эса қоларли эдилар: баланд бўйли, савлатли, типпа-тик юрардилар, бошларида катта оқ шойи рўмол, чеккаларида, қўлларида райҳонми, жамбилми бўларди, юрганларида кўчалар тўлиб кетарди, атир иси келарди, биз болалар салом бериб, четга чиқиб турардик.

— Раҳматли бувимларни айна тасвирлаб бердингиз, эсингизда яхши қолган экан. Мен бувижонимга ўхшамайман. Жуссам кичик, фақат кенжа синглим ўхшайди, тик юради.

— Яхши, художўй, тақводор одамларнинг фарзанди экансиз, — дедим мен. — Сиз албатта эшитган бўлсангиз керак, никоҳ Аллоҳнинг муҳри, аввал Арши Аълода ўқилур, кейин эса — ерда дейдилар. Ўз юрти-миз қолиб мусофирчиликда учрашиб, танишиб қолишимиз, бугун эса Худо номини ўртага қўйиб қасамёд қилишимиз, аҳд-паймон этишимиз никоҳимиз Арши Аълода ўқилиб бўлганидан бир мужда эмасми. Энди навбат домла имом ҳузурига бориш ёки уйга чақариш, гувоҳлар шоҳидлигида никоҳ ўқитишга етди.

— Лекин катта тўй қилмаймиз. Сабабини, аввал чой дамлаб келай, кейин айтаман.

Сиз олдимга пастак журнал столчасини қўйдингизда, чой дамлагани чиқиб кетдингиз. Мен «сабаби нима экан?» деб ўйланиб қолдим.

...Орадан бир оз ўтгач, телевизор кўриб, сиз қаҳвахўрлик, мен чойхўрлик қила бошладик. Столчадаги ликопчаларда қора кишмиш, новвот, печеньелар, пиёлаларда асал ва олчали мурабболар, қора қаҳвали ялтироқ қутича, кумуш қошиқчалар, олтин ҳалли пиёла ва чашкалар бор. Буғи чиқиб турган чашкадаги қаҳвангизнинг новвотини қошиқча билан уёқ-буёққа тебратиб, эритяпман сиз учун. Сиз эса қора кишмишнинг бандини олиб менга тутасиз. У ёқ-буёқдан гаплашяпмизу, бироқ хаёлим «сабаби нима экан-да». Ичим тушиб кетяпти, билишни истайман-да. Охири бўлмади, ўзим гап мавзуини шу ёққа бурдим.

— Боя сабабини айтмоқчи эдингиз, — дедим сиз тутган қора кишмишдан биттасини оғзимга солиб.

— Сабаби шуки, раҳматлининг қариндош-уруғлари билан алоқамиз узилмаган, аввалгидай борди-келдимиз бор...

— Албатта шундай бўлиши ҳам керак. Кеча Зарина ҳам айтувди бу ҳақда.

— ...Қайнонам фарзанд доғида қандли диабет касалига мубтало бўлганлар, қандлари жуда юқори юради, ҳаммаси асабдан. Тўйимизни эшитиб, қандлари янада кўтарилиб... Худо кўрсатмасин... бир нима бўлиб қолмасинлар, деб кўрқаман, қариндош-уруғлар мендан домангир бўлиб юрмасин, дейман. Менинг андишам ана шунда.

— Худо сақласин, — дедим мен, — Худо хоҳласа қайнонангиз ҳам узоқ яшайдилар, фарзандларингизнинг тўйларини кўрадилар. Тўйимизни тўсатдан айтмаймиз, аввал бир олдиларидан ўтамиз, ижозат сўраймиз, ётиги билан тушунтирамиз.

— Ўзимиз-а?

— Йўқ, обрўли, шариатни яхши билувчи кексалардан воситачи қиламиз, улар қайнонангизга тушунтиришади. Худо хоҳласа яхшилик билан ижозатларини, оқ фотиҳаларини олиб беришади. Бу ёғидан ғам еманг, ҳаммаси яхши бўлади, мана мени айтди дерсиз.

— Барибир катта тўй қилмаймиз.

— Сабаб?

— Сабаби шуки, иккита ўзига тўқ қайним бор,

улар рўзгоримга қарашиб келишмоқда. Турмушга чиққанганимни билишса, муносабатимиз бузилиши турган гап.

— Кечирасизу, мен бу фикрингизга қўшилмайман, — дедим мен. — Улар сизгамас, акаларидан ёдгорлик бўлмиш жиянларига ёрдам қилишади. Агар сизнинг турмушга чиққанингизни баҳона қилиб, оёқ узиб кетишса, унда билмадим. Менимча, бундай қилишмаса керак. Қолаверса, мана энди ёнингизда мен бор, рўзгордан ташвишланманг.

— Шундайку-я... Лекин барибир тўйчиқ қиламиз, оламга жар солмаймиз, мен томондан аямлар, укаларим, келинларим, сингилларим, уларнинг эрлари, жиянларим, Заринага ўхшаш яқин дугоналарим, икки-учта қўшниларим билишса етарли. Шуларнинг ўзиям анча киши бўлади. Сиз томондан эса... — хоҳлаганингизча хабарлайверинг.

— Йўқ, мен ҳам сизнингча йўл тутиб, оламга жар солмайман. Энг яқин одамларимни таклиф қиламан, холос.

— Ахир, гап тўйнинг катта-кичиклигида эмас, балки тўйдан кейинги тинч-тотув турмушда эмасми?

— Сиз ҳақсиз, сизнингча бўлсин.

— Тавба, мен билан сира тортишмайсиз-а, дарров кўна қоласиз.

— Чунки сиз ҳақсиз-да. Адолат сиз томонда. Шундай бўлгач, сиз билан тортишмоқдан фойда йўқ. Адолат олдида тан бермоқ шарт.

— Мана шунақа мени атайин мақтаб кўнглимни кўтарасиз-а, Фахриддин ака. Ичинг, чойингиз совияпти.

— Атайин мақтаётганим йўқ. Сиз ўзи зўр мақтовларга лойиқсиз.

— Йўқ, сиз ҳали мени билмайсиз.

— Билиб ҳам қоларман, — дедим мен жажжи-жажжи бармоқли кафтингизни кафтларим орасига олиб.

Сиз қўлингизни тортиб олмадингиз, бўш қўйиб бердингиз, менинг меҳрим жўш уриб кетди, ёддан шеър ўқидим, сиз сел бўлиб тингладингиз:

*Боғларингда хониш айлаган
Булбул менман, сен шуни билгил.
Сойларингга кўнгил боғлаган
Тўлқин менман, сен шуни билгил.
Қулоғингга шивирлаб афсун
Эсиб ўтган шаббода менман.*

*Қўшиқ этса қалбингни мафтун,
Куйлаб кетган қўшиқчи — менман.
Дилбар дилдан қўшиқ айтганда
Билгил дея севги дардини,
Юрагингдан таралса бир куй
Чертган менман, сен шуни билгил.*

— Яшанг, кам бўлманг, — дедингиз сиз, — Фахриддин ака, сиз билан суҳбатлашган одам маънавий озик олади. Бахтим бор экан, оху зорларим етиб бориб, Худонинг ўзи сизни менга юборди. Аёл кишининг жони қулоғида дейишади. Мумкин бўлса, яна шеър ўқинг.

— Ўқинг десангиз ўқийвераман, ёдимга келмаса, ўзим тўқийвераман:

*Сизга нима керак, тортинманг сира,
Жоним керак бўлса — тутавераман.
Барча шодлигим ҳам сизники, жоним,
Ғамларингиз бўлса — ютавераман...
Қандай шартингиз бор васлингиз учун?
Улимга бўлса ҳам кетавераман...*

Мен елкангизга қўлимни ташлаб, сизни бағримга босмоқни истадим. Сиз қўлимни аста олиб, тиззам устига қўйиб қўйдингиз қийғоч боқиб:

— Шошилманг, Фахриддин ака. Шошилиб нима қиласиз. Мен шу тун сизникиман.

— Фақат шу тунми? — дедим қўлимни тиззангизга қўйиб.

— Ҳамиша, бир умр, — дедингиз қўлимни ўз тиззамга олиб қўйиб. — Мен сизга шошилманг деяпман. Аввал Дилмурад кўчадан келсин, ўз хонасига кириб кетсин, у ётадию қотади, уйқуси жуда қаттиқ. Лекин ўн бир-ўн иккисиз уйга келмайди, ўртоқлари билан гапи сира адо бўлмайди-да. Энди биргаликда насиҳат қилсак, биргаликда таъсир кўрсатсак, кўча сандирамай, дарсини қилса, қишки сессиясига тайёрланса.

— Аста-секин, ётиғи билан тушунтирамиз унга, албатта.

— Энди Дилмурадга бегона эмассиз, уям сизга бегона эмас.

— Бўлмасачи.

Сиз суҳбат мавзуини тўсатдан бошқа ёққа буриб юбордингиз.

— Хабарингиз бор, келаётган шанба куни «гап»и-

миз. Театрда таништирганим Васи́ла аллақачон «гап»-даги дугоналаримизга «Мен Ёкутхонни театрда фалончи билан учратдим» деб жар солиб чиққандир.

«Ўзингиз шуни истадингиз-ку» деб юборишимга сал қолди, ўзимни тийиб, бошқа гапни айтдим:

— Айтса айтар, ошинг ҳалол бўлса кўчада ич, дейдилар. Нима, театрга бирга бориш айбми? Энди мен сизни барча премьераларга олиб бормоқчиман.

— Жоним билан бораман, раҳматли адамлар бизларни ёшлиқдан театрларга олиб бориб, ўргатиб қўйганлар. Лекин... Фахриддин ака, сиз аёлларни билмайсизда, кўпчилиги оёғи билан эмас, тили билан юради.

— Гийбат қилгандан кўра, гийбатчилар оғзига тушган маъкул, дейилади бир ҳадиси шарифда. Сиз...

— Фахриддин ака, шу, чиндан ҳам тасалли беришга устаси фаранг экансиз, тан бердим, — дедингиз сиз гапимни бўлиб. — Бўпти, бу ҳақда гаплашмаймиз. Ҳа, айтгандай, ўзингиз ҳам бирор «гап»дамисиз?

— Бир эмас, учта «гап»даман.

— Вой-бў, қандай улгурасиз?

— Бир амаллаб вақт топаман, бўлмаса, улфатлар хафа бўлишади, «мана амалдор бўлиб кетиб, бизларни менсимамай қўйди» деган хаёлга боришлари турган гап. Худо бир «гап»имизни кўп кўрди шекилли, ҳозирча тўхтаб қолган.

— Нима учун?

— Сабабини сиз сўраманг, мен айтмай кўя қолай. «Даҳшат!» — дедим чуқур уф тортиб.

— Гапнинг учини чиқаргач, айтинг-да. Мен жон қулоғим билан эшитаман. Дилмурод келишигаям ҳали анча вақт бор.

Мен ҳикояни бошладим, сиз телевизорни пасайтириб қўйиб тингладингиз.

— Турмушда мана шунақа воқеалар ҳам бўлиб тураркан, — деб ҳикояни бошладим. — Менинг бир «гап»им ўспиринлигимизда — етгинчи-саккизинчи синфларда ўқиб юрган кезларимизда бошланган улфатчилик эди. Орадан неча ўн йиллар ўтиб кетди, қанча воқеалар юз берди, қанча «гап»лар ўтказилди, улфатлар даврасига не-не одамлар келиб кетмади — даврамиз давр ўтиши билан ўзгара борди. Баъзи йиллари улфатлар сони йигирма беш-ўттиз кишигача ҳам бўлди, баъзан эса камайди. Айримлар ўз хоҳишлари билан чиқиб кетишди — улар тўла исломий йўлга кирдилар, улфатчиликда ичкилик ичилиши туфайли «гап»ни тарк

этишган бўлишса, баъзилар тирикчилик вазминлашгани сабабли келмай қўйишди. Асли шу маҳаллалик, Содиқ исми паҳлавон келбатли синфдошимиз биринчи ва сўнгги жўрабошимиз бўлди, ўттиз беш йилча даврамизни мутгасил бошқарди. У хиёнат қилгани учун хотинини шартга бўғизлаб ташлагани учун қамалиб кетгач, бу «гап»имиз тўхтаб қолди.

Содиқнинг хотини Санобарни биз, улфатлар яхши билардик, негаки бу «гап»имиз ҳар бир улфатнинг ўз уйида ўтарди. «Гап» беришда навбати етган улфатнинг уйида икки-уч кун аввал «гап»га ҳозирлик кўришади, пишириқлар пиширишади, «лиқ-лиқ»лар, тортлар тайёрлашади, албатта бу ишларга хонадон бекаси бошқош бўлади.

Мархума Санобар чинакам гўзал жувон эди, бўйбаста келишган — сарвқомат, сочлари қуюқ, тимқора ва узун эди, иккита қилиб ўриб, орқасига ташлаб қўйса, тақимини ўпади. Бошига зардўзи дўппи кийиб юрарди. Кўпинча намозшомгул атласдан қўйлак-лозим киярди. «Гап» куни Санобар эри билан ёнма-ён туриб, биз — улфатларни очик чеҳра билан, қўлини кўксига қўйиб самимий кутиб оларди. Дастурхонни тўкис ёзарди, қуюқ-суюқ овқатларни ҳам бошларди.

Тавба, эрини ўта ҳурмат қилувчи, эрининг ҳурмати учун унинг улфатларини ҳам иззатини жойига қўювчи шундай лобар, пазанда, очик чеҳра хотин, икки гулдек фарзанднинг — бир ўғил, бир қизнинг онаси, ҳеч нимадан камчилиги йўқ — кенг уйнинг келинчаги хиёнат кўчасига кириб ўтирса-я?! Содиқ яхши топарди, участкани данғиллатиб қурган, улфатлари орасида биринчи бўлиб аввал «Победа»ни, кейин «Волга»ни олган ҳам мана шу Содиқ бўлади. Хотинини йилига бир марта Кавказ, Қирим томонларга — курортга олиб борарди, қиш кезлари эса биргаликда чет элларга саёҳатга чиқиб келишарди, у ерлардан ота-она уруғларию, хотинининг узоқ қариндошларига ҳам совға-салом олиб келиб улашарди, улфатларини ҳам четда қолдирмасди, ҳаммасига бир хил нарса олиб келарди, чиройли галстукми, қора кўзойнакми ва шунга ўхшаш нарсалар. Совғаларни улфатларига хотини ва ўзи номидан тақдим этарди: «буларни Санобар танлади, диди яхши-да» деб хотинини орқасидан ҳам мақтаб, ҳурматини ошириб қўярди. Санобар бўлса, ўзини кафтида тутувчи Содиқдек эрнинг, икки фарзандининг отасининг юзига оёқ қўйиб, бегона эркакнинг қўйнига ки-

риб юрса-я, тагин юзсизларча хиёнат қилганини ҳеч бир тап тортмай эрининг бетига шартга айтса-я. Ҳаёсизлик! Ҳаёсизлик! Одам боласи қилмайдиган иш-ку, бу ахир! Тавба, ё алҳазар! Ўзинг бундай шармандаликдан асра, э Парвардигори олам!

Хотинини сўйиб қўйган ўша тонгда Содиқ энг аввало ҳовлининг этак томонидаги айвонда намоз ўқиб ўтирган кекса онасининг олдига боради. Онаси намоз ўқиб бўлгунича, айвон четига омонатгина ўтиради. Авжи кўклам эди, ҳовлидаги оқ атиргулу қизил атиргуллар, «Президент» навли гуллар барқ уриб очилиб ётибди, булбул нолиши эшитилади, қўшни ҳовлидан беданнинг битбилдиғи келади.

— Ассалому алайкум, — дейди Содиқ онаси намозини тугатиб, дуо ўқиб юзига фотиҳа тортиши биланоқ.

— Ваалайкум ассалом. Ҳа, Содиқжон, элбурутдан кийиниб олибсан, бугун дам олиш кунинг-ку. Ёки маҳаллада наҳор оши бор эканми? — дебди ҳали ҳеч нарсадан беҳабар онайизор ўғлининг кийиниб олганига таажжубланиб.

— Ошга эмас, милицияга бораман.

— Милицияга?! Нега? Нега?

— Санобарни сўйиб қўйдим.

— А, нима дединг? Нима дединг?

— Хотинимни сўйиб қўйдим, дедим. Ётоғимизда қонига беланиб ётибди.

— Ҳе, гапингни ел учирсин. Унақа совуқ гапларни тилингга олма, шайтон ҳам эшитмасин-а.

— Санобарни шайтон йўлдан оздирибди, менга хиёнат қилибди.

— Хиёнат қилибди? Нега хиёнат қилади? Қачон?

— Шу тунда.

— Жинни-пинни бўлганинг йўқми, ўғлим. Ахир, соат ўн бирларгача биргаликда шу айвонда телевизор кўриб ўтирдик. Кейин сенлар ўз ётоқларингга, невараларим ўз хоналарига кириб кетдинглар-ку.

— Ҳа, шундай бўлган эди. Кейин соат ўн иккиларда Санобар «Хона димиқиб кетибди, мен айвондаги диванда ухлай қолсам майлими, дадаси» дегани қулоғимга чалинди. Мени уйку жуда қисиб келаётган экан, «майли, лекин ўраниб ётинг, тагин шамоллаб қолманг» деганим элас-элас эсимда.

— Хўш, кейин... кейин нима бўлди?

— Ширин ухлаб ётиб бирданига уйғониб кетсам бўладими, сира бунақа одатим йўқ эди...

— Тезроқ гапир! Юрагимни ваҳм босиб кетяпти.

— Ёзилгани ҳовлига чиқдим. Не кўз билан кўрайки, Санобар йўқ. Уни қидира бошладим, ойи. Туалетдан изладим уни. Ваннахонага кирдим. Ертўлага тушиб чиқдим. Чердакка чиқиб тушдим. Ҳеч қаерда йўқ эди у. Кўчага чиқиб қидирай десам, дарвозамиз ташқаридан қулфланган. Тун кечада дарвозани болта билан бузиб чиқишга кўшнилардан ор қилдим. Тишимни-тишимга босиб, ётоғимга кирдим-да, олтин ҳалли гардишдаги расмига тикилганимча, хаёлан Санобар билан суҳбатлаша-суҳбатлаша уни кута бошладим. Тик этса деразадан кўчага қарайман. Соат бешлардан ошганда оёқ шарпаси келди. Хонадан чиқиб, дарвоза олдига бориб турдим. Дарвоза қулфига ташқаридан калит солинди... Не кўз билан кўрайки, қўлида калит, гандираклаганича Санобар ҳовлига кириб келди.

— Бемаҳалда кўчада нима қилиб юрибсан? — дедим мен.

Содиқ чуқур уф тортди-да, давом этди:

— Менга шуниси алам қиладики, ойи, у сира тап тортмай, илжайганича шундай дейди-я: «Мен сизга хиёнат қилдим. Бу биринчиси эмас. Илгари ҳам бўлган. Тан оламан. Кўза кунда эмас, кунида синар экан. Бугун қўлга тушдим. Сиз бемаҳалда уйғонмасангиз қўлга тушмасдим».

— Ҳе, тилинг кесилгур, сенга шундай дейдими-а, жувон ўлгур.

— Жувон ўлиб бўлди, сўйилди, ўз қўлим билан, мана шу ўнг қўлим билан бўғзига пичоқ тортиб юбордим.

— Ҳе, баттол, суриштириб-нетмай, тагига етмай, нега қотилликка қўл урдинг-а, болам? Балки хотининг ёлфон гапиргандир.

— Тагига етдим. Хонага олиб кириб, чироққа солиб қарадим унга. Лаблари осилган — сўриб ташланибди, томоқлари, кўкси мўматалоқ — тишланиб ташланибди.

— Вой шармандалик, шармандалик, вой шўрим, қариган чоғимда менга шундай кулфат ҳам бор эканми, — онаизор ўкириб юборди.

— Ойи, секинроқ, невараларингиз уйғониб қолишмасин, онасини бу ҳолда кўришмасин. Уларни бирор баҳона билан аммасиникига юбориш керак.

— Етти пуштимиздан қотил чиқмаган эди. Чакки қилибсан, ўғлим, ўзингга, болаларингга, мендек муш-

типар онангга жабр қилибсан. Энди ҳолимиз нима кечади, болам. Нега қўлингни ҳаром қонга бўядинг-а.

— Мен уни севардим, ойи. Қаттиқ севардим. Жонимдан ортиқ яхши кўрардим. Шаҳид кетса, гуноҳи енгиллашиб, жаннатга тушади, деб, қотилликка қўл урдим. У билан энди жаннатда учрашмоқчиман.

— Э, жаннат бир гап бўларди, болам, уни уйдан ҳайдаб юборганинг минг марта аъло эди.

— Йўқ, ойи, мен бундай қилолмасдим. Уни ҳайдаб юборсам, бузуклик кўчасига кириб кетарди, қўлма-қўл бўлиб юрарди. Бунинг олдини олдим, чорасини кўрдим, яъни сўйдим. Мен милицияга кетдим... Илтимос, ойи, невараларингизни аммасиникига бир амаллаб юборинг, онасининг бу аҳволда ётганига кўзлари тушмасин. Дийдор кўришмасак, мендан рози бўлинг, ойи.

Онаизор болажонига жавоб қилолмас, жойнамоз устида ўтирганича ҳўнг-ҳўнг йиғларди, холос. Қўлидаги тасбеҳ жойнамоз устига тушганди.

Ҳовлининг кўча томонига қурилган данғиллама иморатнинг бир катта хонасида гилам устида оқбадан, лекин қалби кир ўттиз беш ёшларга борган жувон — Санобар қонига беланиб ётарди, бу хонага туташ, лекин даромади ҳовли томондан алоҳида бўлган ихчамроқ хонада эса унинг ўн беш яшар ўғли, ўн уч яшар қизи ширин уйқуда эдилар. Улар ҳали оналарининг қилмишию оталарининг қотиллигидан беҳабар эдилар. Лекин шуниси аниқки, бу бегуноҳ ўсмирлар бир умрга эл-юртнинг маломатига қолдилар: «Онаси бузук, отаси қотил».

Содиқ шу кетишида тўппа-тўғри милиция бўлимига борди, қилмишини ўз оғзи билан айтиб берди, шу ондаёқ у ҳибсга олинди. Орадан икки-уч ой ўтгач, Содиқнинг суди бўлди, бизлар — унинг улфатлари ҳам судга бордик. Содиқнинг виждонли одам эканидан, рашк устида жаҳолатга берилиб, шу ишни қилиб қўйганидан сўзлаб, уни ёқладик. Хотинининг уруғ-аймоқлари ҳам даъволаридан воз кечиб, Содиқни ёқлаб чиқишди. Барибир қотиллик жиноят ҳисобланаверар экан. Қонун қонун экан, унга тараф йўқ. Содиққа ҳамма ҳолатларни ҳисобга олиб ўн икки йил қаттиқ режимли қамоқ жазоси берилди. Содиқнинг ўзи эса суд ҳукмига қўшилмади, отилишини талаб қилди сўнгги сўзида: «Мени отинглар, тезроқ Санобаримнинг олдига борай...» деб ёлборди. Лекин илтимоси инобатга олинмади.

Судда энг кутилмаган воқеа шу бўлдики, Содиқнинг ўгли ҳам, қизи ҳам «Онамизнинг қотили — бизга ота эмас» дейишди бараварига, суд ҳукми эълон қилиниб, залда қий-чув кўтарилган бир олағовур пайтда. Бу гапни эшитганлар эшитди, эшитмаганлар йўқ. Қўлига кишан урилиб, тўрт томонидан тўртта соқчи ўраб олган ҳолда залдан олиб чиқиб кетилаётган Содиқ фарзандларининг бу гапини эшитдими-йўқми бундан хабаримиз йўқ. Эшитса нима бўлардию, эшитмаса нима бўларди. Ҳар ҳолда эшитмаган бўлсин-да. Қамоқ жазосини ўтаётганида ёруғ дунёда бир ўғил, бир қизи борлиги унга далда бўлармиди...

Жўрабошимиз Содиқ билан боғлиқ ҳодиса Сизни бефарқ қолдирмади. Гоҳ кўзларингиз чақнаб, гоҳ уҳ тортиб ачиhib, вужудингиз кулоққа айланиб тингладингиз. Мен неча марта сўзлашдан тўхтаб, энди бас қила қолай, десам, йўқ, охиригача эшитаман, айтинг, воқеа нима билан тугашини билай, деб қўймадингиз. Мен сўзимни тугатганимда кўзларингиз намланган эди.

— Чиндан ҳам даҳшат экан, — дедингиз кўзларингизни рўмолингиз учи билан артиб. — Икковига ҳам жабр бўлибди. Болаларига ҳам. Онасига ҳам.

— Ҳа, бир оила буткул пароканда бўлиб кетди. Онаси куявериб, куявериб, ўлим шарбатини ичди, орадан кўп ўтмай қазо қилди. Ёлғиз ўғлидан бир сиқим тупроқ насиб қилмади.

— Шунини айтинг, — дедингиз сиз. — Хотинидан гуноҳи азим ўтишга ўтибди, лекин жўрабошингиз уни сўйиб ўтирмай, орқасига бир тепиб ҳайдаб юборсам бўларди-ку, шунда оиласи пароканда бўлиб кетмасди. Бошқасига уйланарди қўярди.

— Ҳали айтдим-ку, — дедим мен эътироз билдириб, — хотинини севгани учун сўйган. Унинг гуноҳини ювиш учун сўйган, бу дунёдан у дунёга шаҳид мақомида кетса, тўппа-тўғри жаннатга тушади, деб билган. Содиқжон диндор, мусулмони комил эди. Хотини билан жаннатда учрашиш учун шундай қилган.

— Буни боя айтдингиз, — дея сиз яна эътироз билдирмоқчи бўлдингиз, — лекин ҳар ҳолда севган одамини аямай сўйиб ташлаш, менимча...

— Шариат ҳукми шундай, — дея гапингизни бўлдим мен, — бузуклик кўчасига кирган хотиннинг жазоси, агар у ўзи тан олса, ўлим. Содиқжон хотинининг гуноҳини кечира олмаган, кечира олмасди ҳам. Ҳайдаб юборишни истамаган, севган хотинини бировларга бериш-

ни ҳам хоҳламаган. Чунки ундай хотинлар биттасига тегиб олади, бунинг уддасидан чиқолмаса, бузуқлик кўчасига кириб кетади одатда. Содиқжон ана шуни ўйлаб, қотилликка қўл урган.

— Жудаям хунук воқеа юз берибди, илоё ҳеч кимнинг бошига солгулик қилмасин, — дедингиз. — Энг ёмони болалари иснодга қолгани, энди уларни бир умрга оғзига кучи етмаган одамлар қўллари билан кўрсатиб «фалончининг ўғли, фалончининг қизи» деб кўз очиргани кўйишмайди. Худо шундан асрасин...

— Ҳа, худо шундан асрасин, — деб қўйдим мен ҳам.

— Мен чойни янгилаб келай, — деб ўрнингиздан кўзғолдингиз.

— Майли.

— У-бу нарса емайсизми, ош еганимизга ҳам тўрт соатдан ошди, ҳозир кечалар узун.

— Майли.

— Кўнглингиз нимани истайди? Ёққа тухум солиб келайми?

— Сиз нимани маъқул кўрсангиз — шу.

— Бўпти, — дея чойнакни кўтариб хонадан чиқдингиз...

...Ўша куни мен сизникида, сизнинг иборангиз билан айтганда, «кабинет»да қолдим. Ўша оппоқ-оппоқ, охори тўкилмаган сочиқларни тутдим. Эрталаб руҳим шу қадар енгил, кайфиятим шу қадар чоғ эдики, ювиниб, кийиниб олгач, ёддан сизга шеър ўқиб бердим:

*Қор эдим, қаловим топилди, ёндим,
Сув эдим, оловим топилди, ёндим.
Қадр кечасида сени дўст тутиб,
Зор эдим, тиловим топилди, ёндим.
Лабингдан ўпиб тўлдим, тўлғондим,
Тикан-дим, бир тунда гулга айландим.
Муҳаббат тунда сени дўст тутиб,
Улимдан уйғондим, йўқдан уйғондим.
Мен эдим, бир тунда сенга айландим.*

— Мен эса сизга айландим, — дедингиз сиз...

Мен сўзсиз сизни меҳр билан яна бағримга тортдим...

...Кейин бирга нонушта қилдик. Болалар ҳали ширин уйқуда эдилар. Нонуштадан сўнг мен гаражга телефон қилиб машинани «Туркистон» меҳмонхонаси олдига юборишларини сўрадим, диспетчерга янги ман-

зилимни тушунтириб ўтирмай, ундан кўра шофёрнинг ўзига уйни кўрсатиб қўя қолай, деб ўйладим: «Бу ердан «Туркистон» меҳмонхонасигача пиёда беш-олти дақиқалик масофа, бугун пиёда бораман, эртадан бошлаб шофёрнинг ўзи янги манзилимни осонгина топиб келаверади». Йўлакдаги катта тошойна олдида бўйнимга қизил жун шарфимни солиб қўйдингиз, «Йўқ, ўзим» дейишимга қарамай, плаш-пальтомни кийдирдингиз, ёқаларимни тўғрилаб қўйдингиз, кумушранг тусли қорақўл телпагимни қўлимга тутқаздингиз, уни кийгач, чакка сочларимни силаб-сийпаб тўғрилаб қўйдингиз. Қўнжли чарм ботинкамни духоба билан артиб-суртиб кийишга қулай қилиб қўйдингиз. Остонага борганимда, орқамга ўтирилдим. Бир-биримизга узоқ-узоқ тикилиб қолдик. Сўзсиз, садосиз. Менга яқин келдингиз.

— Қошларингиз бирам қуюқ, бирам ўсиғ-а, ажибу-жи бўлиб кетибди, — дея жигар қони тусли ўткир тирноқларингизни тегизмай, нозик бармоқларингизнинг уч-учлари билан қошларимни оҳиста-оҳиста силаб-сийпалайсиз. — Шуларнинг ярми меники бўлсайди.

— Ола қолинг, — дейман бошимни эгиб, қошимни сизга тутиб.

— Йўқ, ҳаммаси ҳамиша ўз жойида тураверсин. Барибир ҳаммаси ўзимники.

— Сизники...

— Кечикмай келинг, соғиниб қоламан-а, — дедингиз «соғиниб»ни чўзиб, таъкид ила тайинлаб.

— Кўришгунча, — деб мен остона ҳатлайман. Зинадан тушиб кетаётганимда орқамга бир қараб қўяман. Сиз остонада маҳлиё бўлганча жилмайиб кузатиб турибсиз.

Ўша илк висол тунини, ўша хайрлашувни унутиб бўларканми!

* * *

Ушбу мактубимнинг бошида умр мазмунини яшалган йилларнинг сони эмас, балки эсда қолган кунларгина белгилайди, деб айтган эдим. Энди чуқурроқ ўйлаб қарасам, умр мазмунини ҳатто бахтли соатлар, дақиқалар, сониялар ҳам белгилай олар экан. Бирга яшаган салкам тўрт йиллик турмушимизда бундай унутилмас дамлар, лаҳзалар шу қадар кўп эканки, тасвишлаб адо қилиб бўлмайди. Шу сабабли уларнинг айримларини жуда қисқа қилиб тилга олиб ўтаман, холос.

...Аллоҳ ярлақаб, вақт соати етган куни домла имом хузурига никоҳ ўқитишга отланганимизда мен хизмат машинасини ёки такси чақирай деганимда, сиз муқаддас даргоҳга бораётганимизни назарда тутиб «Бизларни Дилмурод ўз машинамизда олиб боради» дедингиз. Бунда ихлос аломатини туйдим, севиндим... Домла имом — руҳоний қиёфали нуроний отахон гувоҳлар иштирокида сизу мен билан керакли савол-жавобни ўтказгач, хутба ўқишга чоғланганда бошингизга бир қараб қўйганини дарҳол сездингиз, нима учун бундай қараш қилганини идрок этдингиз-да, дарров тиззангиз устидаги қора сумкангизни очиб, уйдан атайин олиб чиққан оқ шойидан яп-янги рўмолингизни бошингизга боғлаб олдингиз. Билардимки, сиз ҳеч қачон сумкангизга рўмол солиб юрмасдингиз, бу гал эса қаерга ва нима учун бораётганингизни қалбан ҳис этгансиз, камоли ихлос ила иш тутгансиз. Домла имом рўмол ўраганингизни кўриб, қаршисида мусулмони комила ўтирганидан хушнуд бўлиб кетиб алоҳида бир дуо айлади: Куръони карим ва Ҳадиси шарифга асосланмиш шариати исломияга ихлосингиз баланд экан, баракаллоҳ қизим, илоё қўшганингиз билан қўша қаринг, деди. Кейин қироат билан никоҳ хутбасини ўқишга киришди.

Ўша муқаддас дамда, нозик бир паллада рўмол ўраганингиз, мен билан ёнма-ён рўмол ўраган ҳолда ерга қараб ўтирган ҳолатингиз ҳамон кўз ўнгимда, сира-сира эсимдан чиқмайди. Унутиб юбориш мумкин бўлмаган кайфият ва ҳолат-да ўзи! Сиз ҳам яхшилаб бир эслаб кўринг-а, қалбингизда илоҳий бир туйғу, онгингизда руҳий бир шуур пайдо бўлур.

* * *

Ўша куни сизни жуда-жуда шоду хуррам қиёфада кўрдим. Илгариги кунлардагидан ҳам шод эдингиз. Турмуш қурганимизга бир ярим ойларча бўлувди чоғи. Кечки овқатдан кейин болаларга сездирмай «кабинет»га кирайлик деган маънода менга имо қилдингиз. Олдин мен, кейин сиз у хонага кирдик, диван-каравотга ёнма-ён ўтирдик.

— Хўш, нима гап? — дедим мен.

— Янги гап! — дедингиз сиз.

— Айтинг, — «гап»нинг нималигига қизиқсиниб қолдим.

— Шаҳар берсангиз айтаман, — дедингиз ноз-истифно билан.

— Ҳофиз Шерозий Самарқанду Бухорони бериб юборган экан. Мен...

— Ўша шоирингиз ёрининг биттагина холига икки-та шаҳри азимни ҳада қилиб юборган, — дедингиз гапимни бўлиб. — Мен эса сизга..., — бир оз ер сузиб жим қолдингиз-да деярли пичирлаган ҳолда, сирли оҳангда дедингиз: — Мен она бўлмоқчиман.

— Э, муборак бўлсин, табриклайман, — дедим мен чин юракдан севиниб, ўнг қўлимни елкангизга қўйиб, кейин орқа сочларингизни силай бошладим эркалаб. — Бу хушхабарингиз учун, агар қўлимдан келсайди, сизга бутун дунёни ҳада қилардим. Лекин сизни деб уриб турган мана шу қалбимдан улугроқ совға тополмасам керак. Мана шу қалб сизники.

— Ҳо, олдин ҳада қилинган совға билан қутилиб қолмоқчимисиз, — дедингиз шўхликка ўтиб. — Бу қалб азалдан меники. Энди бошқа совға топасиз. Ахир, она бўлмоқчиман-а.

— Мен эса ота бўляпман. Фарзандингизнинг отаси бўлишлик сизга яхши совға эмасми?

— Боринг-ей, — дедингиз ёлғондакам аразлаган бўлиб, — бир гапда қолдириб бўлмайди сизни, барибир ютиб чиқаверасиз, мот қилиб қўяверасиз, мен эса ютқизганим ютқизган. — Кейин жиддий қиёфага кириб, меҳр билан, жилмайиб менга боқиб самимий сўйладингиз: — Рост гап, Фахриддин ака, сиз билан суҳбатлашсам роҳат қиламан, ҳузурланаман, маънавий озуқа оламан, кўча-кўйдаги, ишхонадаги чарчоқларим чиқиб кетади, енгил тортаман, одамлардек яшаётганимни ҳис этаман. Сиз кўп нарсани биласиз, маънавий бой одамсиз. Шунинг учун ҳам сизни алоҳида яхши кўраман.

— Шу яхши кўришингизни мен ҳам яхши кўраман, — дедим мен сўз ўйини қилиб, — лекин мени мақташда жуда оширворасиз-да, шуниси сал чатоқроқ. Ишқилиб кўз тегмасин-да.

— Худо хоҳласа кўз тегмайди. Мақтовдан ҳали ҳеч ким...

Мен гапингизни бўлдим:

— ...ўлмаган демоқчимисиз?

— Қўйинг, унақа ёмон сўзни тилга олманг, — дедингиз аччиғингиз чиққандай бўлиб. — Мен мақтовдан ҳали ҳеч ким хафа бўлмаган, демоқчи эдим.

— Лекин мақтов ҳаддан ташқари бўлса, кесатиққа ўтиб кетиши эҳтимолдан узоқ эмас.

— Мен унақа кесатиқ-месатиқларни билмайман. Ҳатто сиз тилга оладиган айрим сўзларнинг маъносига тушуниб етмайман ҳам. Гапим рост, ахир мен русча мактабда ўқиганман-да. Бироқ сиз билан яшай бошлаганимдан буюққа ўзбеклигим ошяпти, буни ўзим ҳам, ДУТОНАЛАРИМ ҳам, ойимлар ҳам, сингилларим ҳам сезяпмиз. Улар ҳатто «Сенга Фахриддин акадан юкяпти» деб кўйишади, жуда адабий тилда гапириб юборганимда, айниқса улар маъносини тушунмайдиган айрим сўзларни тилга олганимда. Лекин бундай сўзларнинг маъносини энди ўзим яхши тушунаман. Менга ўз она тилимни ўргатаётганингиз учун ҳам раҳмат сизга.

— Мен ўргатаётганим йўқ, — дея эътироз билдирдим мен, — ўзингиз ўрганияпсиз, шунга интиляпсиз, бунинг учун аввало ўзингизга раҳмат айтиш керак.

— Яна гапда ютиб чиқдингиз, боринг-ей.

— Қаёққа?

— Қаёққа бўларди, ёнимга!

(Ёкутхон, бир эсланг, қандай самимий, дилкаш, адо бўлмас суҳбатлар кураб эдик-а!)

— Сиз чорлайсизу, мен йўқ дермидим, — дея сизга кучоқ очдим. Сиз қўлларимни олиб тиззаларим устига кўйиб қўйдингиз-да, гўё ўзингиз билан ўзингиз гаплашаётгандай сўзлай бошладингиз:

— Ҳали кечга яқин врач қабулидан чиққач, йўл-йўлакай кейинги ўн икки йиллик ҳаётимни бир-бир кўз олдимга келтириб кўрдим. Кенжа қизим Шохида туғилгач, раҳматли билан яна ўн йилча бирга яшадик. Энди яширишнинг нима ҳожати бор, икки қизим бор, ўғлим ҳам иккита бўлсайди, деган армон билан яшадик. Лекин ўғил ҳам, қиз ҳам бермади. Орадан уч-тўрт йил ўтгач, ўғил бўлса-да, қиз бўлса-да, фарзанд бер, болаларим тўртта бўлишсин, деб худодан яна илтижо қила бошладим. Барибир бўйимда бўлмади. Кейин раҳматли вафот этиб кетди. Орадан яна икки йил ўтди. Жаъми ўн икки йиллик танаффусдан кейин яна она бўладиган бўлиб қолишим ўзимга галати бўлиб, бир мўъжиза бўлиб туюляпти.

— Худо шуни хоҳлабди-да, — дедим мен.

— Балки сизнинг менга бўлган кучли меҳрингиз, ўтли муҳаббатингиз мени ийдириб юборгандир, — деб ўйлайман.

— Барибир, менинг меҳр-муҳаббатим ҳам, сизнинг она бўлишингиз ҳам — ҳамма-ҳаммаси Аллоҳнинг хоҳиш-иродаси, бизларга улуғ марҳамати.

— Сизга шунақа гаплар бўлса. Лекин менинг ёшимда она бўлиш осон иш эмас. То бу фарзандимиз туғилгунча қирқ бирга чиқаман.

— Илгари айтганман, сиз мен учун йигирма еттидасиз, тамом вассалом.

— Нима, неварам билан бирга қўш бешиклар алла айтиб ўтираманми, одамларга гап топилади деяверинг.

— Гапиришса гапиришаверади-да, оғиз уларники. Худо берса, ундан кейин яна фарзандлар кўрсак ҳам ажаб эмас.

— Ёқади-я... Кечириб қўясиз биззи. Нима, олтмишвой-етмишвойларгача борамиз, демоқчимисиз.

— Ўтмишда олтмишбой, етмишбой, саксонбой ҳатто тўқсонбойларгача бўлган-ку, бизлар ўша аждодларимизнинг авлодларимиз-ку.

— Ўтмишда нималар бўлмаган, лекин ҳозир бошқа замонда яшапмиз, ҳаётга реал қараш керак.

— Мен ҳазиллашяпман, — дедим мен, — оз бўлсин, саз бўлсин, умри билан, қутлуғ қадами билан берсин.

— Мана бу гапингиз бошқа. Тўғри гап.

...Сиз айтган ўша хушxabар сиздан кўра кўпроқ мени севинтирди. Чунки фарзанд икки вужуд қовушгани билан бирга икки дил бирлашганининг яққол ифодаси ҳамдир.

Дастлабки кунларда бу хушxabар ўзингизга сал эришроқ туюлиб юрган бўлса-да, кейин яқин одамларингизга, қадрдон дугоналарингизга қувона-қувона «Мен бахтлиман» дея ошкор қилганингиздан хабар топиб, мен янада хурсанд бўлдим. Зарина шу хушxabар билан мени табриклаганида бошим кўкка етди, сиз билан абадий — бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам боғланиб қолганимни охиригача тушуниб етдим.

Оддийгина қилиб айтсам, ўша кунлар яхши кунлар эди!

* * *

...Июл ойининг охирлари эди. Янада соғломлаштириш мақсадида сизни физиотерапия шифохонасига ётқиздим. Сизга алоҳида палата ажратиб беришди. Физиотерапия институтининг директорию шифохона бош врачлари назорати остида тажрибали врачлар сизни доволай бошладилар. Албатта ҳар кун — гоҳ эрталаб, гоҳ пешинда, гоҳ кечқурун сизни йўқлаб турдим. Орадан тўрт-беш кун ўтгач, пешин пайти борсам... не кўз би-

лан кўрайки, сиз бир алфозда тўшакда гужанак бўлиб ётибсиз, кўзларингиз ич-ичига тушиб кетган, рангингиз докадек оқарган, калта-калта нафас оласиз, гўё қаҳратон қишда муздек сувга ботириб олиб, тафти йўқ қуёш тушиб турган йўлка четига, девор тагига қўйиб қўйилган мусичадек жунжикиб қалт-қалт титрайсиз, хуллас аҳволингиз жуда танг. Мени кўриб ўрнингиздан туриш у ёқда турсин, ҳатто бошингизни кўтара олмадингиз ҳам. Менга салом бермоқчи бўлдингизу, лекин салом беришгаям қувватингиз етмай, овозингиз эшитилмади, фақат лабларингиз пичирлади, холос. Кунни кеча шифохона боғларида ўйнаб-қулиб сайр қилиб юрган соппа-соғ одам орадан бир кеча-кундуз ўтмасдан, бундай аҳволга тушиб қола-я! Кеча кечқурун келганимда мени кўча бошигача кузатиб чиққан эдингиз. Бугун эса мисоли ўсал.

— Нима қилди сизга, Ёқутхон? — дедим эгилиб бошимни юзингизга яқин олиб бориб.

— Бугун эраталаб нотўғри укол қилиб қўйишибди, — зўрға-зўрға, тўхтаб-тўхтаб пичирладингиз, — ўладиган ҳолатга тушдим. Кўплашиб, уколларни аямай, капилница устига капилница қўйиб, мени бир ўлимдан олиб қолишди, гўр оғзидан қайтдим шекилли.

— Ҳе, совуқ гапларни қўйинг, — жеркиб бердим мен. — Одам деган бўлар-бўлмасга тушкунликка тушаверадими, ахир. Дадил бўлинг, шу бугуноқ оёққа туриб кетасиз.

— Юпатинг-а, юпатинг, — дедингиз сал жонланиб, ним табассум қилиб. — Ўзи сиз юпатишга устасиз. Кўнглимни кўтариш учун шундай деяпсиз, Ҳақиқатан ҳам аҳволим оғир, бошим гир-гир айланади, кўнглим айнияти, аъзойи баданим зирқираб оғрияпти.

— Бўлмаса, мен докторларни чақирай, бошқа чораларни кўришсин.

— Керакмас. Улар ҳамма чораларини кўришди. Энди ўзим курашишим керакка ўхшайди.

— Бўлди, дадил бўлинг, биргаликда курашамиз. Мен ёнингизданман, — табуреткани суриб, каравотингизга тақалиб ўтириб олдим.

— Раҳмат, — дедингиз сиз, — дўхтир дўстларингизга ҳам раҳмат. Уларга менинг номимдан ҳам ташаккур билдириб қўйинг. Улар узлуксиз тепамда туришди, парвона бўлишди. Ҳалигина, сиз келмасдан сал аввал, бироз ўзимга келгач, жой-жойларига кетишди. Биламан, ҳаммаси сиз туфайли, ҳаммаси сизга бўлган ҳур-

маглари туфайли. Бўлмаса, мен ким бўлибман ўзи, — деб қўлингизни тиззамга қўйдингиз, меҳр ила маънос боқиб.

— Сизми, сиз буюк зотсиз, онасиз, қалбимни ўзига ром этган рафиқамсиз, — дедим мен манглайингиздаги муздек тер томчиларини оҳорли, сутдек оппоқ рўмолчам билан аста-аста артиб қўйдим.

— Билмадим, сиз бўлмасангиз ҳолим нима кечарди, — дедимгизда, тўсатдан жим қолдингиз, кўзларингиз орқага тортиб кетгандай туюлди. Мен қўрқиб кетганимдан деярли бақриб юбордим:

— Ёқутхон!..

Сиз овозимданми, бошқа илоҳий куч таъсириданми ўзингизга келдингиз, рисоладаги қарашингизга қайтингиз.

— Ёқутхон, азизим, нима бўляпти ўзи, нега одамни кўрқитасиз, — дедим мен қош-кўзларингизни, юзларингизни силаб-сийпаб. — Дўхтир чақирайми?

— Йўқ, керакмас, кўзим шунчаки тиниб кетди-да. Бўлди, ўтиб кетди. Яхшиман. Худога шукур.

— Сиз менга кераксиз, ҳа, шуни билиб қўйинг, — дедим мен қўлларингизни кафтларимга олиб, маҳкам сиқиб. — Қуш осмонсиз, балиқ сувсиз, вужуд руҳсиз яшай олмаганидек, сиз ҳам менга сув ва ҳаводек зарурсиз.

— Биладан, шуни билганим учунам бугун омон қолдим-да, бўлмаса уколдан қоним заҳарланган-а? Ўзим тиббиётдан сал-пал хабардорман, бундай ҳодисадан кейин камдан-кам бемор саломат қолади. Сизнинг бахтингиз учунми...

— Болаларнинг бахти учун ҳам...

— ... Худо мени бир қайтариб берди. Заҳарланиш устига ўзимнинг азалдан бош оғриғи касалим ҳам бор. Миям қобиғида қандайдир ўсимта ўса бошлаган.

— Бундай ваҳимали шубҳаларга берилманг, жоним, — дедим мен насиҳатомуз. — Аввало бу ердан отдек соғайиб чиқинг. Кейин ўзим сизни ўша соҳанинг катта мутахассисларига кўрсатаман, кўнглингиз тўқ бўлсин.

— Сиз борсиз, кўнглим ҳамиша тўқ. Мен сизга ишонаман, суянаман ҳам.

— Шундай бўлсин, жоним, — дедим мен. — Энди тинчгина ётинг, тагин толиқиб қолманг, иложи бўлса ухлашга ҳаракат қилинг.

— Уйқу қаёқда!

— Бўлмаса кўзингизни юмиб жимиб ётинг.

— Хўп, — дедингиз қобил боладек итоаткорлик билан, одатда қаттиқ оғриб қолган бемор юввош, мўмин-қобил, ширин сўзга учувчи, эрка гўдақдек бўлиб қолади, кимдир уни эркалашини истайди. Ҳозир сиз ҳам худди шундай эдингиз. Сизга дўхтирларнинг дорисидан кўра ширин сўз, далда ва тасалли кўпроқ даркор эди, худди шулар сизга дармон бағишлаши мумкин эди. Ўзим кўп марта қаттиқ ва оғир дардларни бошимдан кечирганим учунам буни қалбдан ҳис этардим, дардингизга дармон бўлишга интилардим. Табиб табиб эмас, дард тортган табиб! Худди шу қабилда иш тутардим. Хуллас, ёнингизда, қошу қабоғингизда эдим.

Ўша куни шофёрга жавоб бериб юбориб, котибага телефон қилиб қўйдим-да, то қаро хуфтонгача ёнингизда қолиб кетдим. Бу орада институт директори, касалхона бош врач бошчилигида қанчадан-қанча тиббиёт билагонлари сиздан хабар олгани палатангизга ташриф буюришди, аҳволингиз яхшилана бораётганини, кризис даври ўтиб кетганини, энди хавотир олишга ўрин қолмаганини таъкидлашди. Ҳар гал бош врач шу гапини такрорлагани такрорлаган:

— Аяган кўзга чўп тушади-да. Бўлмаса Ёқутхон Эрматовнани яхшилаб даволаётган эдик. Ҳамширамыз тушмагур бир эҳтиётсизлик қилиб қўйибди-да.

Институт директори эса бу гапларга жавобан шундай дейишини қўймайди:

— Бундай эҳтиётсизлик жуда қимматга тушиши мумкин. Тиббиёт ходими адашишга мутлақо ҳаққи йўқ.

Сезишимча, институт директори билан бош врач ораларида адоват борга ўхшайди. Ишқилиб бундан беморларга, даволаш ишларига зиён-заҳмат етмасин-да, деб қўяман ичимда. Ўша куни аксига олиб мендан бошқа ҳеч ким сизни йўқлаб бормади. Наздимда буям менинг қадримни оширгандек, бир-биримизга қаттиқ боғлиқ эканимизни чуқурлаштиргандек бўлди. Йўқлаб келиши мумкин бўлган одамлар сизнинг бу ҳолга тушиб қолганингизни туш билишибдими, гина қилинса. Ҳамма беҳабар эди, менинг эса кўнглим сезган эди, шу сабабли тушликни чала-чулпа қилиб шу томонга югургандим. Одатда севишганларнинг юраклари бир-бирига мойил юриб туради, бир-биридан хабардор. Кўнглим сезувди, деб бекорга айтмайдилар. Дил яқинлиги ҳам мана шундан.

Хуфтонлардан кейин ёстиқдан бошингизни кўтардингиз, менинг ёрдамимда ёстиққа суяниб ўтирдин-

гиз, ярим пиёлача маъданли сув, ярим стакан кефир ичдингиз.

— Энди сизга рухсат, уйга боринг, дам олинг, жуда чарчатиб юбордим, — дедингиз.

— Йўқ, мен шу ерда қоламан, ҳали менга ваъда қилишди, йиғма каравот олиб кириб беришади, бирга гаплашиб ётамиз.

— Йўқ, қолмайсиз, — дедингиз қатъий оҳангда. — Бориб болалардан хабар олинг. Шоҳида сизни кутиб ҳали овқатланмай ўтиргандир. Мендан хавотир олманг, энди анча тузук бўлиб қолдим. Болаларга аҳволимдан оғиз оча кўрманг-а.

— Эсимни епманми, — дедим мен. — Хўп, мен эртага эрталаб келаман. Нима олиб келай?

— Ишдан кейин кечқурун келсангиз ҳам бўлади. Сиз бозорга бориб овора бўлиб юрманг-у, Дилмурод қўлда ивитилган бозор қатигидан ташлаб кетса.

— Хўп, — дедим мен, — эртага кўришгунча.

— Хайр, яхши боринг, мени сўраганларга салом айтинг, аҳволи жуда яхши денг.

— Хўп, — дея палатадан, қалбим истамаса-да, чиқдим. Вужудим кетдию, қалбим сиз билан бирга қолди.

Эртасига эрталаб қўлда ивитилган қатиқ ва у-бу нарсалар билан ҳузурингизда Дилмурод эмас, ўзим пайдо бўла қолдим, уни уринтириб қўйгим келмади, ёзги таътилини маза қилиб ўтказаверсин-да.

Палатага кириб борганимда сиз ширин уйқуда эдингиз, гўдақлардек пишиллаб ухлардингиз, тимқора ва куюқ сочларингиз оппоқ ёстик устида ёйилиб ётарди. Мен сизни уйғотишга кўзим қиймади, паркет полни, кейин поёндоз гиламни аста-аста босиб, балконга чиқдим. Қўлимдаги пакетни, қатиқ солинган қувачани балконнинг қуёш нури тушмаётган жойига қўйдим-да, бу ердаги креслога ўтириб, сизга боққанимча уйғонишингизни кута бошладим. Бирор соатлардан кейин уйғондингиз. Балконнинг очиқ эшигидан менга кўзингиз тушиб, бирам чиройли, бирам чиройли жилмайиб қўйдингизки, бу жилмайишнинг бир олам маъноси бор эди...

Палатадаги умивалникда бет-қўлингизни ювиб, сочққа артингач, бир-бир босиб балконга чиқдингиз. Саломлашдик. Бемажол эдингизу, лекин руҳингиз анча тетик кўринарди, бу менга анча таскин берди. Атайин ҳазил йўсинда сўз қотдим:

— Эрталаб келманг десангиз ҳам келавердим.

— Мени биласиз-ку, Фахриддин ака, — дедингиз бошингизни силкита-силкита, — «келманг» деганим ҳам «келинг», деганим бўлаверади. Ўзим сал ўжарроқман, ўйламай тарс-турс гапириб қўядиган одатим ҳам бор.

— Мен сизни тушуниб қолдим.

— Мени мана шунақа тушуниб қолганингиз учун ҳам сизни ҳурмат қиламан... Хўп, хўп, сизнингча айтсам, севаман.

Беморда ҳазил-мутойибага майл пайдо бўлдим, ҳазил қилиш кўнглига сиға бошладим, демак бу унинг соғая бошлаганидан даракдир. Бундан кўнглим янада кўпроқ таскин топди.

— Вой, қатиқ ҳам олиб келдингизми. Шундан наҳорга озгина ичай, оғзим бирам тахирки, зора қатиқ ёзиб юборса.

— Қатиқ — минг бир дардга даво.

— Айниқса, сиз келтирган қатиқ.

Сизга қатиқ ичирдиму, кўп тутилмай, ишхонамга йўл олдим. Тушликка эртароқ чиқдим-да, икки кишилик овқат буюриб, бирини ўзим тамадди қилиб иккинчисини селофан халтачаларга солиб сизга олиб бордим — илиндим. То сиз шифохонадан соғайиб чиққунча шу аҳвол такрорланди. Ўзим тушликка нима есам, шуни сизга раво кўрдим. Ҳар куни уч марта бораман олдингизга. Эрталаб ва пешинда ҳузурингизда бирровгина бўламан, кечқурун узоқроқ ўтириб қоламан. Палатада бирга овқатланамиз ҳам, оёққа туриб кетганингиздан кейин эса, шифохона боғида бирга сайр этдик ҳам.

Шифохонадан чиқмасданоқ, аниқ эсимда, 13 август куни эди, палата врачидан рухсат олиб, тўйга бориб ҳам келдингиз, видеога кўп ва чиройли тушиб қолибсиз, бундан мен кейин кўрдим, яна ўша хушчақчақ, ҳаётсевар Ёқутхонга айланиб борардингиз, бундан мен ҳам қувондим. Чунки тушкун кайфиятдан асар ҳам қолмаганди, демак, соғайиб кетдингиз. Ўша тўйга борган бир хонанданинг овози сизга ёқиб қолди, «шу хонандани Шоҳиданинг мучал зиёфатига албатта олиб келасиз» деб мендан илтимос қилдингиз. Мен сизга ваъда бердим. Воқеалар тизимидан сал илгарилаб кетдим, шекилли, бу ҳақда мактубимнинг кейинги саҳифаларидан бирида алоҳида тўхтаб ўтарман.

«Эҳтиётсизлик» туфайли тушиб қолган оғир аҳволдан сиз шунчалик тез ва беасорат қутила бошладингиз.

гизки, шифокорларнинг ўзлари ҳам таажжубландилар. Дўхтир дўстларим эса «келинимизни, кеннойимизни бизлар эмас, сиз даволадингиз, сизнинг меҳр-муҳаббатингиз тезда соғайтириб юборди», дейишди.

Учинчи қаватда даволанган беморларнинг айримлари бизни назарда тутиб «ошиқ-машуқлар», «Лайли-Мажнун»лар дейишибди олқишлаб. Буни ўзингиздан эшитдим. Эрлари бирор мартаям хабар олмаган ёки турмуш қуришни истаган, лекин ўз тенгини тополмай юрган боши очик хотинлар «киройи эринг шундай меҳрибон бўлса» деб таҳассуб қилишибди. Буниям ўзингиздан эшитдим.

Муҳаббат кўчасидан ҳеч ўтмаган дарди йўқ айрим кимсалар, аёлми, эркакми бундан қатъи назар, иккимизни назарда тутиб, «Ёшлари бир жойга бориб қолибдию, худди ёш келин-куёвлардек бир-бирини ялаб-юлқашади-я» деб ўзларича янишибди. Буни менга ҳеч ким айтмади. Ўзим сездим. Уларнинг бизга ўқрайиб қарашидан, бир-бирларига имо-ишоралар билан бизларни кўрсатишларидан англадим. Уларни тушунса бўлади. Тилагим: илоҳи, бошларига ишқ савдоси тушсин, бизнинг кунимизга учрасинлар, кимки бизга таҳассуб айласа, мурод-мақсудига етсин, кимки бизни масхара қилса, ўзи ишқ дардига мубтало бўлиб, устимиздан кулгани учун кейин пушаймон есин, ишқ унинг қалбини ёритгай. Омин Аллоҳу Акбар.

Даволаниш муддати тугагач, (тўғрироғи, дўстларимков яратиб беришди, сиз истаган муддатгача даволандингиз), уч-тўрт ҳафта давомида палата ва балконда тўпланиб қолган идиш-товоқлар, совға-саломлар, корзинка-порзинкаларни машина юкхонасига ортиб, уйга отланаётганимизда, сиз тўсатдан бундай деб қолдингиз:

— Иссиғида, ҳозир айтиб қўя қолай, ўғил бола гап шуки, Фахриддин ака, агар сиз бўлмасангиз, бу ердан менинг тиригим кетмасди, ўлигимни замбилга солиб «тез ёрдам»га ортиб кетишарди.

— Нафасни иссиқ қилинг-ей...

— Йўқ, тан олмасам, кўрнамаклик бўлади, сизнинг меҳрингиз мени бу дунёда олиб қолди. Бу яхши-лигингизни билмасам, кўр бўламан, басир бўламан.

— Нима қилибман мен, оддий бурчимни бажарибман, холос.

— Лекин қай таҳлитда бажардингиз, ҳамма гап ана шунда. Ишқилиб, бахтимга омон бўлинг-да. Қани кетдик — уйи...

Машинанинг орқа ўриндиғига ёнма-ён ўтирдик. Машина тор кўчадан аста юриб, катта кўчага чиқиб олгач, визиллаб кетди. Демак, тезлик даражаси кўчанинг кенг ёки торлиғига, катта ёки кичиклиғига ҳам боғлиқ. Бунда бир рамз, бир ибрат бор эмасмикан. Баъзи одамлар тор кўчада сизнинг етовингизда юриб, катта кўчага чиқиб олгач, сизни унутиб, ёлғиз қолдириб кетишадику. Биз минган машина тор кўчадан катта кўчага чиқиб, тезлигини ошираётганида хаёлимдан шу фикр ўтди.

Минган машинамиз гоҳ секинлайди, гоҳ елдек учади, гоҳо бошқа машиналардан ўзади, гоҳо орқада қолади.

Олдинда кўчалар, ойдину қоронғу кўчалар. Улар бизни қаерларга элтади, кимларга учраштиради, билмаймиз. Билсак, бормасмидик, учрашмасмидик. Ким билади дейсиз, тақдир деганлари мана шу жумбоқ эмасмикин...

Ёкутхон, азизим, бундан уч ярим йилча муқаддам физиотерапия шифохонасида юз берган ҳодисани сизга кўрсатган меҳрибонлигимни эслатиш учун тилга олмадим. Менинг ўрнимда бошқа одам бўлса сизни кунига уч марталаб йўқлармиди-йўқми, билмадим, лекин мен буни оддий инсоний бурчим, деб билганман, ҳеч бир таъмасиз, келажакда бирор манфаат кўришни хаёлимга ҳам келтирмаганман. Мен шуни билишни истардимки, ўшандаги қиёфангиз сизнинг ҳақиқий қиёфангизми ёки яқиндагина менинг олдимга бақириб, ўдағайлаб кириб келганингиздаги важоҳатли қиёфангиз сизнинг асл қиёфангизми, илгариги ширин-шакар сўзларингиз сизнинг ҳақиқий сўзларингизми ёки дугонангиз Зарина олдида менга қарата айтган аччиқ-қурум гапларингиз сизнинг ҳақиқий сўзларингизми? Қайси бири сохта?! Иккисидан бири тўғри бўлиб чиқади, учинчиси йўқ, биладан. Мана шу жумбоқ мени ўйлантиради. Мен, ёки аввалгисига чиппа-чин ишониб, алданганман, ёки кейингисини сиз асабий ҳолатда айтиб юбордингиз. Ёки аввалги қиёфангиз аслан сизникими, ёки кейингиси! Қайси бирига ишонай? Одамда иккита қиёфа бўлмайди, қиёфа фақат битта бўлади. Тўғри, одамда ташқи ва ички қиёфалар бўлиши мумкин. Дўппи тор келганда ичкисини сиртига чиқариши, сирткисини ичига яшириши ҳам мумкин. Виждонли одамларда эса ички қиёфаси билан ташқи қиёфаси ўртасида мутлақо фарқ бўлмайди.

Ёқутхон, маълумки, ҳайвон ҳеч қачон одамга айланмайди. Лекин одам ҳайвонсифат бўлиб қолиши мумкин экан. Инсофни унутса, хиёнат қилса, имонини ютса. Диёнатсиз бўлса. Ор-номусни билмаса. Ёлғон сўзласа. Виждонига қулоқ солмаса. Виждонига қулоқ солмаган кимсани виждони тарк этади, виждонсиз бўлиб қолади. Виждон ўрни бўш турмайди, унинг ўрнини ҳам жигилдон эгаллайди. Молпараст, манфаатпараст, пасткаш бўлиб қолади. Ҳамма нарсани пул билан ўлчайди, пул билан ҳамма ва ҳар қандай ишни битирса бўлади, деб ҳисоблайди. Чунки ўзи шундай ўйлайди-да, ўзи шундай иш битиради-да.

Пул учун хотининиям, онасиниям қўшиб берувчилар бор, деб эшитганман. Танасини пулга сотувчилар азалдан бўлиб келган. Ҳамма замонларда ва барча ҳалол кишилар томонидан бу «касб» эгалари қораланиб келган ва қораланиб турибди. Ҳатто бу «касб» эгаларига пул сарфлаб, ёки бирор хизмат кўрсатиб (ҳозирги кунда четга чиқиши учун виза олиб бериб, бирор ёғлироқ ишга жойлаб), ўтказиб қўйиб, алоқа қилган нопок кишиларнинг ўзлари ҳам, ишлари битиб, ҳирслари қонгач, улардан жирканадилар, кейинчалик ҳазар қилдилар.

Йўқ, ҳақиқий одам пулга сотилмайди. Пулга сотилган одам, энди у одам эмас, ҳайвон! Ҳа, ҳайвонлар — қўй, эчки, от, қорамоллар, ҳатто эшак ҳам пулга сотилади. Уларни ўзлари эмас, эгалари сотишади. Пулга сотиладиган одам ҳам бамисоли изми эгаси қўлида бўлмиш ҳайвондир. Бу маълум нарсаси.

Аслида одам пулга сотилган бўлмайди, балки пулга сотилгандай бўлиб туюлади. Менимча, пулга сотилиш — бу ўзини пул тўлаган кимсага ижарага бериш демакдир. Ижара муддати — фойдаланиш даври, пул миқдори тугагач, қайтарилади ёки пул тўлаган одамни муддатидан олдинроқ орқасига бир тепиб ҳайдаб юборади. Гўё, қариб уйни кўриқлашга ярамай қолган итни, юк ташишга қуввати қолмаган эшшакни ҳайдаб юборишади. Хўкиз, сигир, от кабиларни эса гўштга топширилади. Бошқа йўл йўқ. Уларнинг аччиқ қисмати ҳаммаша шундай бўлиб келган.

Демак, пулга сотилган кимса инсон қиёфасидаги ҳайвондир. Ундайлар бу дунёдан одам қавмида эмас, тўнғиз қавмида кетишади. Эл оғзидаги «Ҳаҳ, гўрингда тўнғиз кўпгур» деган ибора мана шундайларга нисбатан айтилган.

Тили бошқаю, дили бошқа, яъни ёлгон сўзловчи одам аслида одамликдан чиққан кимсадир. Бундайларнинг ҳайвондан нима фарқи бор? Фарқи шуки, кўриниши одаму, қилмиши ҳайвоний! Ҳайвонларнинг ҳайвон экани яққол кўриниб туради, улардан, айниқса ваҳший ҳайвонлардан келадиган зиён-заҳматнинг олдини олиш, чора-тадбирини кўриш мумкин. Лекин ҳайвонсифат одамлар сиртдан инсоний қиёфада бўлганлари учун алданиб қоламиз. Кўринг, ана фожиа қаерда бошланади, фалокатнинг куртаги қаерда?

Ривоятда айтилишича, биринчи навбатда мунофиқлиги учун, яъни дили билан тили бир бўлмагани учун Шайтон, жаннатдан қувилиб, макони қаер бўлиши ҳақида савол туғилганда, у Аллоҳдан одамларнинг қон томирида юришни сўраган экан. Аллоҳнинг даргоҳи кенг эмасми, шайтоннинг илтимосини ижобат қилибди. Шу-шу Шайтон лақма одамларни лақиллатиб келди. У ҳар қанақа қиёфага қира олади. Фақат ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо Саллоллоҳу Вассаламнинг қиёфаларида кўрина олмайди, бу ҳақда расули акрам ҳадиси шарифда марҳамат қилганлар биз умматларига.

Шайтон одамларни алдашга, чалғитишга моҳир. Шайтоннинг сўзига учмаслик учун исломни маҳкам тутиш, беайб Парвардигор, агар имони дарз кетган бўлса, исломга қайтиши, яъни билиб-билмасдан қилган ва тасодифан қилиб қўйган гуноҳлари учун Аллоҳга тавба-тазарру қилиши, жабр қилган, азоб берган одамидан эса кечирим сўраши керак бўлади. Бу унинг виждонига, ақл-идрокига ҳавола. Аллоҳга ёлвориш ва одамдан кечирим сўраш кабилар буюрилмайди, балки шунга даъват қилинади, эслатиб қўйилади, холос. Яхшиликка даъват қилиш, агар амалга ошса, икки томонга ҳам савоб келтиради, мабодо амалга ошмай қолган тақдирда ҳам даъват этувчининг номаи аъмолига тегишли савоб ёзилаверади. Шунинг учун ҳам яхшиликка даъват этганга нима етсин, деймиз.

Ҳали, юқорироқда: «ҳайвон ҳеч қачон одамга айланиб қолмайди, лекин одам ҳайвонсифат бўлиб қолиши мумкин экан» дедим. Одамнинг ҳайвондан афзаллиги шундаки, у шарафли зот, унда онг, ақл-идрок, фаросат бор. Шу сабабли ҳайвоний сифатларидан қутила бориб, яна аслига қайтиши ҳам мумкин. Бунинг учун эса инсофга, имонга, исломга қайтиши, хиёнат кўчасига қайта бормаслиги, диёнатли бўлиши, ор-номусни

шараф деб билиши, рост гапириши, виждон билан иш тутуши, молпарастлик, манфаатпарастликдан тийилиши керак. Ана шунда жигилдони виждонига ўз ўрнини яна бўшатиб беради, нафс балоси ҳаққалак отишдан тўхтайди, пулга сажда қилишдек балои азимдан қутилади. Оддий яшаса-да, хотиржам яшайди, қалби эса оромда, ҳаловатда. Бировнинг олдида нимадандир тили қисиклик жойи йўқ. Бундан ортик инсоний бахтсаодат бормикан ўзи бу ёруғ жаҳонда!

Ёқутхон, азизам: сизга ушбу мактубни ёзарканман, фикр-мулоҳазалар миямга ўз-ўзидан қуйилиб келаверди, гўё юзма-юз ўтирибмизу дилкаш суҳбат қуряпмиз. Буни қарангки, мактуб ҳам суҳбатнинг бир тури экан. Фақат ғойибона! Шунинг учун ҳам ўтмишда — ҳали телефонлар йўқ замонларда саводхон одамлар мактубга тез-тез мурожаат этишган, уни ёзган кишини ҳурмат қилшган, мактубнинг ўзини эса қадрлаб, авайлаб сақлаб, авлодларига маънавий ва моддий бойлик сифатида мерос қилиб қолдиришган. Агар ёдингизда бўлса, Александр Пушкиннинг қайлиғи Наталья Гончаровага ёзган ўн иккита мактуби орадан бир юз олтамиш йил ўтгач, Лондонда кимошди савдосида Россия ҳукумати томонидан 12 миллион долларга шоир музейига қўйиш учун сотиб олингани ҳақида газетада ўқиганимни айтиб эдим. Ҳа, маънавий бойликни қадрига етадиган, уни моддий бойликдан ҳам юқори қўядиган, моддий бойлик сифатида ҳам эътироф этадиган, бундай бойликларни сақлаб келаётганларни рағбатлантирадиган кишилар ҳам бор бу ёруғ жаҳонда!

Ушбу мактубимда баён этилаётган фикр-мулоҳазалар сизу бизга бевосита алоқаси бўлиш-бўлмаслигидан қатъий назар (балки, яна ким биледи, дейсиз, билвосита алоқаси бордир), бошқаларга муайян даражада алоқаси бўлиши мумкин, деб ўйлайман. Кимгадир, кимларгадир тегиб кетиши эҳтимолдан узоқ эмас, дейман. Қаламнинг излари абадий. Биз ўтгандан кейин, бу мактубни ўқиган авлодларимиз ёки бегоналар ҳам кимлигимизни, бир-биримизга қандай муносабатда бўлганимизни билиб олишар, ўзларига тегишли хулоса чиқариб олишар, деган умиддаман. Шу боисдан қоғозга тушган ҳеч бир фикр-мулоҳазаларимни олиб ташламаяпман — қандай ёзилаётган бўлса, шундайлигича қолдирияпман. Мабодо беихтиёр қоғозга тушиб қолган айрим фикр-мулоҳазаларни нотўғри деб топсангиз, у ҳолда олдиндан узримни қабул этгайсиз.

Ажабки, сизга ушбу мактубни ёзаётганимда қалбим гўё қалам тутган ўнг қўлим кафтига кўчгандек, кафтимда тургандек ҳис этмоқдаман. Қалби — кафтида, деган иборанинг маънисига мана энди тушуниб етгандайман.

Ушбу мактубдаги менинг фикр-мулоҳазаларимга сизнинг ўз муносабатингиз, ўз жавобингиз бор, албатта. Бунга ишонаман. Ахир, салкам тўрт йиллик турмушимизда сиз билан қанчалаб дилкаш суҳбатлар қурдик. Ўша суҳбатларда қалбингиз очилган дақиқалар бўлганми-йўқми, ҳозир аниқ бир тўхтама келолмасамда бироқ ўша кезлари Ёқутхоннинг қалби кафтида деб сизни эъзозлардим. Илк ишонч кейинги гумондан устун экан. Буни бир билинг, Сиз менинг наздимда ҳамон қалби кафтида бўлмиш Инсон сиймосида тажассум этмоқдасиз. Шу тажассумни унутолмайман...

* * *

Ёқутхон, мени ўзингизга жуда яқин олганингизданми ёки ҳақиқий ёстикдошлик шуни тақозо этадими, сиз жуда яқин қариндошларингиз, биринчи навбатда фарзандларингизнинг таржимаи ҳолини билганингиз қадар менга айтиб, таништириб қўйгансиз.

...Шоҳиданинг туғилган куни 23 август. Ўша йили унинг мучал тўйи 23 августга эмас, 25 август жума оқшомига белгиланди. Зиёфат кўп қаватли уйда эмас, балки маҳаллада — ўзингизнинг юқори синф ўқувчилик йилларингиз кечган ҳовлингизда — ҳозирги кунда ойингиз (сиз у кишини опа деб атар экансиз) — Кибриё опа, кенжа укангиз Алижон ўз оиласи — хотини, икки фарзанди билан яшаб турган участкада ўтказиладиган бўлди. «Ўзимга маълум бўлган бу гапларни эслатишнинг нима кераги бор эди?» дейишингиз мумкин. Йўқ, гапнинг бердисини айтганимча шошилмай туринг. Зарурати бордирки, эслатяпман.

Ёсингизда бўлса, ўша куни тонгда чет эл сафари — Туркиядан қайтган Заринани Тошкент аэропортида биргаликда кутиб олдик. Одатда бу ерда сипо кийиниб юрадиган дугонангизни тор, бачкана, ола-була либосда кўриб анг-танг бўлиб қолдик, у худда зебрани эслатарди. Ҳали у билан сўрашмасданоқ «Ярашмаган қилиқ» деган маънода им қоқиб қўйдингиз. Мен ҳам «фикрингиз тўғри» дегандек тасдиқ ишорасини қилдим. Заринани кутиб олишга чиққан ўғли билан қизига ҳам, у ишлайдиган вазирликнинг вакилларига ҳам, бошқа бе-

гоналарга ҳам унинг бу турқи-таровати ёқмади, уларнинг ажабсиниб қарашларидан буни уқиб олиш мумкин эди: «Ёшига ярашадиган қилиқни қилиш керакда» дейишарди гўё...

Заринанинг юклари ўгли бошлаб чиққан «Жигули»нинг юкхонасига жойлаштирилган бўлса-да, ўзи бизнинг машинамиз оқ «Волга»нинг олдинги ўриндиғига ўтирди ва амр-фармон берди:

— Бизнинг уйга кетдик, нонуштани ўша ерда бирга қиламиз! — деди ва шофёрга қараб қўшиб қўйди: — Сиз янги экансиз, ҳойнаҳой манзилимни билмайсиз. Ўзим йўл кўрсатиб бораман.

«Волга» аэропорт олдидаги майдондан узоқлашар-узоқлашмасданоқ дугонангизга кескин оҳангда сўз қотдингиз:

— Шу турқинг билан иккинчи марта менга қорангни кўрсатма!

— Ҳа, бу кийимга нима қипти? — деди ўзига олмамай Зарина. — Туркияда аёллар учун энг сўнгги мода шу экан. Сенга бундан ҳам зўридан совға қилиб олиб келяпман. Фахриддин акамга эса йигитлар киядиган хилидан қидириб топдим.

— Бекорларни айтибсан, — дедингиз сиз янада жиддий қиёфада, қошларингизни чимириб. — Бунақа нарсаларингни ўзинг пишириб е! Ҳали аэропортнинг кутув залида сени бу алпозда кўриб, одамлар олдида ер ёрилмадию ерга кириб кетсам. Бу бачкана кўринишингда айниқса Фахриддин аканинг обрўларига путур етказасан.

— Намунча менинг кийимимга тирғилиб қолдинг, чет элда алақачон мода бўлиб қолган кийимни бу ерда биринчи бўлиб мен кийсам, нима, бу айбми? — энди жиддий тус олиб деди Зарина.

— Бу ер Тошкент, Ўзбекистон, ҳар ернинг ўз тошу тарозуси бор, ўртоқжон! — дедингиз сиз бўш келмай.

— Сизнинг фикрингиз қандай? — савол берди менга Зарина.

— Менинг фикримми? — дедим мен. — Менинг фикримни билишни истасангиз айта қолай: Ёқутхоннинг гапларида жон бор.

Зарина хандон отиб юборди-да, ҳазиломуз менга сўз қотди:

— Ҳа, мен йўғимда биттаю битта синглингизни ҳам унутиб, кеннойимиз томонга ён босиб кетибсиз-да. Бу ўлгурнинг макри кучли. Қирқта эшак тугул мингта нор-

туяга ҳам юк бўлади. Бунинг ноз-карашмаларига учманг, эҳтиёт бўлинг, акажон. Эҳтиёт бўлмасангиз, ҳали бу сизнинг бурнингиздан ип ўтказиб олишдан ҳам тоймайди.

— Эпласанг ўзинг ҳам битгасининг бурнидан ип ўтказиб олгин... Айниқса, шу кийимингда тезда топила қолади, — дедингиз сиз энди ҳазилга кўчиб.

— Сизларгаки ёқмабдими, бўлди, энди буни кийиш йўқ. Сотиб юбораман, харидорни ўзинг топасан, Ёкут, — деди Зарина яна ҳазилга кўчиб.

— Бунақа ипириқси, майда-чуйда нарсалар билан савдогарчилик қиладиган пайтим ўтиб кетган.

— Ҳо, энди йирик ишларга қўл урмоқчимисан, ўртоқжон, — деди Зарина сизга тегажоқлик қилиб.

— Агар Фахриддин акам рухсат берсалар...

Мана шу тахлит жиддий-ножиддий ва ҳазил гаплардан гаплашиб Заринанинг уйига етиб келганимизни сезмай қолдик. Йўл-йўлакай бўлган бу суҳбатдан ўзимга тегишли шу нарсани аниқладимки, сиз атрофимни ўраган одамларнинг ҳатто уст-бошлари ҳам менинг обрўйимга соя солиб қўямасин, дейсиз, шу ҳақда қайғурасиз. Бундай кучли эътиборингизни сезиб, сизга бўлган меҳр-муҳаббатим ҳам, ишончим ҳам ўн чандон ошиб кетди. «Эрни эр қиладиган ҳам хотин, қаро ер қиладиган ҳам хотин» дейишади. Ёкутхондек аёлдан ҳеч қачон бевафолик содир бўлмайди. Унга ишонса бўлади. У билан бирга дунёнинг нариги четига ҳам борса бўлаверади, ҳеч қачон хиёнат қилмайди. Бахтим бор эканки, у билан тақдиримиз қўшилди, яқдилу яқтан бўлдим. Мана энди хотиндан ёлчидим, дейишим мумкин», деб қўйдим ичимда.

Зариналарникида уни кутиб олиш маросимига чинданам катта тайёргарлик кўрилган экан. Унинг хонадонига кираверишдаги пастак буталар орқасида иккита чоғроқ темир ўчоққа осилган қозонларда овқатлар пиширилаётгани бундан яққол дарак бериб турарди, чамаси бирида шўрва қайнамоқда, иккинчисида палов дамланмоқда. Унинг укалари, жиянлари елиб-югуриб хизматда, катта ёшли яқин қариндош-уруғлари уйнинг тўрида — ҳурматда. Бизлар уникида шундай манзара устидан чиқдик... «Отаси Муҳаммаджон ака ҳам, онаси Зумрад кеннойи ҳам катта кўрим эдилар, билардим, Зарина ҳам уларга тортибди-да, шавла кетса ҳам обрў кетмасин, деювчилардан бўлиб униб-ўсибди-да», деб қўйдим ичимда. У хонадонига остона ҳатлаб қадам

қўйган, биринчи қилган иши шу бўлдики, ўзини кутувчилардан деярли ҳеч ким билан сўраб-сўрашиб ўтирмасдан, «Мен ҳозир чиқаман» дея ичкари хонага отилиб кириб кетди-да, тезда кенг-мўл тикилган кўкрак бурма атлас кўйлак ва лозимда меҳмонлар истиқболига чиқди. «Танқиддан тезда тўғри хулоса чиқариб оларкан, яхши» деб қўйдим ичимда яна.

Зариналарникида бирор соатларча ўтирдик. Куюқ-суюқ тортилиб, дастурхонга фотиҳа ўқилгач, ўрнимиздан кўзғолдик. Сиз бугун ишдан рухсат сўраб эртароқ қайтмоқчисиз, тўғри тўйхонага — участкангизга ўтиб кетаварарсиз, зиёфатга тараддуд кўришингиз керак. Шу сабабли мени Зарина участкангизга бошлаб борадиган бўлди, мен ҳали у ерга бормагандим. «Фахриддин ака билмаган жойларини қидириб, тагин адашиб-нетиб юрмасинлар. Ўзинг олиб бор уларни. Ишдан кейин бирор жойда учрашишни келишиб олинглар» деб тайинладингиз сиз Заринага, у бизни машина томон кузатиб бораётганида. «Бу аёл одамга намунча меҳрибон бўлмаса? Чинданам шу аёл менинг рафиқамми? Тушимми ё ўнгимми?!» деб қўйдим ичимда сизга меҳрим янада товланиб. Шундаги менинг шод-хуррамлигимни тасвирлашга дунёда бор сўзлар етмайди, қалам ожизлик қилади.

Шунга келишдикки, Зарина соат кечки етти яримда «Пекин» ресторани олдига келиб туради, мен машинада ўша ерга бораман, кейин биргаликда сизникига йўл оламиз. Мучал зиёфати соат саккизда бошланажак...

Пешиндан кейин ишхонамга телефон қилдингиз.

Одатдаги салом-алиқдан кейин мен сиздан сўрадим:

— Тинчликми? Бирор юмуш чиқиб қолдими? Ёки зиёфатнинг камчилиги борми? Тортинмай айтаверинг.

— Йўқ, ҳамма нарса муҳайё. Мен ҳовлидан гапиряпман, — дедингиз, — опамлар тайёргарликни жуда зўр қилиб юборибдилар. Тўрттала божангиз ҳам келишаркан, яқиндан танишиб оласиз. Раҳматлининг дадаси — қайнотаму қайнонамлар, қайниларим ҳам болачақалари билан келишмоқчи.

— Яхши, — дедим мен, — меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешиқдан...

— Э, мен нима ташвишдаман, сиз нималар дейсиз-а, — дедингиз менинг гапимни бўлиб. — Сизга айтмоқчи бўлган асосий гапим шуки, компаниямиз-

нинг бош директори ҳам келишга ваъда бердилар. Ҳасан Раҳмонович! Танисангиз керак?

— Бир-икки кўрганман.

— Кеча Ҳасан Раҳмоновични зиёфатга таклиф қилганимда, «эртага вақтим йўқроқ, боришга ваъда қилолмайман» деган одам бугун сизнинг келишингизни эшитиб қолиб, ўзи хонамга кириб суриштира кетди. «Зиёфатингиз қачон бошланмоқчийди... Нима камчилиги бор, тортинмай айтаверинг... Фахриддин Камолиддинович соат нечада ташриф буюрмоқчилар, мен олдинроқ бориб ўзим уларни кутиб олай» ва шунга ўхшаш гаплар. Оғзидан бол томади бугун, энди сиз келмай қолсангиз бўлмайди, ҳар қанақа зарур иш чиқиб қолсаям, йўқ қилинг, кечикманг, хўпми?

— Қизимизнинг мучал тўйи бўладию, бормай қолармидим, бораман албатта. Кўнглингиз тўқ бўлсин.

— Сиз билан Ҳасан Раҳмоновичга алоҳида жой қилиб қўямиз, — давом этдингиз сиз. — Божаларингиз ҳам сизлар билан ўтиришади. Ишдан тўғри домга ўтингда, кўкимтир янги костюм-шимингизни кийинг, мен қайта дазмоллаб стулга илиб келдим, устига тусига мос янги галстук ҳам қўйиб қўйдим... Узр, мени опам чақириб қолдилар. Айтганларимни эсдан чиқарманг...

— Хўп, — дедим мен, телефон дастагини ҳали жойига қўймасимдан дилимдан бундай фикрлар кечарди: «Агар Кибриёхон опа чақириб қолмаганларида Ёкутхон менга яна нималарни тайинламаган бўларди. Обрўталаб, авторитетсевар аёллардан эканлиги маълум бўлиб бораётир. Мени ҳаммадан кўркам кўришни истайди у. Обрўйим зўр бўлишини хоҳлайди-да. Буям унинг менга бўлган меҳр-муҳаббатини кўрсатади».

...Сизни кунма-кун кузатиб, сизга тушуна борардим. Худди шу пайт дилимдан совуқ бир фикр ўтди: «Хўш, — дедим ўзимга ўзим, — ҳозир амалим бор, мени бир инсон, бир мутахассис сифатида ҳурмат қилувчилар билан бирга Ҳасан Раҳмоновичга ўхшаш амалим туфайлигина ўзларини менга яқин олувчилар ҳам бор. Амални эса ҳеч кимга умрбод боғлаб бериб қўйилмаган. Бир куни келиб, амалимдан тушиб, оддий хизматчига айланиб қолганимда бундай одамлар менга қораларини ҳам кўрсатмайдилар. Ёкутхон қайси тоифадан экан? Номимни айтиб, зиёфатда бўлишимни билдириб, Ҳасан Раҳмоновични зиёфатга боришини уюштириши чакки бўлибди-да. Бундай уюштиришлар менга ёқмайди-ку. Беғараз одам чақирилган жойда ким-

лар бўлишини суриштириб-нетиб ўтирмай, ҳурмат юзасидан бораверади. Самимият ҳақида Ёкутхонга яхши-лаб гапириб қўйишим керак...»

...Соат роппа-роса еттию ўттизда машинани учира-учира «Пекин» олдига етиб бордик. Аввалига машинадан тушмай атрофга кўз югуртирдим: Зарина кўринмайди. Беш-олти дақиқа ўтгач, машинадан тушиб «Пекин» олдидан ўтган, суви таккинасида жилдираб оқаётган катта ариқ қирғоғида Заринани кута бошладим. Мендан кейин шофёр ҳам машинадан чиқиб, сал нарироқда сигарета чека бошлади, у менинг илтимосимга кўра машинада сигарет чекмайди... Шу тариқа Заринани ярим соат кутдик, ундан дарак бўлмади. Шофёрга «Кутиш ҳам шунчалик бўлар, қани кетдик ўзимиз. Адресни ёзиб олганман, мана. Ўзимиз топиб борамиз. Борадиган жойимиз шу ўртада бўлиши керак» дедимда машина томон юрдим.

Оқ «Волга» силтаниб жойидан кўзғолди. Афтидан кутиш жонига теккан шофёр тезроқ манзилга етиб боришга, кейин рухсат сўраб гаражга кетишга шошиларди. Икки тарафида аскарлардек саф тортган, лекин бири пастак, бири юксак, бошқаси катта, яна бириси кичик иморатлар қурилган асфальт кўча бўйлаб ғизиллаб кетарканмиз, ҳар юз метрча юрмасдан тўйхоналарга дуч келамиз. Августнинг охирлари эмасми, айти пишиқчилик маҳали, дастурхонга кўрк бағишлайдиган деярли барча мева-чевалар, қовун-тарвузлар айти етилган пайти. Тўйми, тўйчиқми, ақиқами, юбилейми ўтказишни ният қилиб қўйган кишилар, «топганинг илоё тўйга буюрсин», деб дуо қилувчи тўйсевар халқимиз вақтни ғанимат билиб, ёғингарчилик бошланиб кетмай туриб отни қамчилайдиган палла бу дамлар.

— Секинроқ ҳайданг, тагин ўтиб кетмайлик, — дедим шофёрга. — Бир борар манзилимиз ёзилган қўлимдаги қоғозга қараб, бир иморатларнинг деворларидаги кўча номлари ёзилган лавҳаларга назар ташлаб.— Умуман, адашмай келяпмиз. Мана шу кўчага Турғунбоева номи берилган. Маданият уйига етгач, ўнгга буриламиз, юз метрча юргандан кейин яна ўнгга буриларканмиз. Ана ўша кўчанинг фақат ўнг томонида иморатлар, чап томони эса «Тошкент — Москва» поезди қатнайидиган, деярли шаҳар ичидан кесиб ўтувчи темир йўлни ихота қилувчи боғ-роғлар бўлиши керак. Ана ўша боғкўчадан юз эллик метрча юрилса, манзилимизга етамиз.

Шофёр айтганларимга миқ этиб муносабат билдир-маса-да, гўё ҳеч нимани эшитмаётгандек сукут сақла-сада, манзилга осон ва тез етказди.

Мучал тўйи бўлса-да, тайёргарлик катта кўрилибди. Сизнинг участкангиз бурчакда бўлиб, икки томони кўчага қараган каттагина иморат экан. Ҳовлига ён то-мондаги дарвозадан кирилади. Ичкарига ланг очиқ дар-воза тепасига сим тортиб келиниб, мингталик электр чироғи осиб қўйилибди, унинг ёғдусидан бутун тева-рак-атроф чароғон, ҳовли тарафдан ўша ўзингиз ово-зини ёқтириб қолган хонанданинг ёқимли қўшиғи эши-тилади. Дарвоза тепасига сим тортиб келиниб, мингта-лик электр чироғи осиб қўйилибди, унинг ёғдусидан бутун тева-рак-атроф чароғон. Иморатларга тақаб беш-олтита енгил машина изма-из қўйиб қўйилган. Дарвоза олдида менга таниш ва нотаниш кекса, ўрта яшар ва навқирон эркаклар гаплашиб меҳмон-изломни кутиб олишяпти. Менга таниш эркаклар — бу катта укангиз Холид ва кенжа укангиз Алижон. Мен машиналар ора-лаб борардим. Алижон менга кўзи тушиши биланоқ ҳовли томонга қараб бир нимадир деди, боши билан «буёққа келинг» деган ишорани қилди-да, мен томон-га шошилиб юрди, кутиб олувчиларнинг нигоҳи менга қадалди. Мен қадамимни секинлатдим. Алижон билан сўрашаётганимизда, Сиз дарвоза олдида турган киши-ларнинг орасини ёриб ўтиб, шошилиб мен томон кела бошладингиз.

Елкаларига, бутун олдига йирик-йирик марварид-лар қадалган оқ шоҳи кофта ва этаги ерга теккудек, қат-қат қилиб тикилган оқ шоҳи юбка кийиб олибсиз, оёғингизда ҳам баланд пошна оқ туфли, бошингиз-нинг орқа томонига қип-қизил лентани парвардагулга ўшатиб тақиб олибсиз. Сизни бундай уст-бошда би-ринчи кўришим эди. Демак, мучал тўйи шарофати би-лан оҳорли кийибсиз, ўзингизга жуда ярашибди, му-борак бўлсин, Ёқутхон! Бу кийимда янада очилиб ке-тибсиз, янада ёш кўринасиз, ишқилиб худо ёмон кўзлардан сақласин сизни... Мен шу хаёллар, шу ўйлар, шу ниятлар билан сизга маҳлиё бўлиб қолибман. Сиз-нинг мени ҳам яниб, ҳам эркаланиб айтган гапингиз-дан ўзимга келдим:

— Кўзларимиз тўрт бўлиб кетди-ку, — дедингиз жилмайиб, — наmunча кечга қолмасангиз... Келмасан-гизми, мендан кўрардингиз... Зарина қани?

— Уни ярим соат кутдим.

— Ҳа, унга теккан касаллик, доимо кечикиб қолади, эрталабга айтилса, пешинда келади, пешинга айтилса, шомдан кейин қорасини кўрсатади. Унга ўзи ваъда бобида сира сон кирмади-кирмади. Ҳали тиржайиб пайдо бўлади, бир баҳонани қойиллатиб дўндириб. — Шуларни айтгач, менга амирона сўз қотдингиз: — Орқамдан юринг, тўғридан тўғри қарши томондаги равонга чиқиб бораверинг, сизга аталган жой ўша ерда.

Мен сизга эргашидим. Дарвоза олдида турганларга мени таништириб ўтдингиз:

— Фахриддин Камолиддинович, раҳбарларимиздан...

Мен улар билан қўл олишиб сўрашиб бўлишимни кутиб турмай, йўлингизда давом этавердингиз. Чама-си, бу ерда турган кишиларни менсимасдингиз. Бунинг сабаби бўлиши керак. Одам табиатан турли хил яратилган, феъл-атвори ҳам ҳар хил. Одамларни керакли ва кераксизга ажратувчилар ҳам бор, булар кўпчилик бўлса керак. Балки яшашга бўлган иштиёқи шундай қилишни тақозо этар. Лекин бу ёруғ жаҳонда кераксиз одамнинг ўзи йўқ ҳисоби. Ҳамма аввало ўзи учун, кейин биринчи навбатда оила аъзолари, ота-онаси, жигарлари, яқин қариндошлари учун кераклидир, агар улар иноқ бўлсалар; урушиб, юз кўрмас бўлиб кетган бўлсалар эса, бир-бирларига нисбатан «Бундай отанинг, бундай онанинг..., бундай ўғилнинг..., бундай қизнинг..., бундай эрнинг..., бундай хотиннинг..., бундай қариндошнинг боридан йўғи, очидан тўқи яхши... Бетини кўрмасам дейман. Бундай ўз одамингдан етти ёт бегона яхши» дейдилар.

Дарвоза олдида турган кишиларни балки жинингиз ёқтирмас. Буям бўлиши мумкин. Балки улар қачонлардир сизга зуғум ўтказишгандир. Хуллас, буёғи менга номаълум. Чунки уларни мана шу бугун кўриб турибман. Санамай саккиз деб қўймай тагин. Балки вақти-соати етганда улар билан танишарман ёки ўзингиз таништириб кўярсиз.

Далондан ўтилгач, ўнг томонда ойнаванд катта айвонни тўлдириб, кекса аёллар, ўрта яшар хотинлар, бола кўтарган жувонлар, Шоҳиданинг дугоналари, тенгдошлари бир неча столни тиркалтириб тузилган улкан дастурхон атрофида бири олиб, бири қўйиб тинмай гап сотишиб, еб-ичишиб ўтиришарди. Ҳовлининг кунботар тарафида ўрта бир ерда қўйилган тўртбурчакли катта стол атрофига қўйилган стулларда беш-олти чоғли созандалар соз чалишар, улардан сал берироққа

ўрнатилган микрофон қаршисида ўша ўзингиз овозини ёқтириб қолган хонанда муҳаббат ҳақидаги машҳур кўшиғи (у шу кўшиғи билан элга танилган эди)ни авж пардаларда ижро этарди. У мени кўриши биланоқ авждан шартта тушиб, ашулани тўхтатди-да, мен томон юрди, торини чап қўлига тутганича, созандалар ҳам чалишни пасайтириб ўринларидан туриб-ўтиришди. Хонанда кела солиб мен билан қўл олишди-да, ёқимли табассум билан сўз қотди:

— Бир оғиз сўзингиз, акахон, мана биз келдик. Хизматдамиз. Талаблар қанча бўлса, шунча айтаверамиз...

— Ёшлик, муҳаббат ҳақидаги лирик кўшиқлардан айтаверинг, илтимосимиз шу, — дедингиз сиз мен учун ҳам жавоб қайтариб, билдимки, мақсадингиз мени бу ердан тезроқ олиб кетиш.

— Бажонидил, жоним билан, — дея хонанда созини кўкрагига босиб ўз жойига кетди.

Шу пайт тўйхона сув қуйгандек жимиб қолган, ҳамманинг нигоҳи бизларга қадалган эди. Ойнаванд катта айвондаги хотин-халаж, бола-бақра деразадан мўралар, ҳатто дарвоза олдида турган эркаклар ҳам далонга қадам кўйишиб бизни кузатишарди: «Ким экан бу одам ўзи? Намунча иззат-икром кўрсатишмаса...» дейишарди ичларида чамаси.

Сиз олдинда, мен кейинда қарши томондаги росмана ойнаванд айвонга чиқиб бордик. Даҳлизда оёқ кийимларимизни ечиб, ичкарига — чўғдек пат гилам тўшалган хонага қадам қўйдик:

— Бу киши Фахриддин Камолиддинович бўлади-лар, — дея мени ўтирганларга таништирингиз.

Ҳаммадан бурун ўрнидан туриб кетган Ҳасан Раҳмонович шошилиб менга пешвоз чиқди.

— Фахриддин акани таниймиз, танимай ўлибмизми, — дея мен билан худди эски қадрдонлардек кучоқлашиб, ўпишиб сўрашди. Ваҳоланки бу одамни яхши танимайман, билмайман, атиги уч-тўрт марта эрталабки ошларда бир стол атрофида тасодифан ўтириб қолганмиз. Тўй-ҳашамларда кимлар билан учрашмайсиз, кимлар билан ошхўрлик қилмайсиз, кимлар билан баъзан бир пиёлада олдинма-кейин чой ичмайсиз! Бу ёғи энди маҳаллагарчилик, юртчилик, ўзбекчилик. Шу тариқа тасодифан танишиб қолган одамларингиз билан нуқул ўпишиб кўришаверсангиз, у ёғи ҳар бир маъракаю, ҳар бир тўй-ҳашамдан кейин бетни совунлаб ювишга тўғри келади-ку.

Сиз менинг номимни тилга олганингиздан кейин, бу ерда ўтирган тўрт эркак кишини — уч нафари менга деярли тенгдош, биттаси ёшроқ эди, номларини бирма-бир тилга олиб чиқдингиз. Улар ўринларидан туриб, мен билан қўл олишиб сўрашдилар. Ҳаммалари қўярда-қўймай мени тўрга ўтказишди. Фотиҳа ўқилди, пойгак томонга омонатгина ўтириб, сиз ҳам фотиҳага қўшилдингиз. Сўнг ўрнингиздан туриб, қўлингизни кўксингизга қўйиб дедингиз:

— Хуш келибсизлар, дастурхонга марҳамат қилинглар. Нима камчилиги бор?

— Камчилиги шуки, — деди менинг чап томонимда ўтирган, сиз уни Зуфаржон деб таништирган, кўринишдан қирқ беш-элликларга борган, лекин қоп-қора қуюқ сочларига сира оқ ораламаган, буғдойранг, тим-қора кўзлари йирик-йирик ва ўйноқроқ, қовоқлари осилган киши, камчилиги шуки, — дея яна такрорлади, — энди сиз бу ерда кўринманг.

Бу гапдан Ҳасан Раҳмонович билан мен анг-танг бўлиб қолдик: «Одам деган ҳам тўй эгасига шундай дейдими?» Ҳозирча билмадим, бошқаларда ўзгариш сезилмади, балки... Сиз, айниқса, ноқулай аҳволда қолдингиз, лекин жилмайиб туравердингиз. Жимликни Зуфарнинг ўзи бузди:

— Негаки, сиз бу ерда бўлсангиз, бизлар еёлмаймиз ҳам, ичолмаймиз ҳам, — деди-да, биринчи бўлиб ўзи қаҳ-қаҳа отиб юборди, гапи ўзига жуда нашъа қилиб кетди шекилли...

Бошқалар жилмайиб қўйишди, балки Зуфарнинг аёл кишига ноўрин қилган муомаласидан кулиб, балки умумий оқимга қўшилиб. Кейин Зуфар яна қўшимча қилиб қўйди:

— Бир ҳазиллашдим-да. Шундай бахтли кунларида қайинэгачимга ҳазил қилмай тура оламанми?

— Зуфар бош куёвимиз-да, ҳаддилари сиғади, — деб қўйдингиз менга қараб. — Энди менга ижозат. — Сиз хонадан вужудингиз бўшашиб, кайфиятингиз тушиб чиқиб кетдингиз. Сиз чиқиб кетишингиз биланоқ, Зуфар яна келган жойидан бошлаб юборди:

— Сиз икковингиз билмайсизлар, — деди у аввал менга, кейин Ҳасан Раҳмоновичга бир-бир қараб қўйиб. — Манавилар эса менинг божаларим, — деб хонадаги бошқа уч эркакни бармоғи билан нуқиб кўрсатди. — Бизлар бешовлон ботирлар эдик, биримиз, орамизда энг каттаси — ҳалигининг эри Заҳриддин эди,

умри қисқа экан, бундан икки-икки ярим йил аввал ўлиб қолди. Бўлмаса, ҳозир у даврамизни тўлдириб ўтирарди...

«Қани энди шундай бўлсайди. Унда мен бу ерда ўтирмасдим, сенинг тутуруқсиз гап-сўзларингга қулоқ солишга мажбур бўлмасдим. Не қилайки, қисматимда бу кўргулик ҳам бор экан», деб қўйдим ичимда.

Шу тахлит Зуфар тинмай вайсар, ҳеч кимга сўз бермас, гапга оғиз очиб қолгудек бўлсангиз, шартта бўлиб ташлар эди, гўё даврадаги бошқа кишилар сўзлаши мумкинмас, гўё фақат унда тил бор-у, қулоқ йўқ, бошқаларда эса фақат қулоқ бор-у, тил йўқ, демак, гапириш ҳуқуқи фақат унга берилган, бошқалар эса уни тинглашга мажбур.

— Заҳриддин оғир-вазмин, юввошгина одам эди, — деди Зуфар гапни айлантириб келиб. — Мана бу учови гувоҳ, сўзимни тасдиқлайди ҳам, Заҳриддин мен билан жуда иноқ эди. Вақти-вақти билан икковимиз ҳам, мана булар қўшилган ҳолда ҳам, хоҳ уйда бўлсин, хоҳ дачада бўлсин, маза қилиб отамлашиб турардик. Ўша ўтиришларимизда ҳам ҳалиги қайинэғачим липпа-липпа олдимизга кираверарди, бирор нарсани баҳона қилиб: «Яхши ўтирибсизларми?.. Нима керак?.. Чойни янгилаб берайми?.. Ошши суза қолайми?..» Ва ҳоказо, ва ҳоказо. Мана булар гувоҳ, Заҳриддиннинг олдида ҳам хотинига қаттиқ гапириб юбораварардим, жеркиб ташлардим ҳам. Тўғри-да ўзи, ошинг дам едими, сўраб нима қиласан, сузиб киритавер, чойни янгилаш керакми, индамай янгилайвер! Йўқ, албатта, гапга суқилиши, эркакларнинг суҳбатига аралашishi, шу баҳона ўзини кўз-кўз қилиши керак. Шу хонадонга иккинчи бўлиб куёв бўлибманки, Ёқутни шу алфозда кўраман — бир жойда ўтиролмайти, қимирламаса туролмайти, нима бало ичида бир нимаси борми дейманов, — ўз гапи ўзига наша қилди шекилли, хандон отиб юборди Зуфар.

«Ҳе, оғзингга қараб гапир, инсофинг борми ўзи, дастурхони атрофида тузини ичиб ўтириб, орқасидан гийбат қиласан, алжийсан, ҳақорат қиласан? Сенинг диёнатинг борми ўзи?» деб юборишимга оз қолди. Бундай одамлар билан гап талашиб, обрў топиб бўлмаслиги эсимга тушиб ўзимни босдим. Ҳасан Раҳмонович албатта бир нарса деёлмайти, чўчийди. Бошқа божалар пинакларини бузишмади, еб-ичиб ўтиришибди, балки Зуфарнинг феъл-атворига кўникиб қолишгандир. Зу-

фар хандон отганида оғиз-бурнидан туфуклар сачраб кетган эди, у рўмолчаси билан лаб-даҳанини артиб олди-да, яна сайрашда давом этди:

— Заҳриддин хотинини шу важдан рашк қиларди. Уриб-сўкканини эшитганману, лекин ўз кўзим билан кўрмаганман. Ҳа, мен рост гапираман, гапимнинг ёлғони йўқ. «Хотиним кўмилиб уйда ўтирсин. Бола боқсин. Рўзгорни менга қўйиб берсин» дерди бояқиш. Хотини бўлса, ҳуда-беҳудага ўз уйига, яъни мана шу ҳовлига аразлаб кетиб қолаверарди. Аразлаш ҳафталаб, ойлаб давом этарди. Кейин Заҳриддин дўстим азиз бошини эгиб келиб қайнотамага учрар, бўлган воқеани тушунтирар, сир-синоатни билдирар эди, аслида аразлашга арзигулик гап ўтмаган бўлиб чиқарди. Ў, раҳматли қайнотамиз — тилло одам эдилар, мана булар ҳам шу фикримни тасдиқлайди... Тўғрими, гапим?

— Тўғри, тўғри, — дейишди божалар бири олиб, бири қўйиб.

— Ана, кўрдингизми, мен рост гапираман, — деди Зуфар керилиб, янада жонланиб... — Қайнотамиз — Эрмат ака — оғир-вазмин, босиқ, бамаъни, камгап, салмоқ билан сўзлагувчи, узоқни кўзлаб иш тутувчи одам эди. Улафатчиликда ҳам жа зўр, давра кўрган одам эди. Куёвлари билан куёв-қайнота муносабатида эмас, балки ака-укадек, ота-боладек муносабатда бўларди. Ҳамма вақт куёвларига ён босарди: «Қиз берганинг тили қисик. Чиққан қиз чийириқдан ташқари!» Мана шу гапларга риоя қиларди ҳамиша. Тўғриси ҳам шу-да ўзи, бўлмаса ажрашмаган оила қолмайди бу жаҳонда... Эрмат Турғунович деса у кишини ички ишлар хизмати оламида ҳамма-ҳамма танирди. Каттадан тортиб кичиккача ҳамма ҳурмат қиларди. Биз божалар тан беришимиз керакки, Эрмат аканинг Заҳриддинга меҳри алоҳида эди. Бош куёви бўлгани учунми, феъл-атворлари жуда ўхшаш бўлгани учунми, ишқилиб Заҳриддинни ҳаммамиздан устун қўярди. Икковининг тупроғи бир жойдан олинган бўлса керак, деб ўйлайман. Ҳатто икковиям олдинма-кейин ўлиб кетди. Орадан бир ҳафта ўтди, холос. Икковиниям умрини эговлаган мана шу қайинэгачим Ёқут бўлди. У ҳадеганда уйига аразлаб, уч боласини олдига солиб келаверар, Эрмат ака эса бош куёвининг юзидан ўтолмай қизини унинг олдига солиб уйига жўнатиб юбораверар эди. Шу тариқа умрлари беҳаловат ўтди. Очигини айтсам, мана шу Ёқут эрининг умрига зомин, жанжал қилавериб,

уриш чиқаравериб умрини эговлаб ташлади, ажалидан беш кун бурун ўлдириб юборди. Мана энди ўзи гул-гул очилиб, қиз болалардек кийиниб, номаъқулчилигини қилиб, яйраб-яшнаб юрибди. Гўё эркин қуш — қайси шохга қўниш ихтиёрларида. Бошига қизил лента таққанига бало борми? Ҳадемай неварга кўрасан-а. Нима бало эрсираб қолганми дейманов!..

Зуфарнинг мана шу охириги гапирган гапи жуда ошиб тушди. Даврадагиларнинг сабр косасини тўлдириб юборди. Кўринишдан ўрисгами, англизгами ўхшаб кетадиган, манглай сочлари тўкила бошлаган, кўккўз, алп қоматли боғамиз (оти Эрик экан, у ўзини менга шундай деб таништирди ўшанда, кейин билсам ота-онаси қўйган исми Эрназар экан) гавдасини ростлаб, Зуфарга бир ўқрайиб қўйди. Агар бир мушт туширса, Зуфарни сулайтириб қўйиши мумкин, у шундай вазоҳатда эди. Ҳатто табиатан кўрқоқ одам бўлмиш Ҳасан Раҳмонович ҳам чуқур уҳ тортиш билан ўз муносабатини билдириб юборди. Мен бир кўнглим «Ҳе, аблаҳ, нима деб валдираялсан, одам деган ҳам ўз қайинэга-чиси шаънига шундай ҳақорат сўзларини айтадим, ахир Ёқутхон хотинингнинг опаси, болаларингнинг холаси бўлади-ку?! Яна қайси бетинг билан унинг дастурхонида еб-ичиб ўтирибсан» дегим келди, лекин бу гал ҳам шайтонга хайф бериб, жаҳолатга бормадим. Бетайин одам валдираса валдирабди-да, оғиз эса уники, деб қўйдим ичимда. Қолаверса, бу ҳовлига биринчи келишим, устига-устак оддий оилавий йиғилиш эмас, мучал тўйи бўляпти, тўйда жанжал чиқариш, жанжал чиқишига сабабчи бўлиш одоб-ахлоқдан эмас, тишингни тишинга қўйиб ўтиришга мажбурсан, киши. «Энг яхшиси ва осони, энди сира Зуфар борган жойга бормаслик, у бор даврага қўшилмаслик керак» деб дилимга тугиб қўйдим. Даврадаги бошқа кишилар хаёлидан ҳам шунга ўхшаш фикрлар, ниятлар ўтган бўлса ажаб эмас. Чунки Зуфарга ўхшаш кишилар атайин жанжал чиқаришга уринади.

Зуфар тинмай сайраб экан, бир маҳал менинг олдидаги қадаҳ бўш турганига кўзи тушиб қолиб, тўсатдан гапни бошқа ёққа буриб юборди, афтидан ўзининг ичкиси келиб кетди чоғи:

— Қани қадаҳларни тўлдириблар. Янги келган меҳмоннинг соғлиғи учун биттадан оқ олайлик!

Зуфар менинг қадаҳимни ароқ қуйиб тўлдирди, ўзига пиёлага қуйди. Қулоғи бир оз бўлса-да, тинчигани учун

севиниб ҳамма ичди, устидан газак қилди. Зуфар эса газак қилмасданоқ гапини яна бошлаб юборди. Энди уни ҳеч ким эшитмас, ейиш-ичиш билан машғул эди. Шундай бўлса-да, у гапдан тўхтамас, ўзи ичкиси келганда, бошқаларни ҳам ичишга мажбур этар, ичмаганига қўймас эди. Ҳатто таҳдид соларди ҳам. Ичгани сайин эса жуда бадмаст бўла борди...

Ҳовлида куй-қўшиқ, ўйин-кулги авжига чиқди. Мен ўтирган жойимдан ҳовли саҳни яққол кўринарди. Бир маҳал сиз ҳам рақс тушдингиз, Ёқутхон. Жуда гўзал хиром этдингиз, бармоқларингизни қисирлатиб, ниманидир чертгандай қилиб (гўё менинг юрак торларимни чертгандай бўлиб), гоҳо бағрингизни кенг очиб, гоҳо қушдек энгил учиб, гоҳо балиқдек сувда сузган бўлиб рақс этдингиз. Зуфарнинг кўзи тушиб қолиб, ўтирган жойидан дераза орқали сизга шўрданак отди, бошқа қайинсингилларига хандон писта ота бошлади. Кейин эса ўйнаётган хотинига кўзи тушиб қолиб, унга вилкани отди. Хайтовур вилка унга тегмади, эпчиллик билан чап бериб қолди. Шундан кейин рақс этувчилар бирин-кетин ўзларини четга олдилар, ўйин-кулгидан файз кета бошлади.

Бошқалар тингламай қўйгани учун Зуфар энди фақат Ҳасан Раҳмоновичга гап уқтирарди, у эса қўрқоқ одам эмасми, миқ этмай эшитарди.

— Агар хотинингни севсанг, уни вақти-вақти билан калтаклаб туришинг керак. Қон чиқмас, лекин жон-жони оғрийдиган жойларига мушт туширишинг керак, тепишинг ҳам шарт. Уйда ҳеч ким йўғида урсанг, айниқса, роҳат қиласан, жаҳлинг чиққанида эмас, балки жаҳлингдан тушганингдан кейин яхшилаб саваласанг, ниҳоятда маза қиласан, онгли равишда урасан-да, бунда кўпроқ завқланади, киши. Агар хотинингни вақти-вақтида уриб турмасанг, у сени ҳурмат қилмай қўяди, оёқ олишлари чиқиб қолиши ҳам мумкин. Хотиннинг эрига ҳурмати қачон бўлади? Қачонки, у сендан кўрқса! Муштингдан кўрқса. Ўлдириб қўйишдан ҳам тоймаслигингни яхши билса... Йўқса, ҳозирги замонда хотин кишини соф сақлаб, тутиб қолиб бўлмайди. Бунинг бир билинг, биродари азиз. Оғайни, сиз ҳам уриб турасизми хотинингизни?

Зуфарнинг бу ноўрин саволига нима десин бояқиш Ҳасан Раҳмонов. У чайналди, холос:

— Энди... ёшликда бир-икки марта уришгандик шекилли.

— Ёшлиқдагиси керакмас, ҳозиргисини сўраяпман?! — дағдага қилди Зуфар.

— Энди... мен... Ёшим ҳам қирқдан ошиб қолди... — Нима дейишини билолмай қийналарди Ҳасан Раҳмонов. «Хотинимни ураман» деса, Зуфар ундан «Хўш, нега хотинингни урасан, у сенга нима гуноҳ қилди», деб яна баттар ёпишиб олиши мумкин. «Хотинимни урмайман» деса, «Хўш, нега, нима учун хотинингни урмайсан, нима, тилинг қисик жойи борми?» деб яна жанжал чиқаришга баҳона излайди, нафсониятига тегаверади. Шу боис Ҳасан Раҳмонов Зуфарга нима жавоб қилишга қийналади, кўзини ундан олиб, бошқаларга мўлтираб қарайди: «Мени бу балойи азимдан қутқаринглар, менга ёрдам қилинглар, барака топгурлар».

— Вой, менга қаранг, биродар, — дея қўли билан Ҳасан Раҳмоновнинг юзини ўзига қаратади Зуфар. Ўзини тинглашга уни мажбур этиб. — Мен хотинимни ҳали тумонат одам олдида ўйнагани учун албатта бир дўппослайман. Лекин бугун эмас, ҳозир ичганман. Ичган пайтда роҳати камроқ бўлади. Эртагами, индингами, балки ундан кейинми, албатта бир калтакламай қўймайман. Билсинки, мен қасос олмагунча тинчимайдиган хилдан. Муҳими ҳам шу. Ана шу қасос олишим даҳшати уни бошқа жиддий хатоликка — хиёнат йўлига киришига тўсиқлик қилади. Биладики, мабодо хиёнат қилиб қўйгудек бўлса, уни ўлим кутади. Ажали менинг қўлимда. Ҳали кўрдиларинг, опаси бошлиқ ҳамма опа-сингиллар ўйинга тушиб, лўликўчди қилишди, тагин менинг борлигимда, мендан ҳайиқиб, шунчалар ер тепинишди, йўқ бўлганимдами, буёққа кириб, сизларга муқом қилишарди, ўйинга тортишарди, қистир-қистир бошланиб кетарди. Бу зот ўзи шунақа енгил табиат, ўйинқароқ зот. Кўргулик экан, шулардан биттасига мен ҳам илиниб қолганман. Ёшлиқ — шўхлик экан, ҳуснига учиб, шу хотинимга уйланиб қолганман. Ҳусндор хотин мендек рашкчи одамнинг умрига эгов экан. Хотиним кўз ўнгимда бўлмадими, тамом, ҳаловатим йўқолади. Аввало қайнонамни худо ўзи уриб қўйган, қизларини эрка-тантиқ қилиб ўстирган, ҳамон эркин қилиб қўяверади. — Зуфар сирли оҳангда сўзлашга ўтди: — Вей, биродарлар, қайнонамнинг ўзиямчи, раҳматли қайнотам билан поездда танишиб қолган экан, юр десачи, биргалашиб уйига келаверибди, қайнотам бўлсачи, ориятли одам эмасми, ота-онаси олдига — уйига бошлаб

келишга андиша қилиб, холасининг уйига олиб борган экан ўн етти яшар чоғида. Кўряпсизми, бу зотинг қургурлар юр деса кетаверадиган хилидан. Шунинг учун ҳам қаттиқ туришинг, қамчинингдан қон томиши керак. Тушунарлими?

— Тушунарли, тушунарли, — деди Ҳасан Раҳмонов ўзини мажбурлаб бўлса-да.

«Бадбахт, энди қайнонангни, фарзандларингнинг бувисини чалпишга тушдинг-а, яна қайси кўзинг билан у кишига қарайсан, яна қайси тилинг билан «ойи», дейсан у онаизорни, қизини балоғатга етказиб, жонқоки олмадек қўйнингга солиб қўйгани унинг гуноҳими, ахир?», деб қўйдим ичимда. Бошқа божаларимнинг дилидан ҳам шундай фикрлар ўтган бўлса ажабмас.

Зуфар бу билан ҳам тўхтамади, гапида давом этди:

— Мен ана шунақа одамман оилада. Хотинимни уриб туриб эркалайман, эркалаб туриб ураман ҳам. Менинг севгим ана шунақа! Зўр севги! Ўзига хос севги! Менинг севгим чин севги-а? Ё гапим нотўғрими? — Зуфар қандай бўлмасин Ҳасан Раҳмоновни жанжалга тортмоқчи бўлардию, лекин ниятига эриша олмасди. Чунки Ҳасан Раҳмонов сўзсиз унинг гапига қўшилиб қўя қоларди:

— Йўғ, йўғ, гапингиз жуда тўғри. Ахир, севган одам рашк қиладида.

— Ҳа, баракалла, отангизга раҳмат! Ичим экансиз, ичим! — дея Зуфар Ҳасан Раҳмоновнинг елкасига бир туширди, — гўё энди у билан ярашди, ўз ҳамфикрига айлантира олди. — Рашкдан муродим шуки, оилам пок бўлсин, оиламга доғ тушмасин, хотиним оилани муқаддас деб билсин. Ахир, умид билан бир ўғил, икки қиз ўстиряпман, уларга доғ туширмай, уйли-жойли қилмоқчиман. Мен шундай одамманки, ўз оиламга заррача алоқаси бор оилалар ҳам пок бўлсин, ана шунда менинг оиламга нисбатан ҳеч ким у-бу деб маломат қилолмайди. Мен сизларга айтсам, Заҳриддин хотинини ишониб менга топшириб кетган. Унинг юриш-туришини ана ўзингиз кўриб турибсиз. Эҳтиёт чораси сифатида, синглиси, яъни хотиним олдида ҳам, қайнонамнинг олдида ҳам, ўз уйида ҳам унга «ўлган ўлиб кетди, сиз кўзга яқин нарсасиз, шариатда шарм йўқ, турмушга чиқинг» десам, у эса бундай жавоб қилади: «Эшитдим, менга топган куёвингизни, пенса ёшига бориб қолган одамни бошимга ураманми? Нима, учта

боламга кўшиб унияма боқаманми? Менга зарур кепти-ми? Мен ўз аравамни ўзим тинчгина тортиб юрибман. Нима, раҳматли мени сизга топшириб кетибдию, хўш, болаларини кимга топширибди, уларни ким боқади, уларни ким уйли-жойли қилади? Сизми? Сизнинг ўз оилангиз бор, аввало ўз оилангизни қойиллатиб қўйинг. Мен билан ишингиз бўлмасин, мени тинч қўйинг, менинг бировдан киярда, еярда камлигим йўқ». Мен албатта бўш келмайман, айниқса хотин кишига гап топиб бера оламан. «Тўғри, Заҳриддиннинг ўлими те-пасида йўқ эдим, уни ажал елдек келиб селдек олиб кетган, ҳеч кимга васият қилолмаган ҳам, — дейман ётиғи билан. — Лекин у менинг тушларимга киярда, «хотинимдан хабардор бўл, мен уни сенга топширган-ман» дейди. Тўғри, еярда, ичарда, киярда камчилик бўлмаслиги мумкин. Лекин гап фақат бунда эмас. Оилани ҳалол йўл билан боқиш керак, ҳамма гап ана шунда» десам, у бўлса бобиллаб кетади: «нима, мен бузуқлик кўчасига киярда, ким ўз кўзи билан кўрибди, ўз қўли билан ушлабди? Қани айтинг, бўйнимга қўйиб беринг...» Бундай тортишув пайтларида мен сира бир гапдан қоладиган одатим йўқ, сўнги гап албатта ме-ники бўлиши шарт, чунки менинг гаразим йўқ: «Ана ўшандай ҳолатлар юз бермаслиги учун турмушга чи-қиш керак», деб қатъий талаб қиламан. «Бу менинг ўз шахсий ишим» дейди у. Шу тариқа бир гапни мен айтаман, бир гапни у айтади. Бундай тортишувлар уч-тўрт марта такрорланган. Ҳар гал мен ўзим, ёки бошқа қариндошлар топган куёвдан сўз очилса, «Сизларга менинг оғирлигим тушмай қўя қолсин» деб бобиллаб берадию, лекин кўриниши, юриш-туриши ҳалиги аҳволда. Охири сафар эликларга борган, хотини ўлиб бева бўлиб қолган, яхшигина бир одам номидан сов-чиликка борганимда Ёкут билан қаттиқ уришиб қол-дик. Бунга ҳам бир йилча бўлиб қолди. Ўшандан бери юз кўрмас эдик. Бугунги мана шу зиёфатига ҳам ўзи айтмади, хотинимдан эшитиб қолиб, арвоҳ хотира қилиб ўзим келавардим.

— Арвоҳ хотиралиб келиб, яхши иш қилибсиз, — деди Ҳасан Раҳмонов, бу унинг бутун суҳбат давомида ўз хоҳиши билан айтган биринчи жумласи эди.

— Шу-да, — деди Зуфар керилиб, — бўлмаса кўча-да қолган оёғим йўқ. Қани, арвоҳ хотира учун яна биттадан оқ отайлик...

«Тавба, арвоҳ хотира учун ҳам ароқ ичарканми?»

Пиёниста учун ароқ ичишга баҳона топилаверар экан-да», дедим ичимда. Зуфарнинг гап-сўзларидан кўп нарсалар менга аён бўлди, кўп жумбоқларга жавоб топилди, кўп номаълум нарсалар ойдинлашди. Зуфарга турмушга чиққан синглингиз — Раҳбархон, жиянларингиз Гулсара, Фариджонлар уйингизга сизни йўқлаб тез-тез келиб туришади; лекин Зуфарнинг бирор мартаям қадам ранжида қилганини кўрганим йўқ. Бир марта шу ҳақда сўраганимда, сиз «Унинг иши жуда кўп, у жуда банд одам», деб, тезда гапни бошқа ёққа буриб юборган эдингиз. Мана бугун эса ўша гапнинг таги очилди. Орада шунчадан-шунча дилсиёҳликлар ўтган экан-да.

Зуфарнинг мастлик-ростликда айтган гап-сўзларидан билдимки, сизнинг турмушингизда мен ҳали билмаган, балки билишим керак бўлмаган сир-синаотли кўп воқеалар юз берган. Балки фақат кераклиларини менга ўзингиз айтиб бергандирсиз. Нокераklarини айтишни лозим кўрмагансиз. Балки ўрни келганда ўзингиз айтиб қоларсиз бошқа гапларни ҳам. Ахир, ўрта-мизда ишонч бор-ку. Шу ишончга путур етмаса бас.

Лекин сингилларингиз эр-хотинлигимизни яхши билишади, мени почча сифатида уйда ҳам, кўча-кўйда ҳам ҳурмат қилишади, иззатимни жойига қўйишади-ю, божаларим билан ҳали бирор мартаям бундай божа сифатида ўтиришмадик, суҳбатлашмадик, уларнинг уйга келганини сира кўрмадим, биз ҳам уларникига бирга ҳеч бормадик. Зуфар билан уришиб юз кўрмас бўлиб юрган экансизлар. Бошқалари-чи? Улар билан бордикелди қилса бўларди-ку! Бунда бир мақсадингиз бордир балки? Нима учун сингилларингиз билган нарсани уларнинг эрларидан яшириш керак экан? Бунинг сабаби нима? Мана шу савол мени жиддий ўйлантириб қўйди ўшандан бошлаб.

...Зуфар ҳамон Ҳасан Раҳмоновга гап уқтирар, гапини албатта маъқуллаштишга уринар эди; ичган сайин кўзлари кўпроқ олайиб, турқи совуқ тортиб, важоҳати таҳликали тус ола бошлаган эди, нима қилиб бўлмасин, албатта Ҳасан Раҳмонов билан жанжал чиқариши шарт, у фақат шу одамга тирғилиб қолди. Балки бошқа божалари билан авваллари жанжал чиқариб бўлгандир. Балки Ҳасан Раҳмоновдан олдин мен унга рўпара келганимда, ҳозир мен билан тортишиб ўтирган бўлиши ҳам мумкин эди. Кечикиб қолганим мени бу балойи азимдан асрабди-да... Бўлмаса, икки божа Шоҳиданинг зиёфатида ёқалашиб ўтирсаг-а? Ахир,

менинг сиркам сув кўтармайди-ку. Худонинг ўзи меҳрибон...

Шу тариқа зиёфат Ҳасан Раҳмонов билан мен учун беҳаловат ўтмоқда эди. Келганимга ҳам уч соатча бўлиб қолди. Ҳасан Раҳмонов энди аввалги мўмин-қобил, муте тингловчи одам эмас. Ичкилик деган қурғур нарса қуённи шерга айлантириб юборади! Олдиниға йўқ деганиға қарамай уни Зуфар мажбурлаб ичирди. Беш-олти қадаҳ ичилгач, косагулликни Ҳасан Раҳмонов ўз қўлиға олди. Кузатиб ўтирибман, Зуфар ҳам, бошқа божалар ҳам қадаҳни охиригача ичишмасди, ким бир хўллаб қўяди, ким лаб теккизиб қўяди, ким ичаётганида қадаҳиға қараб туриб, гарчи ҳаммасини нафси тиласада, ярмида тўхтатади, ўзини тийиб қолади, ҳали кўтарилажак навбатдаги қадаҳларни ўйлайди. Ҳасан Раҳмоновнинг одати бўлакча экан: гар қадаҳни қўлга олдим, ичишга шайландими, охиригача, томчи қолмагунча ичадида, қадаҳни ерга тўнтариб-ростлаб, кейин столға қўяди. Шу тариқа унинг ичиға ичкилик бошқалардан кўра кўпроқ оқиб кираркан. Ичкилик таъсир қиляпти шекилли, энди Ҳасан Раҳмонов бир гапдан қолмаяпти. Зуфарнинг бетайин саволлариға бирмунча жўяли жавоб қиляпти, ўзининг ақллироқ эканини амалда — одамлар кўз ўнгида исботлаб қўйяпти, ҳатто Зуфарнинг ярамас фикрларини очикдан-очик, дангалиға рад этиб ташляяпти. Бу эса суҳбатдошининг иззат-нафсига теяпти, асабини қаттиқ кўзғаяпти. Хуллас, иккови ўртасида уриш-жанжал чиқиб кетай, чиқиб кетай деб турибди. Катта гулханға қуруқ ўтин қаланган, устиға керосин ҳам сепилгану, битта учкун етишмай турибди, холос.

Худди шу пайтда Сиз менға ҳовлидан имо қилдингиз, ёнингизга чақирдингиз, дарвоза томон юра бошладингиз, буни ёнимдагилар сезишмади. Мен уларға «Ҳозир келаман» деган маънода ишора қилдим-да, хонадан ҳовлиға чиқдим. Зуфар чиқаётганимни кўриб қолиб, орқамдан чақириб қолмасин-да, деб чўчиган эдим, ҳайтовур сезмади. Энди саволни у эмас, балки Ҳасан Раҳмонов берар, саволиға жавоб талаб қилар, хуллас, ташаббус унинг қўлиға ўтган эди. Бунинг устиға жисмонан Ҳасан Раҳмонов Зуфардан кучли эди. Чамаси шу устунликдан ҳайиқиб, Зуфар Ҳасан Раҳмоновға биринчи бўлиб мушт туширолмасди.

Ҳовлиға чиққанимда тўй тарқалиш олдида бўлиб, узоққа кетадиганлар аллақачон уйиға жўнаган, бошқа-

лар ўзи билан ўзи овора, хизматчилар ҳам, мезбонлар ҳам чарчаган, кутиб олишдаги лутфлар, такаллуфлар энди йўқ. Эндиги вазифа — кетадиганларни тез-тез жўнатиб юбориш. Хизматчилар, кутиб олувчилар ҳовлининг у ер-бу ерига қўйилган столлар атрофида давра-давра бўлиб ўтириб, еб-ичишни бошлаб юборишган эди. Созандалар танаффус қилишиб, улар ҳам тамадди қилмоқдалар. Хонанда тик туриб чой ичмоқда. У менга кўзи тушиши биланоқ, югуриб олдимга келди, сезишимча, йўлимни тўсишга атайин шайланиб турарди:

— Акажон, чарчамадиларми? — деди у майин жилмайиб.

— Мазза қилиб эшитдим сизларни, — дедим мен, — кўшиқ бисотингиз сара асарлардан иборат экан. Бугун сизни биринчи марта тўлароқ эшитдим.

— Булар ҳали ҳаммаси эмас, — деди у менинг мақтовимдан талтайиб ва жонланиб, — теша тегмаганлари кўп. Худо хоҳласа, бошқа тўйларингизда, оилавий ўтиришларингизда албатта айтиб берамиз. Бир умр сизга хизмат қиламиз.

— Катта раҳмат сизга, ҳали кўп учрашамиз, — мен дарвоза томон қадам ташладим.

— Бир дақиқа вақтингизни аямасангиз. Бир оғиз гапим бор эди сизга.

— Эртага ишхонамга телефон қилсангиз-чи, бафуржа гаплашардик.

— Шаҳар телефонида сизга тушиш жуда қийин, бошқа телефонимиз йўқ... Ҳозир айта қолай, ўзи гапим кўпмас, бир оғизгина.

— Майли, айта қолинг.

— Раҳмат сизга, — деди-да, хонанда бир оз тарадудланиб тургач, кейин узоқ тарихини — «бир оғизгина гапи»ни бошлаб юборди. — Ўзимга қанчалик ноқулай бўлмасин, сизга айтишга мажбурман. Турмушнинг ўзи мени мажбур қиляпти. Ёшим қирқ олтига борди. Деярли ўттиз йилдан бери эл-юртга санъатимиз билан хизмат қилиб келмоқдамиз. Мен тенгилар, ҳатто кечагина мени устозим деб юрган шогирдбачалар ҳам, аллақачон халқ артисти, хизмат кўрсатган артист бўлиб олишган. Менда эса ҳеч вақо йўқ. Одам қадрига ачинар экан. Ҳеч ким шуям санъат оламида ўттиз йилдан бери хизмат қилиб юрибди, умид билан эл-юртга ҳалол хизмат қилиб келяпти. Шуниям қадрига етайлик энди, демайди. Бўлмаса, санъат оламида кечган мана шу ўттиз

йиллик умрим давомида казо-казо одамларнинг топшириқларини бажардим, катта-катта ишларда ишлайдиган, қўлидан бирор иш келадиган одамларнинг илтимосини адо этдим, тўйларида, ўтиришларида, юбилейларида беминнат хизмат қилдим. Тўй-ҳашамларидан олдин оғизларидан бол томади, ваъдани катта қилишадую, ишлари битгач унутиб юборишади. Натига кўринмайди, ҳар гал рўйхатдан тушиб қолавераман. Бу сафар ҳам ҳужжатларим тахт. Номим лойиҳа рўйхатга киритилибди ҳам. Қани энди шу сафар номим рўйхатдан тушиб қолмасайди — илтимосим шу, холос. Ўтииб сўрайман сиздан.

— Сизни тушундим. Ҳар ким хизматига яраша қадрқиймат топиши керак, албатта, — дея дарвоза томон йўл олдим.

— Ундай бўлса, кўнглим тўқ. Олдиндан катта раҳмат айтаман сизга!.. Мен сизга ишонаман, умид қиламан, — деб қолди хонанда орқамдан.

Ёқутхон, сиз ўша пайтда дарвозадан ўн қадамча нарида — кўча ёқасида Дилмурод билан гаплашиб турардингиз.

— Ҳорманг, — деб мен ёнингизга бордим, — тўй жуда яхши ўтяпти.

— Қанийди охиригача мана шундай тинчгина ўтса, — дедингиз қандайдир бир ўйчанлик билан, — энди сизлар — Дилмурод билан уйга бора қолинглар, вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолди... Дилмурод, сен машинангни юргизавер, — шундай деб Дилмуродни олдимиздан узоқлаштирдингиз. Дилмурод бу ердан ўн метрча нарида турган машинаси томон кетгач, давом этдингиз: — Мен билан Шоҳида шу ерда ётиб қоламиз. Ҳали, меҳмонлар буткул тарқалиб бўлгач, идиш-товоқларни йиғиштириш, ювиш, супуриш-сидириш, ҳаммаёқни саранжом-саришта қилиш керак. Менам кетиб қолсам, ҳамма юмушлар опамларнинг бир ўзларига қолиб кетади. Сингилларимдан эса нажот йўқ. Ҳали замон эр-эрларининг олдига тушиб жўнаворишади. Бошқа кунларда қолишса ҳам бугун албатта кетишади. Чунки эрлари бугун... эрлари ичган-да.

— Ичган эрдан кўрқишса керак-да? — таажжубланиб сўрадим мен.

— Қаёқда! Эридан кўрқса, фақат катта синглим эридан кўрқади. Бошқаларичи... — бирор сирни яшираётгандай жим қолдингиз.

— Хўш?

— Бошқаларими... Нима бало бўлган буларга дейман, ичганда эрлари кўзларига яхшироқ кўриниб кетадими-ей, шунақа тўй-ҳашамлардан кейин эрларининг кучоғида ётмаса, ўлиб қолармиш. Мен бўлсам, ароқ ҳиди билан пиёзнинг ҳидидан етти чақирим нари юрсам дейман.

— У улар, бу сиз, — дедим мен, — сиз нозик табиатсиз, шоиратабиатсиз-да.

— Кўп мақтайверманг мени, шардек шишиниб, осмону фалакка учиб кетиб қоламан, мenden айрилиб қоласиз, — дедингиз ноз-карашма билан. — Хуллас, мен бугун шу ерда қоламан. Ахир, бир кеча минг кеча бўлмас.

— Ҳар кечанинг ўз гашти, ўз мазмуни бўлади.

— Ҳали олдимизда минг-минглаб кечалар турибди. Шошилманг дейман-ку, ҳар доим сизга. Эртага қиёмат қойим бўлиб, осмон узилиб ерга тушаётгани ҳам йўқ. Кейин ҳиссасини чиқариб оларсиз.

— Сўзида турмаган ким?

— Сўзида турмагanning оти... кўрқоқ, — дея хандон отиб юбордингиз, ўз жавобингиз ўзингизга ўта кор қилиб, тўйиб-тўйиб, яйраб-яйраб кулиб олдингиз.

— Келишдик, бўлмаса мен борай, — дедим мен, — Дилмурод ҳам кутиб қолди.

— Бироз туринг, кутса кутибди-да, бола нарса, — дедингиз костюмининг елкаларини қоққан бўлиб.

— Ўзингиз қўярда қўймай кетинг, дейсиз-у, яна ўзингиз ушлаб қоляпсиз, — дедим мен Дилмуродни кутдириб қўяётганимнинг андишасига бориб.

— Ажаб қилсин, мен шунақаман, — дедингиз сиз тегажоклик оҳангида, кейин жиддий сўзладингиз. — Бу гапларим ҳазил эмас, чиппа-чин. Ишонинг: мен сизга қаттиқ боғланиб, жуда ўрганиб қолибман, шу, сиз билан суҳбатлашаверсам, суҳбатлашаверсам дейман, сизни кўрмасам юравераману, кўрганимдан кейин сира қўйиб юборгим келмайди. Ҳеч ёлғони йўқ, рост гап шу.

— Ишонаман, — дедим мен комил ишонч билан.

— Мен ҳам ишонаман. Бўлди, бугунга шу суҳбатимизнинг ўзи етарли. Мен сизни машинагача кузатиб қўяман, — дея тирсагимдан тутиб йўл бошладингиз. — Ҳа, айтгандай, хонанданинг бир гапи бор экан сизга, сизни пойлаб туриб эди.

— Айтди.

— Бир иложини қилинг, илтимос.

— Илгимос демасангиз ҳам...

...Машина физиллаб жўнади. Орқасидан сиз қараб қолдингиз... Мен сизга машинанинг орқа ойнасида қараб борардим.

Шу ҳолатларни, шу суҳбатларни унутиб бўладими? Ахир, булар менинг вужудимга абадий ўрнашиб қолган. Мен тирик эканман, ўша ҳолатлар, ўша суҳбатлар ҳам тириқдир!

* * *

«Тошкент — Москва» йўналиши бўйича учувчи «ИЛ-86» аэробуси биринчи салонининг иккинчи қаторида ёнма-ён ўтириб парвоз этмоқдамиз. Сафарга кўрилган тараддуд чарчатдими, ё тайёранинг ердан кўтарилишидаги кескин чайқалиб-чайқалиб кетиши таъсир этдими, сизда лоҳаслик сезилади. Икки қўлингизни ўз бағрингизга босганча, бошингизни кўксимга қўйиб пичирлаб ёддан шеър ўқий бошладингиз, бу сизнинг оғзингиздан биринчи марта шеър эшитишим эди:

*Онангдан ҳам меҳрибон кишинг бўлса,
Елкасига бошингни қўйиб,
Тўйиб-тўйиб ухласанг,
У ҳеч нарса демай,
Сочларингни тола-тола силаса...*

Мен «ҳеч нима демай» сочларингизни силай бошладим, кафтим, кўзларим сўзларди.

— Кеча сиз олиб келган газетада ўқиб қолдим шу шеърни, — дедингиз сиз. — Яхшининг шарофати деб айтадилар-ку, бир ўқишда ёд бўлиб қолибди... Тузалиб кетармикинман?

— Яна ўша гапми? — дедим мен сизга танбеҳ йўсинида. — Сиз соппа-соғсиз. Касалингиз аллақачон ариб кетган.

— Бу ҳали узил-кесил аниқ эмас-ку.

— Шунини аниқлашга кетяпмиз-ку. Барибир сиз соғсиз, мана мени айтди, дерсиз... Яхши-яхши нарсалар ҳақида ўйланг. Бир ухлашга ҳаракат қилиб кўринг-чи.

— Хўп, мен ухлайман, — дея сиз бошингизни кўксимга қўйганча кўзларингизни юмиб олдингиз. То уйку элтгунча кўзларингизни очиб-юмиб, менга жилмайиб-жилмайиб қўйдингиз.

Ҳа, ўшанда ташвиш тортганингизча бор эди. Мен ҳам жуда хавотирда эдим, лекин сизга билдирмас эдим. Турмуш қурганимизнинг биринчи ҳафталаридаёқ,

бошингиз ўқтин-ўқтин қаттиқ оғриб, тўсатдан лохас бўлишингизни билиб қолдим. Сиз ҳам буни менга сездирмасликка ҳаракат қилардингиз. Шундай лохас бўлган пайтларингизда «Сизга нима бўлди?» деган саволимга «Ўзим шундай... Бўлди, ўтиб кетди» дердингиз, тетик бўлишга, ўзингизни қўлга олишга ҳаракат қилиб. Лекин касални яширсанг, иситмаси ошқор қилиб қўяди. Бу ҳол такрорланавергач, менинг қийин-қисташимга кўра аввал бир ўзингиз, кейин икков бўлиб, врачларга мурожаат эта бошладик. Терапевт қолмади, невропатолог қолмади, гинеколог қолмади, охири психиатрга йўлиқдик. Эсингизда бўлса, Ёқутхон, шундай кунлардан бирида кечки овқатдан сўнг эски қадрдоним, тиббиёт институти психиатрия кафедрасининг мудирини, шу соҳанинг энг билимдонини, машҳур профессор Худоёр Амин домлага телефон қилдим. «Марҳамат, келинлар. Кундузи кафедрадаман, кечқурун мени уйдан топасизлар», деб жавоб қилди домла самимият билан.

— Кафедраси қаерда домланинг? — сўрадингиз сиз.

— Психиатрларнинг кафедраси қаерда бўларди, рухий касалликлар шифохонасида бўлади-да,— дедим мен.

— Бир камим жиннихонага бориш қолувди, — дедингиз қошларингизни чимириб. — У ерда таниш-билишлар кўриб қолса нима дейди: «Нима бало, Ёқут жинни-минни бўлиб қолибдими, уни жиннихонада кўрдим-а», деб гап тарқатмайдими. Биласиз, соям ўзи юпқа.

— Бўпти, домланинг уйига олиб бораман, — деб мен яна Худоёр Амин домланинг уйига телефон қилдим, қачон уйда қабул қилиши мумкинлигини сўрадим.

— Ишни чўзиб юрамизми, ҳозир келаверинглар, бемалол, сира тортинманглар. Биз ҳали-вери ухламаймиз. Шу баҳона сиз билан дийдор кўришиб, бир гурунглашамиз ҳам, — деб илиқ муомала қилди эски қадрдоним.

Профессорнинг уйи уйимиздан унчалик узоқ эмас, пиёда борса чорак соатлик масофа. Лекин сиз отлашиб, совға-салом учун у-бу ҳозирлагунча орадан ярим соат вақт ўтди. Хуллас, унинг Марказий универмагининг шундоқ орқасида қад кўтарган тўрт қаватли фиштин бинонинг иккинчи қаватига жойлашган хонадонига соат кечки ўнлардан ошганда кириб бордик. Хонадон соҳибини — олтмишлардан ошган, ўрта бўй, қорин қўйган, семизлигидан ҳансираб гапирувчи, қўй кўз,

оқсариқ тусли, малла сочларига оқ оралаган, лўппилўппи юзларидаги сепкиллари сал-пал билинўвчи, кафти кичик, бармоқлари калта-калта Худоёр Амин домла бизни хуррамлик билан кутиб олди. Самимий муносабатини эшиги ланг очиб қўйилганидан, тиқ этса эшикка қараб, меҳмонлар истиқболига пешвоз чиқишга шайланиб турганидан ҳам билса бўларди. Зинадан кўтарилаётганимизни оёқ товушларидан сезибоқ, мезбон бизни зина майдончасида илиқ қаршилади. Биздан олдин мезбон салом бериб юборди.

— Ассалому алайкум, хуш келибсизлар!

Домла билан қуюқ сўрашдик. Кейин мен сизни унга таништирдим.

— Келинингиз Ёқутхон бўладилар... Сизни тўйимизга айтолмагандик.

— Тўйингиздан хабарим бор, Тошкентда эмасдим, бўлмаса эски қадрдон сифатида ўзим бораверардим, Худо хоҳласа энди болаларнинг тўйларига борамизда,— деб сизга қўл узатди: — Профессор Худоёр Амин.

— Яхшимисиз, домла, — деб профессор билан қўл олишиб сўрашдингиз сиз.

— Алҳамдулиллоҳ, қани ичкарига марҳамат қилинлар, — мезбон бизни хонадонига бошлади.

Бир пиёладан чой ичиб, иш юзасидан суҳбатлашишга ҳозирланган стол атрофидан жой олдик. Дастурхонда қанд, мураббо, печенье бор эди, холос. Фотиҳа ўқилгач, мезбон усти духоба ёпқич билан ёпилган чинни чойнақдан зарҳалли мўъжаз пиёлаларга чой қуяётиб, дастурхонга ишора тарзида сўз қотди:

— Мен учун азиз меҳмонсизлар. Оёқларингиз остига қўй сўйсам арзирди. Раҳматли кеннойингиз ҳаёт бўлганларида-ку, телефон қилганингиздаёқ паловга уннаб юборардилар, — деди-да, бир уҳ тортиб қўйди. — Ҳозир бу ерда кенжа ўғлим билан турамиз, у ҳам кўчадан бери келмайди ҳеч. Катта ўғил-қизларим жой-жойларини топиб кетишган. Шу сабабли сизларни кўнгилдагидек кутиб ололмаяман, узр.

— Йўқ, аввало биз сиздан узр сўраймиз, бемаҳалда келиб сизни безовта қилдик, — дедим мен.

— Врач хонадони учун бемаҳал деган тушунча йўқ,— деб эътироз билдирди мезбон, — ҳамма вақт эшигимиз очиқ. Ахир, касалик одамдан изн сўраб ўтирмайди, қўққисдан ёпишаверади. Қани дастурхонга қаранглар, чойдан ичинглар.

— Ичяпмиз, раҳмат, домла, — дедим мен чойдан

хўшлаб, — шу, маслаҳатга келувдик, келинингизнинг бошлари ўқтин-ўқтин қаттиқ оғриб қолади.

Сиз сумкангиздан бир боғлам «дўхтир қоғозлари»-ни — касаллик тарихи, миянинг тасвири туширилган рентген фотосуратлари, мия фаолияти ифодаланган компьютер қоғозлари ва шулар каби тиббий ҳужжатларни олиб, мезбонга узатдингиз:

— Бормаган шифохонам, кўрсатмаган дўхтирим, боқизмаган табибим қолмади, домла.

— Мана биз қолибмиз-ку, — деди мезбон ҳазил йўсинда, сиз узатган тиббий ҳужжатларни столнинг бир четига суриб қўйиб. — Буларни кейин кўраман. Аввало ўзингиздан эшитаман. Биз психиатрлар, яъни руҳшунослар учун асосий тажриба майдони, воситаси, илмий таҳлиллар қилинадиган лаборатория ҳам ҳатто, бу бемор билан эзилиб ўтказиладиган очиқ-ойдин суҳбатдир. Мен сизнинг таржимаи ҳолингизни, насл-насабингизни, касб-корингизни, ҳатто фарзандларингиз қандай туғилганини, уларнинг ўсиб-улғайиш жараёни қандай кечганигача билишим керак, чунки ота-она бола учун, бола ота-она учун мисоли бир кўзгудир. Хуллас, келин, мендан сира тортинманг, мен отангиз тенги одамман, ҳеч нарсани яширманг ҳам, ташлаб ўтманг ҳам, бу ўзингиз учун фойдали, айниқса биз кекса авлодга мансуб врачлар беморга тааллуқли маълумотларни сир сақлаймиз. Бу менинг ақидам, врачлик бурчим, бу ҳақда врачлик дипломимни олишдан олдин тантанали қасамёд қилганман, ичган қасамимга доимо содиқ қолиб келяпман. Ҳали ҳеч ким, йўлиққан ҳеч бир бемор «Худоёр Амин фалончининг сирини ошкор қилибди» деган эмас. Бундай нобакорликдан Худонинг ўзи асрасин. Бемор врачга ишонмаса, даво тополмайди. Врач эса ичган қасамига хиёнат қилса, унинг қўлидан даволаш келмайди. Аллоҳнинг ўзи уни беморни даволашдек бахтдан маҳрум қилиб кўяди. Ахир, Аллоҳнинг ўзи қайси беморга қандай диагноз қўйишни врачнинг дилига солади-да, у ижро этади, холос. Шунинг учун ҳам, синглим, ихлос билан мендан нажот истаб келибсизми, демак, фақат рост сўзланг. Одам одамдан яширишга урингани билан Аллоҳ ҳаммасини кўриб туради, билиб туради, ҳамма воқеадан хабардор. Шунинг учун нажотни Ундан сўраш керак, Унга ихлос қўйиш керак. Менинг шартим, яъни рост сўзлашни талаб қилишим, Сизга малол келса, майли, бошқа мутахассисга мурожаат қилаверинг, сира қаршилигим

йўқ. Шаҳримизда руҳшунослар тўлиб ётибди, тиббиёт профессорлари сони жиҳатидан мамлакатимиз дунёда олдинги ўринлардан бирида туради. Сўзлаганингизда ҳам сира ёлғон гап қўшманг, руҳшунос эмасманми, касбим шарофати билан барибир қайси жумлангиз ёлғон эканини гапингиз оҳангидан, кўз қарашингиз, чеҳрангиздаги ўзгаришлардан билиб қоламан. Мендек бир қари одамни, сизга ёрдам қўлини чўзиб турган бир профессорни чалғитиш ўзи инсофдан бўлмайди ҳам. Ҳа, айтгандай, мен беморлар билан одатда яккама-якка мулоқотда бўламан, беморларнинг яқин одамлари — ота-онаси, эри ёки хотини, ака-ука, опа-сингиллари, бундан мустасно, чунки уларга ишонмаса, улар билан ҳузуримга биргалашиб келмайдилар-да. Хуллас, ҳозир бу ерда бегона одам йўқ, иним Фахриддин ёстиқдошингиз. Уйлайманки, ўртангизда яширадиган сир-асрор йўқ... Шартимга рози бўлсангиз, сўзни бошланг. Шошилмай, батафсил гапираверинг. Мен тунги икки-учларсиз ухламайман, домланинг вақтини оляпман, деб хижолат чекманг. Ҳа, бу ёғидан ҳам кўнглингиз тўқ бўлсин.

Корафта профессор қаттиқ жойидан олди — рост гапиришни шарт қилиб қўйди. Сиз бир менга, бир профессорга қараб тараддуланиб қолдингиз. Сизнинг ўша онлардаги ҳолатингизда профессор ҳам, мен ҳам сездикки, сиз икки ўт орасида қолдингиз: сиз, ёки қалбингиз тубида яшириниб ётган энг муқаддас сирларингизгача ошкор қилишингиз, ёки домланинг талабини рад этишингиз керак эди. Йўқ, жон ширинлик қилди, сиз очиқ-ойдин сўйлашга рози бўлдингиз. Аввалига тортиниbroқ, кейин эса эмин-эркин ҳикоя қила бошладингиз. Бу профессорга тўғри тиббий диагноз қўйиш учун керак бўлса, менга эса сизни чуқурроқ билиб, тушуниб олишим учун зарур эди. Бундай имконият менга иккинчи маротаба берилмаслигига ишончим комил эди, шу боисдан сизни жон қулоғим билан тинглашга тушдим.

— Мен Тошкент вилояти ҳудудида, оилада тўнғич фарзанд бўлиб, ой-қунимдан сал илгари дунёга келибман, — деб таржимаи ҳолингизни айтишга киришдингиз сиз. — Ўша пайтда адамлар ички ишлар хизмати зобити бўлиб ишларканлар. Опамлар, яъни мени туққан онамлар врач эканлар. Оилада ҳаммаси бўлиб етти фарзанд эдик. Мендан кейин кетма-кет яна тўрт қиз дунёга келган. Охирида икки ўғил кўришган. Адамлар

кечаю кундуз ишда, онамлар поликлиникада бўлардилар. Оилада тўнғич фарзанд бўлганим учун сингилларимга, укаларимга қараш менинг зиммамга тушган, гўё кичик ойи бўлиб қолганман. Эллигинчи йиллар эмасми, турмуш анча оғир эди, айниқсан жўжабирдай оилалар учун. Адамларнинг ойликлари кичик эди. Адамлар болам-чақам дейдиган, болажонли, меҳрибон ота бўлганлари учун ёрдамчи хўжалик қилиб, товук, курка, қўй-эчки, сигир-бузоқ сақлардилар. Лекин бир жойда қўним яшамаганимиз учун баракаси йўқ эди. Хуллас, ўн беш йилча сарсон-саргардонликда умр кечирдик. Тошкент зилзиласи арафасида адамларни ички ишлар вазирлиги ихтиёрига чақириб олишди, иш тажрибалари ошиб унвонлари ҳам майор даражасига етган эди. Энди ҳаловатли кунлар бошланди, деб ўйлаганимизда Тошкент зилзиласи юз бериб қолди. Зилзила куни эски шаҳарнинг Зарқайнар маҳалласида, адамларнинг ота-мерос ҳовлиларида, бувимлар Ҳури отин билан бирга эдик. То бизлар кўчиб келгунча бувимлар ёлғиз ўзлари яшардилар, аммаларимни узатиб юборгач, бир ўзлари қолган эканлар. Зилзила туфайли бобомнинг замонида қурилган, бунинг устига йигирма йилча қаровсиз қолган иморатлар тутдек тўкилиб тушди, лекин синчкор эмасми, қуламади, ҳеч кимга зиён-заҳмат етмади ҳам. Адамлар бояқиш учун яна чоп-чоп бошланди, бошларига участка қуриш ташвиши тушди. Ишчилар шаҳарчасидан анча нарида, Янгиариқ маҳалласи яқинидан, темир йўл ёқасидан ер майдони олиб участка қурдилар ҳам. Оқ сувоқ қилмасданоқ кўчиб бордик. Мен юқори синфларни ўша ердаги мактабда ўқиб битирдим. Сингилларим ҳам муқим бир мактабда ўқий бошладилар, укаларим ҳали ёш эдилар. Ватанли бўлиб қолдик. Бунинг бахтига нима етсин! Муқим бир жойда яшайсиз. Қўшниларингиз ҳам, дугоналарингиз ҳам, синфдошларингиз ҳам доимий бўлиб, қиёматли бўлиб қолишадди. Участкамиз узоқ-яқин қариндош-уруғларимиз келиб-кетиб турадиган, йиғиладиган, маслаҳат оладиган файзли маконга айланиб кетди. Бувимлар — Ҳури отин ҳам биз билан бирга эдилар. Уларни узоқ-яқиндан келиб турли маъракаларга олиб кетишарди, динга йўл очила бошлаган эди-да. Бувимларнинг маъракаларга боришлари оиламизга моддий ёрдам келтирарди, борган жойларидан қуруқ қайтмасдилар. Ҳатто менга ҳам мактаб пули, музқаймоқ пули бериб турардилар бояқиш бувижоним. Энди йўқсиллик орқада қолиб, турмуши-

миз изга тушиб кетган эди. Адамлар полковник даражасига кўтарилиб вазир ўринбосари қилиб тайинландилар. Уларнинг обрўлари баланд эди. Эрмат Турғунович деса Ички ишлар вазирлигида каттадан кичиккача ҳамма-ҳамма танир, ҳурмат қилар эди.

— Ие, бу дейман, сиз, синглим, ўзимизнинг Эрмат аканинг қизлариман денг, ана ажабо! — деб юборди шу пайт Худоёр ака. — Мен дадангиз билан кейинги йилларда, ёшимиз пенсия ёшига етгандан кейин танишганмиз. Дадангиз истеъфога чиққач, балиқчилик бошқармасида кадрлар бўлимини бошқардилар, тўғрими?

— Ҳа, беш-олти йилча ўша ерда ишладилар.

— Ана ўша кезлари бизлар тез-тез учрашиб турдик. Дамачида, Сирдарё бўйларида балиқ ови баҳона дўстлар даврасида гурунглашдик. Раҳматли Эрмат аканинг жанозаларида ҳам қатнашганман, лекин йигирмаларидан беҳабар қолганман, бўлмаса албатта иштирок этардим. Раҳматли чин маънода олтин одам эдилар. Олтин одамдан миси чиқажак фарзанд дунёга келмайди. Мабодо дунёга келиб қолса ҳам, бу она томоннинг зотига боғлиқдир. Одатда отанинг гени, яъни гавҳари кучли бўлса, фарзанд унинг зотига тартади, мабодо онанинг гени қудратли бўлса, унинг зотига тортиб кетади. Агар икки томоннинг гавҳари бирдек олий бўлсами, фарзанди қобил дунёга келажак. Хўш, онангизнинг насл-насаблари қандай? Уларни бир-икки кўргандайману, лекин яхши эслаёлмайман, — Худоёр ака сизга шу гапларни айтгач, менга юзланиб қўшимча қилиб қўйди: — Фарзанд наслида, айниқса ахлоқ-одоби шаклланишида онанинг ўрни катта. Шунинг учун ҳам «Чокини кўриб молини ол, онасини кўриб қизини ол» дейди доно халқимиз.

— Опамлар асли Бишкек томонлардан, — дедингиз сиз. — Тошкентга ўқишга келаётиб поездда адамлар билан танишиб қолишган экан... Холаларим ҳамон ўша ёқларда яшайдилар, келди-кетдимиз узилмаган. Она уруғим ҳақида бошқа нарсани билмайман, билганим шуки, адамлар билан опамлар бир-бирларини синаб, бир-бирларига синашта бўлиб, севиб-севилиб турмуш қуришган.

— Хўш, ўзингизнинг турмушга чиқишингиз қандай бўлган? — Худоёр ака кутилмаганда шундай савол бериб қолди.

— Биз, бешала опа-сингиллар ёш-ёш узатилиб кет-

дик, — дедингиз сиз бу борада мароқ билан ҳикоя қилишга киришиб. — Уй-жойимиз яхши — данғиллама участкада турамиз, адамиз кимсан вазир ўринбосари эмасми, биз қизлар ўн беш-ўн олтига қадам қўяр-қўймасданоқ, уйимизни совчилар босиб, дарвозамиз турумини бузишгача боришарди. Биринчи бўлиб мен узатилдим, ўн саккиз-ўн тўққиз ёшларимда эски шаҳарга, Жангоҳ орқасидаги кўҳна бир ҳовлига келин бўлиб тушдим. Биринчи курсда ўқиб юрган кезларимдаёқ раҳматлининг кўзи менга тушиб қолиб, совчи устига совчи қўявериб, қўярда қўймай менга уйланиб олган, адамлар билан иш соҳаси бир эди. Ўзининг куви, тиришқоқлиги, дадамларнинг кўмаклари билан кўтарила бориб, кейинчалик у ҳам вазир ўринбосари бўлган эди. Умри қисқа экан, қирқ тўрт ёшида тўсатдан вафот этиб кетди... Йигирма йилча бирга яшадик, уч фарзанд — икки қизу бир ўғилнинг ота-онаси бўлдик. Йўқ, моддий жиҳатдан ёмон яшамадик. Лекин йигирма йиллик бирга кечирган умримизнинг тўртдан уч қисми тотувлик билан кечмади. Раҳматли ўта рашкчи эди. Кейинчалик бир-биримизни тушуниб етгандек бўлдиг-у, лекин энди умримизнинг анчагина қисмини яшаб қўйган эдик, ўша рашк туфайли келиб чиққан дилсиёҳликлар юракда ўз асоратини, тугунини оғир юк қилиб қолдирган... На чора, ўтмиш қайтиб келмайди. Пешонамга ёзилган экан, шу йилнинг бошларида Фахриддин ака билан турмуш қурдик. Мен бу кишини...

— Бу ёғини айтмай қўя қолинг, — деб Худоёр ака сизнинг гапингизни шартга бўлди, — чунки Фахриддинни мен кўпдан бери танийман. Таниганимда ҳам яқиндан биламан. Кўз ўнгида уни мақташ яхшимас, тагин талтайиб кетмасин.

— Фахриддин ака мақтовга учиб талтайиб кетадиганлардан эмаслар.

— Баракалла, синглим, Фахриддинни тушуниб қолибсиз, — деди Худоёр ака сизнинг гапингиздан мамнун бўлиб. — Энди бевосита касалингиз ҳақида сўзланг. Нималар билан оғригансиз, илгарилари ҳам бош оғриғидан шикоят қилганмисиз, ана шулар ҳақида гапиринг. Сўзлаётиб, мабодо бош оғриғингиз тутиб қолса, дарҳол менга айтинг, дарров чорасини кўрамиз, — дегач, Худоёр ака менга қараб тушунтириб қўйди: — Одатда беморлар касаллигини эсласа, дарди келиб қолади: қорин оғриқларнинг қорни, оёқоғриқларнинг оёғи оғриб қолиши мумкин.

Сиз бошингиздан кечирган касалликларни тилга ола бошладингиз. Бу борада ҳам менга айрим нарсалар аён бўлди. Уларни ҳозир эслатмай қўя қолай, чунки уларни эслаш кишига қувонч бағишламайди.

Худоёр ака сиз билан батафсил суҳбатлашди, ижиклаб сўраб-суриштиргач, касаллигингизга доир тиббий хўжатлар билан шонилмай, синчиклаб, обдон танишди. «Ҳа, масала анча ойдинлашиб қолди», деди ўзига ўзи сўзлагандай бўлиб. Кейин кутилмаганда сизга бундай савол бериб қолди:

— Касб-корингиз қандай, синглим?

— Ўрта маълумотлиман, — бу иборани сиз шундай қисиниб-қимтиниб айтдингизки, гўё олий маълумотга эга бўлмаслик бир айб, нуқсон ҳисобланади.

— Йўқ, маълумотингиз олийми, ўртами — буни сўраётганим йўқ, — деди Худоёр ака кулимсираб. — Нима иш қиласиз, мутахассислигингиз қандай? Сиздан шуни сўраяпман.

— Тушундим, — дедингиз сиз анча жонланиб. — Асли касбим — тиббий ҳамширалик. Тиббиёт билим юртини тугатганман. Илгарилари ишламасдим, уй бекаси эдим, болалар тарбияси асосий ишим эди. Раҳматли вафот этгач, туғруқхонага хўжалик ходимаси бўлиб ишга кирдим. Ойлиги жуда кам эди, бу ишни ташлаб кетишга мажбур бўлдим. Ресторан омборининг санитария ҳолатини кузатувчи бўлиб ишга жойлашдим, сабаби тирикчилик. Уч боламни боқиш, кийинтириш ёлғиз ўз бошимга тушган эди-да. Вазир ўринбосарининг рафиқаси бўлиб, уй бекаси бўлиб, тирикчилик ташвишларини унутиб юборган мендек бир бева аёл оила аравасини қандай бўлмасин ўзи тортиши шарт эди. Ҳеч кимдан нажот кутганим ҳам йўқ, нажоткорнинг ўзи йўқ эди-да. Ёлғиз нажоткорим, меҳрибон адамлар ҳам раҳматли билан олдинма-кейин вафот этганлар. Бозор иқтисодига ўтиш бошланиб, турмуш вазминлашиб, бировдан гина қилиб ҳам бўлмасди. Янги иш жойимда ойликдан ташқари рўзғор учун у-бу нарсалар бериб туришарди, ҳеч бўлмаганда арзон баҳода сотиб олишим мумкин эди. Буям камхарж одам учун бир мадад-да. Буни оилани боқиш ташвиши гарданига тушган бевагина биледи. Ресторанда ўзимни мажбурлаб ишлардим. Мен назорат қиладиган омбор ресторанинг катта бетон ертўласига жойлашган эди. Мана шу хонадай келадиган музхоналарда гўшт, пишлоқ, колбаса, қазӣ, сарёғлар сақланарди. Ертўланинг нимқорон-

ғи йўлақларида ҳар бири мушукдек келадиган мўйловдор каламушлар у ёқдан-бу ёққа изгиб юргани юрган эди, қанча чора кўрмайлик, улардан қутилиб бўлмасди. Кўплигидан оёқларимизга туртиниб ўтаверарди, одамдан кўрқмасди ҳам. Сичқонданам ўлгудек кўрқадиган мен бояқишнинг ўшандаги ҳолатимни бир кўрсангиз эди. Даҳшатдан турган жойимда бақадек қотиб қолардим. Лекин, барибир, тишимни-тишимга қўйиб шу ерда ишлашга мажбур эдим, ноумид шайтон, яна яхши замонлар келишини орзу қилардим. Ана ўша кезларда худойим менга Фахриддин акани юборди. Адамларнинг «Уйда бекор ўтирма қизим, ҳуқуқшунослик техникумида сиртдан ўқигин, мен жойлаштириб қўяй, ҳуқуқ илмидан ҳамма хабардор бўлиши керак, бир кунмас бир кун кунингга яраб қолар», деган сўзларига кириб бир пайтлари ҳуқуқшунослик техникумини сиртдан ўқиб олиб қўйганим, сандиқда ётган дипломим асқотди. Фахриддин акамлар янги очилаётган транспорт компаниясига ишга жойлаштириб қўйдилар. Ҳозир ўша ерда кадрлар бўлимини бошқариб юрибман.

— Банданинг боши палахмоннинг тоши, қаерга отса Яратганнинг иши деганлар машойихлар, синглим, — деди Худоёр ака сизни юпатиб, — илоё оғир кунларингиз орқада қолиб кетгани рост бўлсин, ойнанинг қолган ярмиси ҳамини ёруғ бўлсин. Лекин ўша кунларингизни, оғир дамларда сизга ёрдам қўлини чўзган одамларни сира-сира унутманг, инсоф ҳам шуни тақозо этади, синглим.

— Атайин унутамадан десангиз ҳам, унутиб бўларканми, домла, — дедингиз сиз Худоёр аканинг насиҳатига тўла қўшилиб. — Оғир кунларимда қилча яхшилик қилганларга туядек яхшилик билан жавоб қайтаришни мана бу дилимга тугиб қўйганман. Айниқса, мана бу ёнимдаги инсон бетон ертўлада каламушлар орасида кўрқа-писа судралиб юрганимда мени осмони фалакка кўтарди, одамлар орасига олиб чиқди. Сиз билан суҳбат қуришим ҳам мана шу одамнинг шарофатидан. Бўлмаса, менга йўл бўлсин, мен қаёқдаю, сиз қаёқда! Танамда жоним бор экан, буни унутишга ҳаққим йўқ.

— Баракалла, синглим, шу йўлингиздан сира қайтманг, — деди сизни олқишлаб Худоёр ака. — Буни қайтар дунё дейдилар. Яхшиликка яхшилик қайтариш асл одамнинг иши. Яхшиликни унутиш виждонни ютишнинг худди ўзи... Хўш, сиз билан ҳозиргача қил-

ган суҳбатимиздан менга тегишли асосий нуқта шу бўлдики, сиз тиббиётдан озми-кўпми хабардор экансиз.

— Сал-палгина хабарим бор, холос.

— Укол қилишни биладилар, томирга тез туша оладилар, — деб мен сизни мақтаб, ёқлаб қўйдим.

— Синглим, тиббиётдан хабардор экансиз, бунинг устига анча-мунча дард тортган экансиз, демак, сиз билан очикчасига гаплашаверамиз-да... Мана бу тиббий хужжатларнинг кўрсатишича, мия қобиғингизда бундан аввал, балки икки-уч йил олдин, заррадек ўсимта пайдо бўлган. Йўқ, кўрқишга энди сира асос йўқ, ҳаммаси орқада қолиб кетган жараёнлар. Ўсимталар инсон танасининг ҳар бир аъзосида пайдо бўлиши мумкин, кимларда, одамнинг қайси аъзоларида ва қачон ўсимта пайдо бўлиши сабабини фан ҳали аниқлай олганича йўқ. Бу жаҳон тиббиёт илмида жумбоқлигича қолмоқда ҳануз. Инсон ҳаёти учун энг хатарли ва хавфли ўсимта мия қобиғида пайдо бўладиган хилидир. Умуман, ўсимталар биз олимлар тилида «хавфли» ва «хавфсиз» турларга бўлинади. Сизнинг миянгида пайдо бўлган ўсимта эса мутахассислар томонидан ҳали аниқланмасдан турибоқ қайтиб кетган, яъни ўса бошлагану, тезда ўсишдан тўхтаб қолган, кейин йўқ бўлиб кетган, фақат изи, сояси қолган. Вужудингиз, танангиз, бутун борлигингиз унинг йўқ бўлиб кетиши учун курашган, қонингизга сўрилиб йўқ бўлиб кетган, дейиш мумкин. Буни бир бахтли тасодиф деса ҳам бўлади. Бундай ҳоллар жуда сийрак учрайди. Аксарият ҳолларда мия қобиғида пайдо бўлган шишми, ўсимтами, ривожланишдан тўхтамайди, агар «хавфли» хилидан бўлса, беморни олиб кетади, агар «хавфсиз» туридан бўлса, бош чаноғига тиг теккизишга мажбур бўлинади, бошқа чораси йўқ, бу нозик ишни нейрохирурглар, ўз тилимизда айтсак, асабжарроҳлари амалга оширадилар. Сизни Худо бир асраб қолибди, қолган умрингиз ўлжадир.

— Бахтим бор экан-да, — дедингиз сиз жилмайиб.

— Секинроқ айтасизми! — деди Худоёр ака жўшиб, — бахт сизга кулиб боқибди! Менинг узоқ йиллик тиббий тажрибам, беморлар билан бўлган мулоқотларимга кўра, очигини айтавераман, бунинг ҳеч бир уят ери йўқ, сиз, синглим кўп йиллар давомида ҳомиладор бўлмагансиз, шу туфайли, шунинг асорати сабабли қонингизда ўзгариш рўй бера бошлаган, мия қобиғин-

гизда ўсимтанинг пайдо бўла бошлашига асл сабаб ҳам ана шудир. Ана ўшандай хавfli жараёнда сиз яна юкли бўлиб қолгансиз. Маълумки, ҳомиланинг ривожланиш жараёнига бутун вужуд, тўрт мучаю етмиш икки томир дейди халқимиз буни, иштирок этади, айниқса қон ва асабнинг иштироки кучли бўлади. Ҳомила ўса бориши билан қоннинг таркибида ҳам муайян даражада ўзгариш юз бера бошлайди. Ана шу қон таркибининг ўзгариши туфайли миянгиздаги ўсимта қонга сўрилиб кетган, тамом вассалом, касалингиз ариган, ўзингиз эса соппа-соғсиз! Ҳа, одатда болаларни оналар авайлайди, сақлайди, айти бир пайтда болалар ҳам оналарнинг умрини сақлаб қолади. Синглим, балки мен адашаётгандирман, олдиндан узр сўрашга ҳам тайёрман, лекин мен шундай хулосага келдимки, сизнинг ҳаётингизни ҳомилангиз сақлаб қолган.

Худоёр аканинг сўзларини тинглаш асносида мен сизни синчиклаб кузатиб, унинг ҳар бир жумласи сизга қандай таъсир этаётганига эътибор қилиб ўтирдим. Унинг ҳомила ҳақидаги, айниқса, «ҳаётингизни ҳомилангиз сақлаб қолган» дейиши сизга кучли таъсир қилиб, кўзингизни ерга олдингиз, кекса, салобатли одамнинг олдида уялиб кетдингиз чоғи. Буни профессорнинг ўзи ҳам сизди-да, сизни багтар ноқулай аҳволга солиб қўймаслик мақсадида, гапида тўхтамай давом этаверди:

— Йўқ, йўқ, менга бу ҳақда оғиз очишингиз шарт эмас, мен ўз фикримни бир гипотеза тарзида айтдим-қўйдим-да. Бир кекса мутахассиснинг мулоҳазаси деб қабул қилсангиз, хурсанд бўлардим. Тилингиз билан айтмасангиз-да, дилингизда «Худоёр аканинг гапида жон бор» деб қўйсангиз ҳам шуни мен катта мукофот деб биламан.

— Шунча вақтингизни аямай, эътибор қиялпсиз, катта раҳмат сизга, домла, — дедингиз сиз кўзингизни ердан узмаган ҳолда. — Лекин бошим ўқтин-ўқтин оғриб, лохас бўлиб тураман, шундан қўрқаман-да, домла, ўша касалим эмасмикин, деб чўчийман, ғам босиб кетади мени.

— Сизни асло ғам босмасин, — деди Худоёр ака оталарча қатъият ва меҳрибонлик билан, — у касалингиз ариб кетган, унинг шарпаси қолган, холос, ана ўша шарпани ҳаёлингиздан қувиб чиқаринг. Ҳозирги бош оғриғингиз боиси, менимча бошқа ёқда. Аёллар докторига яна учрашишни сизга маслаҳат кўрардим.

— Тушундим, домла, раҳмат сизга.

— Баракалло, синглим, мени тушунган бўлсангиз, доимо ўз врачингиз назоратида бўла боринг. Мен ҳозир сизга бир хап дори бераман, фақат қачон бош оғрингиз тутиб, лоҳас бўлганингизда чорак бўлагини тилингиз остига қўйиб шимасиз, бошқа пайтларда ичмайсиз уни.

Худоёр ака ўрнидан туриб, шкаф галадонидан хап дори тўла бир шишачани олиб келиб, сизга берди:

— Марҳамат.

— Раҳмат, — дедик иккаламиз бараварига.

— Домла, — дедим мен, кейин, — ўша сиз айтган шарпадан бутунлай мусаффо бўлиш учун нима қилиш керак?

— Аввало у ҳақда ўйламаслик лозим, тўғри, бу айтишга осон, лекин хаёл қурғур ўз гирдобига тортиб кетаверади, — деб жавоб қилди Худоёр ака ўз талабига ўзи қарши чиққандай бўлиб, чунки бемор томонидан бундай талаб бажарилиши эҳтимолдан узоқлигини ўз соҳасининг — руҳшуносликнинг катта билимдони сифатида қалбан ҳис этарди. — Ҳа, айтгандай, синглим, Москвада, академик Бурденко клиникасида компьютерга тушганингизга қанча бўлди, мана бу хулоса қоғозида сана кўрсатилмаган экан.

— Шу йил баҳорида эди, салкам олти ойча бўлиб қолди, роса олти ой ўтгач, яна бир келасиз, яна бир компьютерга туширамиз, дейишган эди...

Сўзингизни мен давом эттирдим:

— Домла, шу ўринда ижозатингиз билан икки оғиз сўз айтсам.

— Марҳамат.

— Бир жияним ўзимиздаги нейрохирургия институтида кафедра мудири бўлиб ишлайди. Ёш профессорлардан, балки уни сиз ҳам танисангиз керак: Нажмиддин Салоҳиддинович Камолиддинов.

— Нажмиддинни танийман. Баъзан консилиумларда бирга қатнашиб қоламиз. Ўсиб келаётган олимларимиздан. Хўш, давом этинг, Фахриддин.

— Нажмиддин бир куни «кеннойимни Москвага, Бурденко клиникасига олиб бориб бир текширтириб келсак ёмон бўлмасди, у ерда устозим ишлайди. Қолаверса, у ерда энг замонавий компьютерлар бор», деб қолди. Ўзим иш билан банд бўлиб боролмадим, жиянимнинг ўзи келинингизни олиб бориб, устози, докторлик илмий ишига раҳбарлик қилган Элбурус Муса-

евич Маҳмудовга кўрсатиб, маслаҳатини олиб, компьютерга тушириб келди.

— Зўр-ку, — деб юборди Худоёр ака, — Элбурус илмда ватани Элбурус тоғидек юксак.

— Элбурус Мусаевич илк бор миядаги ўсимта ўсишдан тўхтаганини аниқлаб, хавфли давр орқада қолиб кетганини қатъий қилиб айтган, — дедим мен.

— Элбуруснинг гапига ишонмаслик нонтепкилик бўлади.

— Лекин у бош оғриғингиз яна қўзғаб қолгудек бўлса, олти ойдан кейин келинг, тагин бир текшириб кўрамиз, деган эди, — дедингиз сиз яна маъюс тортиб, — мана касалим яна бошланиб қолди.

Сиз яна тушкунликка тушганингизни сезиб, Худоёр аканинг жаҳли чиқиб кетди, сизни уришиб берди:

— Сизга ўзи тушуниб бўлмай қолди-ку. Одамга ишонмоқни ўрганиш ҳам керак, синглим. Ахир, боядан бери қулоғингизга танбур чертибман-да. Мендек кекса одам учун сизга ёлғон сўзлаш нимага даркор? Яна таъкидлайман, сиздаги ҳозирги бош оғриғига миядаги ўсимта сабаб эмас, ўсимта аллақачон қонга сўрилиб кетган. Сиздаги ҳозирги бош оғриғининг сабаби бошқоронғилик, мана сизга очигини айтсам. Миядаги ўсимта туфайли содир бўладиган бошоғриғига чидаб бўлмайди, шундай чидаб бўлмас оғриқ кўзғоладики, лоҳас бўлиб ўтирмайсиз, хушдан кетасиз-кўясиз. Даҳшатли бўлса ҳам энди сизга айтишга мажбурман, ўзингиз шунга мени мажбур қиляпсиз, миясида ўсимта бор одам олти ойлаб яшаб юрмайди, хатарли операцияга рози бўлади, у ёғи эса... ёлғиз Аллоҳга аён. Тушунарлими, синглим?

— Кечирасиз, домла, хаёл қурғур...

— Йўқ, сиз мени кечирасиз, мен бироз қизишдим, сиз ахир беморсиз, ёрдам истаб келгансиз. Мен эса врачман, қизиққонлик қилишга ҳаққим йўқ. Тушга нималар кирмайди, хаёлдан нималар ўтмайди, хаёлни ҳам ўз измингизга олинг, синглим. Мана, мени айтди, дерсиз, вақт ўтиши билан бош оғриғингиз ҳам қолиб кетади. — Худоёр ака сизга шу гапларни тайинлагач, менга юзланиб, майин оҳангда бундай деди: — Иним, Фахриддин, биз эркаклар аёлларнинг эркаликларини кўтаришга мажбурмиз. Табиат аёл зотини ҳимояга муҳтож қилиб яратган, уларни ҳимоя қилиш биз эркакларнинг бурчимиз, вазифамиз. Майли, Москвага бир хизмат сафарини ташкил қилинг-да, бу сизнинг қўлин-

гиздан келади, албатта, келинимизни профессор Эл-бурусга яна бир кўрсатинг, компьютерга яна бир туширинг, ишқилиб миясида ўсимта йўқлигига кўнглини тўқ қилиб қайтинг. Олам гулистон.

— Масала шунга бориб тақалса, албатта, Москвага ҳам борамиз.

— Баракалла, иним, аёлларни фақат улуғ одамлар хурмат қилади. Аслида-ку, у ёққа бориб ўтиришга ҳожат йўқ. Лекин борсангизлар ҳаво ўзгартириб келасизлар, бу саломатликка кони фойда. — Худоёр ака бир уф тортиб қўйди-ю, ўз ҳаётидан бир шингил воқеани тилга олди: ҳар қанча яхшилик қилмоқчи бўлсангиз, одамнинг тириклигида қилиш керак экан. Вафот этгач, изларини кўзингга тўтиё қилмоқчи бўласан, лекин энди дунёда унинг излари йўқ, сўзлашмоқчи бўласан, ҳар қанча сўз айтмагил, жавоби йўқ. Мен раҳматли рафиқамнинг қабри тепасида соатлаб ўтираман, унга ҳар қанча сўз айтмайин, бир оғиз жавоби йўқ, жавоби йўқ... жавоби йўқ... Демак, тирикликда умрни ғанимат билиб, ўзаро ҳурмат-иззатда, ўйнаб-кулиб яшаш керак. Мана бу менинг сизларга ҳам маслаҳатим, ҳам насиҳатим. Кечирасизлар, мен мавзудан чалғиб кетдим.

— Йўғ-ей, домла, сўзларингиз биз учун олтиндан қиммат, — дедим мен, — бизни тўғри йўлга бошлайсиз, раҳмат сизга, насиҳатларингиз биз учун зилол сувдек, мусаффо ҳаводек зарур. Бошқалардан топиб бўлмайдим. Ҳозирги кунда энг камёб, энг тансиқ нарса бетга айтилган тўғри сўзидир.

— Агар шу фикрда бўлсангизлар, яна бир-икки оғиз гап айтаман, — деди Худоёр ака ийиб кетиб. — Синглим, ёки эсингизга тушмади, ёки ўзингиз айтишни лозим кўрмадингиз, сиз ўзингизга доир айрим нарсаларни тилга олмадингиз.

— Бўлиши мумкин, домла, — дедингиз сиз ҳозир-жавоблик билан, — салобатингиз босди-да, тагинам шунча гапларни айтиб юборганимга ўзим ҳайронман.

— Лекин каминага ўша нарсалар ҳам аён бўлди, — деди Худоёр ака руҳшунослик касбидан ғурурланиб, — бекорга бу оқарган бошни кўтариб юрганимиз йўқ, бекорга руҳшуносликни танлаганимиз, ҳамкасабалар орасида биринчи бўлиб муҳбир аъзоликка сайланганимиз йўқ. Синглим, соч оқариши ҳамма вақт ҳам қариллик белгиси бўлавермайди. Турли сабаблар билан соч оқариши мумкин. Ғам-ташвиш ҳам сочга оқ туширади. Чунки ғам-ташвиш асабни эговлайди, кўзғотади, ка-

салантиради. Менинг сочимнинг оқариши асосан ёш ўтишининг таъсири, тўғри, мен ҳам бир тирик жон сифатида анча-мунча алам чекканларданман. Лекин сизнинг сочингизнинг оплоқ оқариб кетишига ёшингиз таъсири йўқ, балки касаллик асоратидандир.

Мен Худоёр аканинг гапидан ҳайрон бўлдим, ялт этиб бошингизга қарадим: сочларингиз тимқора, чиरोқ нурида товланиб турибди. Сизда эса руҳшунос олимнинг гапидан ажабланиш балқийди.

— Одатда соч табиий тусида чиरोқ ёғдусида бундай товланмайди, ялт-юлт қилмайди, — деди Худоёр ака комил ишонч билан. — Фақат сунъий бўёқ шундай жилваланади. Сизнинг ўт қопчигингиз олиб ташланган, гапим тўғрими, синглим?

— Тўғри, домла, топдингиз: сочим пахтадек оқариб кетган, биттаям қораси қолмаган, — деб менга бир қараб қўйдингиз. Чамаси бу гапингиздан менда ўзгариш бўлдим-йўқми, бунга муносабатим қандай бўлади, шуни билишни истадингиз. Менда эса сира ўзгариш йўқ эди: соч оқарса нима қипти, бу одамнинг ихтиёридан ташқаридаги ҳодиса-ку. Мана: ўзимнинг ҳам чакка сочларимга оқ оралай бошлаган. Соч оқариши қариликнинг асосий белгиси эмас, кўнгил ёш бўлса, бас. Ана, мендан йигирма икки ёш катта ойимларнинг сочларига биттаям оқ ораламаган.

— Топамиз-да, — деди Худоёр ака, — сочингизнинг оқариб кетиши ички аъзоларингиздаги ўзгаришлар билан билвосита боғлиқ. Одатда ўт қопчиги олиб ташланган кишиларда ошқозон фаолияти бузилади, ўт қопчиги вазифаси ҳам биринчи навбатда ошқозонга, ошқозон ости безлар зиммасига тушади. Бу эса қон лабораторияси бўлмиш жигар фаолиятига таъсир кўрсатади. Маълумки, инсон терисига, мўйларига тус берувчи ферментлар жигарда яратилади. Сочингизнинг оқариб кетишига сабаб жигарингиз сочингизга қора тус берувчи ферментни ишлаб бермай қўйган. Лекин бунинг инсон ҳаётига хавfli томони деярли йўқ, ҳуснига бўлиши мумкин. Бироқ бунинг йўли осон — сочни мутгасил бўяб юрилади, холос. Минг-минг йиллардан бўёққа шундай қилиб келинмоқда. Илгарилари моларимиз оқарган сочларини хинага бўяб юришган.

Мен ўт қопчигингиз олиб ташланганини жарроҳ тиғи излари — сезиларли чандиқлардан билган эдим, сочларингиз мутлақо оқариб кетганидан беҳабар эдим. Сочингизни ҳар уч-тўрт кунда бўяшингизни, ҳафтада

бир сартарошга боришингизни билардим, буни гўзалликка ўч аёлларнинг пардоз-андоз қилишига йўйиб қўя қолгандим. Рухшунос олим «сир»ни очди-қўйди.

Айтгани тўғри чиқаётганидан Худоёр ака билафон-топафонликда давом этди:

— Баъзилар уйқуга ётадию қотади, эрталаб дик этиб ўрнидан туриб кетади. Сиз эса, синглим, кечаси уйқунгиз келиши қийин, эрталаб эса донг қотиб ухлаб қоласиз, сизни уйғотиш амримаҳол. Ҳар куни эрталаб ланж бўлиб турасиз, бу ланжлик бир соат-ярим соатлардан кейин ёзилиб кетади. Ўзингиз уйғоқсизу, вужудингиз уйқуда бўлади. Шунинг учун ҳам сизни барвақт уйғотган одам кўзингизга ёмон, ўзингизга душман бўлиб туюлади. Бунинг сабаби ҳам ўт қопчиғингиз олиб ташланганига бориб тақалади.

Маълумки, инсоннинг барча аъзоларининг фаолияти бир-бири билан узвий боғлиқ. Шу жумладан, ошқозон билан уйқу маскани бўлмиш миянинг фаолиятлари. Сиз каби баъзи одамларда эса кечқурун ейилган овқатлар тўла ҳазм бўлмагунча, бу ҳақда мияга сигнал этиб бормагунча, уйқу ҳам келмайди. Бу муаммони ҳам осонгина ҳал қилиш мумкин, ошқозонга фаолиятини нормага келтириш учун кўмаклашиш керак. Сизга маслаҳатим шуки, кечки овқатни эртароқ тановвул қилинг, сухари ёки сув қочган нонни ейишга одатланинг, умуман, нон ва ун маҳсулотларини кам истеъмол қилинг, айниқса кечқурун янги ивитилган қаттиқ, янги творог ва сузмадан кўнглингиз истаганча енг. Ошқозон то тинчланмагунча мия тинчланмайди, уйқу келмайди.

— Тушундим, домла, энди шундай қиламан, — Худоёр аканинг маслаҳатини мамнуният билан қабул қилдингиз...

— Қаттиқ йиқилиб, миянгиз чайқалган, умуртқангиз лат еган, тўғрими, синглим? — деди Худоёр ака боягидан ҳам кучли ишонч билан.

— Тўғри, домла, буниям топдингиз, — дедингиз, — қишда уйда ҳовлига чиқаётиб, музлаб қолган мрамар зинадан отилиб кетиб, бошим ўйнаб ётган музга, белим зинанинг қиррасига тушган, бур неча ой чалқанча қимирламай ётиб даволанганман, — дедингиз сиз.— Бу кичик бошимга катта ташвишлар тушган.

— Лекин ҳаммаси орқада қолиб кетгану, лекин ўшалардан тегишли хулосалар чиқариб олсангиз, бу сизга кони фойда, келгуси ҳаётингиз учун нафи катта, —

деди Худоёр ака насиҳат йўсинида. — Мен миянгиз чайқалиб, умуртқа поғонангиз лат еганини шундан билиб олдимки, асаблансангиз, чап кўзингиз бир оз оғиб, лабингизнинг чети пастга бир оз тушиб, осилиброқ кетади. Булар ўша чайқалиш, ўша лат ейишнинг асоратидир. Сиз ичкилик ичмайсиз-у, лекин сизга яна тайинлаб қўйиш менинг врачлик бурчим.

— Вой, домла, ичмайман...

— Ичолмайсиз ҳам-да, — деди Худоёр ака. топағонликка берилиб, — тўй-ҳашамларда, туғилган кунларда ичишга тўғри келганда ҳам, бир қадаҳ кўтаришингиз мумкин, иккинчи қадаҳга ўтсангиз борми, кўнглингиз айнаб, бориб ташлаб келасиз. Тўғрими?

— Тўғри, домла, бир-икки марта шундай бўлган, — иқрор бўлдингиз сиз. — Топағон фолбинга ўхшайсиз-а.

— Фолбин десангиз ҳам деяверинг, — деди Худоёр ака, — фолбинлар, ромчилар ҳам аслида руҳшуносликдан хабардор одамлардир. Улар ўқимаган бўлсаларда, хислатли кишилардир. Уларнинг дипломи — туғма истеъдодларидир. Хуллас, синглим, энди ичкиликни оғзингизга олманг, оқибати ёмон бўлади. Фахриддин, сиз ҳам йўл қўйманг.

— Албатта, — дедим мен.

— Энди, синглим, сизнинг феъл-атворингиздан сўзласам, сиз ўжарсиз, тўғри бўлса ҳам, нотўғрилигини билиб қолсангиз ҳам, айтган сўзингизда туриб олмасиз, — деди Худоёр ака янада очигига ўтиб.

— Шунақаман, — иқрор бўлдингиз сиз, — мунажжимлар китобида ёзилишича, шунақа бурж даврида туғилган эканман, апрел ойида.

Худоёр ака сизнинг иқрорингиздан руҳланиб, янада очиқ сўзлашга ўтаверди:

— Сизни ёлғон сўзлайди, деёлмайману, лекин сизда ёлғоннинг бошқа бир тури бор. У ҳам бўлса шуки, сиз тўғри гапни яширасиз, ўз манфаатингизни кўзлаб ҳам, ўзганинг манфаатини ўйлаб ҳам. Масалан, сиз операция бўлганингизни, муз устига йиқилганингизни каминадан яширдингиз. Ваҳоланки, сиз келишувимизга кўра ҳаётингизда юз берган барча муҳим воқеалар, ҳодисаларни яширмай айтиб беришингиз керак эди... Йўқ, йўқ, ўзингизни оқламай қўя қолинг, ўт қопчигини олдириб ташлаш, йиқилгач, бир неча ой чалқанча ётиб даволаниш инсон умрида кам бўладиган, эсда умрбод қоладиган воқеалардан ҳисобланади. Ҳозир фо-

лим бўйича менга кўриниб келаётган, менга аён бўлаётганларни айтсам, биринчи турмушингизда юз берган оилавий можароларга ҳам сизнинг марҳум эрингиздан айрим нарсаларни яширишингиз сабаб бўлган. Чунончи, раҳматли қилма деган ишни ўжарлигингизга бориб қилгансиз, борма деган жойига боргансиз, «нима, борсам нима қилти, билиб ўтирибдими» деган хаёл билан. Лекин одамда ғойибона сезиш қуввати, телепатия деган идрок бўлади. Уйда ёлғиз ўтирган киши билан кўча айланиб, ҳовридан тушиб келган одамнинг ҳолатида фарқ бўлади, буни кўз илғамаса ҳам кўнгил сезади. Худонинг ўзи кўнгилга солади, аён қилади. Сиз каминадан яширмақчи бўлган нарсаларни кўнглим сезди, Яратган эгамнинг ўзи менга аён этди.

— Узр, домла...

— Узрингиз менга зарур эмас, узрни ўзингиздан, виждонингиздан сўранг, — деди Худоёр ака қизишиб кетиб. — Бу гапларни очикчасига шунинг учун ҳам айтялманки, ёнингизда қўл қовуштириб ўтирган одам, мен учун ҳам қадрли бўлган бу одам халқимизга керакли зотлардан. Мен Фахриддинни кўпдан бери билман, у ўта ишонувчан одам. У сизга ишониб, тақдирдош бўлибди. Хабардорман, Фахриддиннинг бошига нимаики ташвиш тушган бўлса, нимаики мушкулотга дуч келган бўлса, ҳаммасига унинг ишонувчанлиги сабабдир. Ўзи ақлли одаму, лекин мушоҳадаси ортда қолиб юради, аввалига дарҳол ишониб қўядию, кейин таҳлил қилишга киришади. Таҳлили қароридан кейинга қолади.

Унинг, Фахриддиннинг фожиаси ана шунда. Агар атрофидагилар ҳам унинг ўзидек ишонувчан, самимий бўлганида, бу одати фазилат ҳисобланарди. Лекин аслида ишонувчанлик фазилат, оққўнгилликни кўрсатувчи хислатдир.

Унинг толеи неча бор забун бўлди. Лекин ҳар гал Аллоҳнинг ўзи уни ёрлақади. Ҳақ қарор топиб, адолат тантана қилди, унга чоҳ қазиганлар ўша чоҳга ўзлари йиқилдилар. Ҳозир Фахриддин ўзини яна тиклаб олган пайт, омади чопган палла. Шундай даврда у сизга ишониб, тақдирдош бўлибди. Ишонувчан одамнинг алдангани тирик туриб, ўлгандир. Бу гапларимни икки қўлогингизга маҳкам қўйиб олинг, хўпми, синглим?

— Мен ҳам Фахриддин акага ишонаман, ишонганимдан...

— Баракалла, синглим, — дея Худоёр ака сўзни

илиб кетди, — ўртада ишонч бўлса, олам гулистон... Кечирасиз, синглим, мен бир оз қизишиб кетдим. Халойиқ ўртасида шундай гап юрадио, жиннихонада узоқ ишлаган психиатрлар бора-бора жинни-табиат бўлиб қоларкан. Қизишиб кетишлик ҳам мия ҳолатининг бузилиши, жинниликнинг бир кўринишидир. Каминани ҳам ана шу касб касаллигидан холи деб бўлмаса керак.

— Нега ундай дейсиз, домла, азбаройи бизларни ўзингизга яқин олганингиздан насихат қиляпсиз-да,— дедингиз сиз. — Раҳмат сизга...

— Марҳамат, — деди Худоёр ака сизга қараб, кейин менга юзланди: — Сизга топширигим шуки, иним, иложи борича ҳар куни ётиш олдидан келин болани очиқ ҳавода сайр эттиринг. Бунга шароит ҳам бор, жаннатдек жойда турасизлар, бу ёғи анҳор бўйлари, у ёғи ям-яшил хиёбонлар, гулзорлар, нариги томони истироҳат боғи...

— Маъкул, домла, — дедим мен кўзғолишга сабаб топилганидан хурсанд бўлиб, — топширигингизни адо этишга ҳозирдан бошлаб киришаман. Энди бизга ижозат берсангиз, йўл усти очиқ ҳавода сайр этиб уйга кетамиз. Вақт ҳам алламаҳал бўлиб кетди.

— Лекин битта шарти билан ижозат бераман.

— Бош устига, домла.

— Шартим шуки, Москва сафаридан кейин бизни-кига бир келасизлар, мана шу ерда суҳбатни давом эттирамиз, ўзим девзирадан бир самовар палов дамлайман, ҳозир эса сизлардек қадрдонларимни қуруқ чой билан жўнатаётганимдан хижолатдаман.

— Ош бўлса, чекинадиган одам йўқ, — дедим мен. — Лекин ошни бизникида есак-чи, келинингиз қўлидан ҳали ош еганингиз йўғ-ку.

— У ош ҳам қочмайди, у ошни менинг диагнозим амалда исботлангач, еймиз, — деди Худоёр ака. — Ахир, ҳар бир врач беморга ўзи қўйган диагноз тўғри бўлиб чиқишини истайди-да.

Диагноз калимаси орқали Худоёр ака нимани назарда тутаётгани, нимага шама қилаётгани сизга ҳам, менга ҳам аён эди: сизга оналикни, менга эса оталикни раво кўрмоқда!

Профессор Худоёр Аминнинг уйдан кўчага чиққач, йўлни мен уй тарафга эмас, Навоий театри томонга солдим. Шунча оғир суҳбатлардан кейин очиқ ҳавода сайр қилиш фойдадан холи эмасди. Бунинг устига домлага ҳар куни кечки овқатдан кейин сизни

сайр эттиришга сўз бериб қўйдим. Сиз ҳам уй томон қолиб, бошқа тарафга йўл солганимга индамай, ихтиёрни менга қўйиб бердингиз. Мен сал олдинда, сиз эса салгина орқада, қўлтиқлашиб, аста одимлай бошладик.

Соат тунги бирлар бўлиб қолган. Кўчалар, хиёбонлар, майдонлар чароғон, посбонлардан ўзга деярли ҳеч ким кўринмайди. Сентябрь ойи бўлса-да, ҳали ёзнинг тафти қайтмаган. Ҳарорат жуда ёқимли, мўътадил. Довдарахтлар, буталар, азим қайрағочлару чинорлар ҳали ёз либосида — ям-яшил. Буталар билан ихота қилинган гулзорлар барқ уриб ётибди. Оврупонинг аллақасеридан ўткирчи бошлиқлар томонидан олиб келтирилиб, эктирилган айрим «ёт» дарахтлардан худди қаттиқ қумалокқа ўхшаш қорамтир қизғиш «мева»лар энгил эсган шаббода таъсирида онда-сонда «шиқ-шиқ» этиб, ерга — асфальтга тўкилади. Оёғимиз остига тушган шундай «мева»лардан бирини қўлимга олиб, тепамиздаги дарахтга ишора қилиб, бундай дедим:

— Ёқутхон, мен бу дарахтларга «мусофир дарахт» деб от қўйганман.

— Тавба, жуда қизиқ одамсиз-да, Фахриддин ака, — дедингиз сиз. — Шунга ҳам лақаб тўқибсиз-да. Ўзи сизнинг эътиборингиздан ҳеч нарса қочиб қутила олмайди. Баъзилар тўнка бўлишади, ўшанақалардан Худонинг ўзи асрасин. Сиз эса жуда синчковсиз, шунингизга ҳам ўзим борман-да. — Сиз шуларни айтиб, менга суйкаланиб, эркаланиб қўйдингиз. Бу суйкаланиш, бу эркаланиш меҳрингиз жўшиб кетганидан бир нишона эди. Қани энди, шу пайтда уйда... ёлғиз бўлсак... ўзим билардим-а! Лекин ҳозир кўчадамиз, бизнинг ахлоқ-одобимиз эҳтиросни тизгинлайди, бошқа айрим юртларда мумкин бўлган нарсалар бизда беҳаёлик саналади. Инсон ҳайвон эмас, Одам!

Менинг эҳтиросим аланга олаётганини сезиб, сиз хаёлимни чалғитиш мақсадида, сўз қотдингиз:

— Домла жуда билағон, топағон одам эканлар, синчковликда сиздан ҳам ошиб тушарканлар.

— Ўхшатмасдан учратмас-да, — дедим мен, — ишқилиб домла сизни ҳафа қилиб қўймадиларми?

— Домланинг ҳамма гаплари рост, тўғри гапдан ҳафа бўлиб эсимни ебманми? — дедингиз сиз. — Баъзи гапларни айтайин сизга айтмаган эдим, сизга ортиқча ташвиш орттириб, миянгни қотириб нима қилдим, деб. Домла тушмагур фолбинлик қилиб ҳамма сир-ас-

роримни ошкор қилиб қўйдилар. Бўлди, энди сиздан ҳеч нарсани яширмаганим бўлсин.

— Келишдик, — дедим мен, — шу қарорингизда турасиз. Шундай қилсангиз, мен учун ҳам, ўзингиз учун ҳам яхши-да. Ахир, энди икки вужуддаги бир одаммиз.

— Албатта шундай, — фикримни тасдиқ этдингиз сиз. — Энди сиздан ҳеч нарсани яширмасликка сўз бераман, яширсам-да, барибир билиб оларкансиз.

— Сиз ҳақдаги барча нарсани билишни истайманд-да, бўлмаса, кўнглим тинчимайди.

— Тушунаман...

...Навоий театри майдониغا кириб бордик. Бу ерда ҳам посбонлардан ўзга ҳеч ким кўринмайди. «Пахта чаноғи» шаклидаги фаввора бор қуввати ила осмонга отилиб, ажиб бир манзара ҳосил қиларди.

— Раҳматли адамлар бизларни бу театрга ҳам олиб келиб турардилар, — дея ўтмиш хотираларингиздан сўз очдингиз сиз. — Ўша пайтлари ўзбекча томошалар кўп қўйилар эканми, «Дилором», «Лайли ва Мажнун», «Майсаранинг иши», «Тоҳир ва Зуҳра», «Гулсара», «Гўрўғли», яна қанчадан-қанча асарларни кўрганмиз бу театрда...

«Фарзанд томонидан отанинг ҳурмат билан эсланиши қандай яхши-я. Бунинг учун ота ҳам бунга сазовор ишлар қилиб қўйган бўлиши, фарзанд эса аҳли солиҳ, аҳли солим, аҳли содиқлардан бўлиши лозим» деб қўйдим ичимда.

Мармар зиналардан кўтарилиб, театр биносининг салобатли пештоқларини уларнинг остида туриб томоша қилдик, бу тарзда томоша қилишнинг ўзгача завқ-шавқи бўлишини биринчи марта ана шунда ҳис этдим: Буюклик сизни ҳам юксакликка чорлар экан!..

Театр майдонидан «Тошкент» меҳмонхонасини ёнлаб ўтиб, Тарих музейи томон йўл олдик. Сўнгра Мустақиллик майдонию Анҳор бўйларида сайр эта бошладик.

Шоҳиданинг мучал тўйида, профессорнинг уйида ва ҳозирги сайримизда бир нарса менга яна бир қарра аён бўлдики, ўз иборангиз билан айтганда, дадангиз сизга идеал бўлган эканлар. Дадангизни ҳар гал ҳурмат билан тилга оласиз, у кишини тилга олган одамларни ҳам иззат қиласиз, арвоҳ хотирларини жойига қўясиз. Бу яхши, албатта. Қани энди ҳар бир фарзанд вафот этиб кетган отасини орқасидан сизчалик эслаб юрса!

Қолаверса, халқимизда ўғил болага қараганда, қиз бола отага меҳрибонроқ бўлади, деган нақл ҳам бор. Илк учрашувимизда дадангизга ўхшаб кетганим учун менга эътибор қилганингизни айтганингизда, мен бу гапга унчалик аҳамият бермаган эканман, энди тушуниб етдимки, дадангизни сиз чинакамига идеал деб билганиз ва ҳамон шу фикрингиздасиз. Бунга тушунса бўлади. Қиз бола то турмушга чиққунича дадасини идеал деб билиши, то ўз умрининг охиригача ҳурмат билан эслаб ўтиши — бу инсоний гўзал фазилат, албатта. Лекин қиз бола балогатга етиб, турмушга чиққач, унинг учун яна бир идеал одам пайдо бўлиши лозим эмасмикан. Бу унинг турмуш йўлдоши — ёстиқдоши бўлиб чиқиши керак эмасмикин. Мен эркак жинсидан бўлганим учун балки аёллар табиатига тўла тушуниб етишга «тишим ўтмас», ақл-идрокимнинг кучи етмас. Лекин ҳар ҳолда қиз бола турмушга чиққач, унинг учун биринчи идеал одам унинг жуфти ҳалоли — танмаҳрами бўлиши керак эмасмикин. Менинг фикримча, шундай бўлиши керак.

Болаларингизнинг отаси билан бирга кечирган турмушингизнинг учдан икки қисми тинч-тоғув ўтмагани, тез-тез уйингизга аразлаб кетиб қолишингизга (ўзингиздан, куёвингиз Зуфардан, дугонангиз Заринадан эшитиб билган маълумотларимга биноан бу гапни тилга оляпман), кетиб қолаверишингизга марҳумнинг сиймосида дадангиз даражасидаги идеал одамни кўра олмаганингиз, у сиз ўйлаган ва кутган одам бўлиб чиқмагани сабаб эмасмикин?

Лекин одам шуни билиб қўйиши керак эканки, ҳаёт бошқа, идеал бошқа, орзу ҳам бошқа, турмушнинг йўриғи ҳам бошқа. Маълум бўлишича, Ёкутхоң бетга айтганнинг захри йўқ, адангиз вафотидан кейин сиз учун идеал одам у ёқда турсин, қариндош-уруғларингиз орасида сиз ҳурмат қиладиган оддий одам ҳам қолмабди. Янада аниқ қилиб айтсам, улар орасида сизнинг ҳурматингизга лойиқ одамлар бўлмаган экан. Сиз ҳаммани адангизга муносиб торозига қўйиб баҳоламоқчи бўласиз, лекин бу мумкин эмас, ҳаммага ҳам бир тошу торозуни қўллаб бўлмайди. Чунки ҳар бир одам қайтарилмас, такрорланмас ҳилқат. Ер юзида қанча одам бўлса, шунча феъл-атвор мавжуд.

Адангиз вафот этгунларигача ҳам оилада, ҳам қариндош-уруғлар орасида етакчи шахс бўлган эканлар. У киши оламдан ўтгач, етакчиликни сиз қўлга олибсиз

ёки сизда шунга интилиш бор. Бу бир томондан яхши, албатта. Кимдир етакчилик қилиши керак ҳам. Етакчилик ўрни ҳеч қачон бўш қолмайди, ҳамиша талабгорлар топилади. Лекин хатарли томони шундаки, етакчи одам менинг гапим тўғри дейишга ўтиб олиши, шахсига сиғинишни ўзи бошлаб бериши ҳам мумкин-да. Сизда ўз шахсига сиғинишга мойиллик, ўжарлик, ўз билганидан қолмаслик, то бош деворга тақ этиб тегмагунча ўз билганидан қолмаслик бор, ишқилиб булар бора-бора кучайиб кетмасин-да, деган хавотирдаман. У ҳолда охири хайрли бўлиши амри маҳол. Бу ҳақда мен айтмасам, бошқа ким ҳам айтади, ким сизга жон куйдириб фикр билдиради? Мен ҳозиргача билган, билиб улгурган одамлар орасида сизга тўғри сўзни эмас, балки сизга ёқадиган сўзни айтувчилар бор, холос. Улар эса «Ёқутга тўғри сўзни айтиб балога қолгандан кўра, уни хафа қилиб қўйгандан кўра, у билан тортишиб ўтиргандан кўра, унга ёқадиган гапни айтиб, ишимизни битирганимиз маъқул, барибир у гапга унайдиган хилдан эмас», дейишади. Тўғри гапни айтиш сизнинг олдингиздаги менинг виждоний бурчим деб биламан.

Шоҳиданинг мучал тўйига компания бошлиғи Ҳасан Раҳмоннинг келишини ташкил этдингиз. Демак, ишда сизни муваффақиятлар кутмоқда. Бу сизни эсанкиратиб қўйиши мумкин. Семизликни қўй кўтаради, деганларидек, ҳар ким ҳам ишдаги ютуқларни тўғри қабул қилавермайди. Баъзилар, айниқса, сиз каби энг қуйидан бир неча босқични ҳатлаб ўтиб, бирданига юқорига чиқиб қолганлар, энг яқинлари уларга тўғри йўлни кўрсатмаса, босар-тусарларини билмай қолишлари мумкин. Ўзингизнинг иборангиз билан айтганда, мўйловдор каламушлар изғиб юрган нимқоронғи бетон ертўла қаёқдаю, халқаро компаниянинг ойнаванд, сув тушса ялагудек замонавий биноси қаёқда! Ит қутирса энг аввало эгасини қопади, яйдоққа қўйиб юборилган от эгасини тепади, деб бежиз айтилмаган.

Мустақиллик майдонидаги фавворалар ёнидан ўтаётганимизда дилимдан шундай фикрлар кечарди. Умуман эса мучал зиёфатида Ҳасан Раҳмоннинг қатнашганидан буёққа кўнглим нимадандир ғаш, гўё олдинда бизни қандайдир нохушлик кутаётгандек туюларди. Зилзила бўлишини океан тубидаги балиқлар олдиндан сезиб сув юзасига қалқиб чиққанидек, кўнглим ғашлиги нимадандир дарак берарди, лекин бу ниманинг нима эканлиги номаълум эди. «Ёқутхоннинг асосан эркаклар

ишлайдиган, аксарият пулдорларнинг, чет эллар билан боғланган тижоратчиларнинг иши тушадиган транспорт компаниясига ишга жойлашиши аслида тўғри бўлди, нотўғри бўлди» — ана шу савол ўйлантирарди. Аёлларга мос ва хос боғча, мактаб, поликлиника каби иш жойлари ҳам бор эди, ўша ерлардан ҳам муносиб иш топиб бериш мумкин эди-ку. Бошида шуни маслаҳатлашиб кўрсам бўларди-ку. Йўқ, бу фикр — бир томонлама, юзакироқ фикр. Аёллар ҳар бир соҳада ва лаёқати етган лавозимда ишлаши мумкин. Инсофни аввало ўзига берсин. Фарб мамлакатлари у ёқда турсин, анъанавий мусулмон мамлакатлари бўлмиш Туркия, Покистон, Бангладеш давлатларида ҳукуматни аёллар бошқармоқдалар. Ҳа, инсофни аввало ўзига берсин. Шовуллаб оқаётган Анҳор бўйларида, кимсасиз хиёбонларда аста-секин сайр этиб уйга қайтар эканмиз, қулоғим сизда эдию, хаёлимдан ана шундай фикрлар кечарди. Лекин ҳозир бу ҳақда сизга айтишнинг мавриди эмасди. Ахир, профессор қабулида бутун бошли умрингиз йўлини, касаллик тарихингизни қайта эслаб асабларингиз чарчади, сизга ҳозир ўйламоқ эмас, балки ҳордиқ зарур. Москвага, академик Бурденко клиникасига боришга қатъий қарор қилиб қўйдим. Демак, олдимизда бир ҳафта-ўн кунлик сафар турибди. Ана ўшанда ҳар қанча суҳбатлашишга вақт бўлади, албатта...

Мана ҳозир ўша сафаримиз бошланган, тайёрада учяпмиз, сиз кўксимга бош қўйиб мизгиб оляпсиз. Сизда рўй берган ҳозирги лоҳасликка бир жиҳатдан йўлга ҳозирлик кўриш учун ўзингизни кўп уринтириб қўйганингиз ҳам сабаб бўлса керак. Бозорга бориб майиз, баргак, қовун харид қилиб келибсиз. Қази қайнатдингиз, товуқ пиширдингиз, қуйруқ мойига гўшт қовурдингиз, газда ёғлиқ патир ёпдингиз. Москвабоп кийимларимизни чемоданга жойлабсиз. Буларнинг бари ни бир ўзингиз бажарибсиз, мен ишда эдим, уйга келиб билдим — сафар учун ҳамма нарса таппа-тахт, ҳатто ярим кун аввал!

— Ўзингизни роса уринтирибсиз-да, шунчадан шунча тайёргарлик шартмиди, ахир, у ерда ҳам ейдиган нарсалар кўп-ку, — десам, Сиз эса:

— Бу биргаликдаги биринчи сафаримиз, сизни йўқлаб меҳмонхонага бирга ўқиган москвалик ўртоқларингиз, таниш-билишлар келишлари мумкин, уларни яхшилаб сийласак, нафақат сизнинг, балки ме-

нинг ҳам обрўйим бўлади-да, — дедингиз. Меҳрибонлигингиздан жўшиб кетиб, сизни шартта ўпиб олгим келдию, ҳайтовур олдимизда Шоҳида борлигидан ўзимни тийиб қолдим.

...Стюардесса елим патнисчаларда овқат олиб келганидагина сизни уйкудан уйғотишга мажбур бўлдим, ухлаб тиниқиб олдингиз, руҳингиз ҳам анча кўтарилди. Овқатландик. Ўз овқатингизнинг ярмидан кўпини кўярда-қўймай менга егиздингиз. Чойхўрлигимни билиб, стюардессадан мен учун яна бир елим чашка қайноқ сув сўраб олдингиз. «Ичимдагини топади-я, бу Ёкутхон демаганлари» деб сиздан гурурланиб қўйдим, бизларни қовуштирган Худойимга минг бора шукроналар айтдим. Хуллас, аэробусда биргаликда биринчи учшимиз жуда кўнгилли ўтди. Тайёрамиз Домодедово аэропортига енгилгина қўниши биланоқ яна бир ёқимли воқеа юз берди: Аэробус радионуқтасидан ушбу хабар эълон қилинди:

— Жаноб Камолиддинов, рафиқангиз билан сизни депутатлар хонаси олдида «Д...» рақамли автомашина кутмоқда. Марҳамат қилинглр!

Автомашина «Д...» рақамлими, демак, элчихонадан чиқазишибди. Ҳойнаҳой кутиб олувчилар ҳам бўлса керак. Мусофир юртда бундай эътиборга сазовор бўлиш бирам ёқимлики! Ҳамроҳингиз олдида ҳам обрўйингиз бир поғона кўтарилади. Сиз ҳам, Ёкутхон, бу хушхабардан хушнуд бўлиб кетиб, илтифотига бир чиройли табассум ҳадя этдингиз менга. Сизнинг бир табассумингиз мен учун юз мукофотдан зиёдадир!

Шу аснода аэробус радионуқтасидан яна бир хабар берилди:

— Барча йўловчилар жой-жойларида ўтириб турсинлар! Салондан чиқиш биринчи қатордан бошланади! Ҳурматли йўловчилар, шу тартибга қатъий риоя қилишингизни сўраймиз!

Демак, аэробусни биринчилардан бўлиб биз тарк этарканмиз. Яхши! Тезроқ Москва ҳавосидан нафас оламиз, тезроқ манзилимизга етамиз.

...Орадан бирор соат вақт ўтар-ўтмас биз элчихонага қарашли меҳмонхона вестибюлига кириб бордик. Вестибюл кичик амфитеатрга ўхшайди, ўртада катта мрамар саҳн, атрофида меҳмонхона ходимлари — навбатчи маъмур, кассир, почтачи, газета-журнал сотувчи, ҳаво ва темир йўл кампанияларининг вакиллари учун алоҳида-алоҳида бўлмалар ҳамда буфет жой олган. Қўли-

мизда енгил-елпи юкларимиз. Икки оғир-оғир чемоданларимиздан бирини бақбақалоқ малласочли шофёр, иккинчисини эса ўзини Фармон Дармон деб таништирган, баланд бўйли, бақувват, серҳаракат, доимо кулиб турувчи (онаси кулишга туққанми дейсиз), йигирма бешларга борган элчихона ходими кўтариб олган, улар бизни сийлашиб, ёрдам беришмоқда. Мен ҳужжатларни расмийлаштириш учун вестибюлнинг тўрида ўтирган навбатчи маъмурга учрашмоқчи бўлган эдим, Фармон Дармон:

— Жойларингиз тахт қилиб қўйилган, формал томонлари эртага эрталаб бўлаверади, мен билан юринглар, — деб лифт томон бошлади.

Лифт кичик экан, ҳаммамиз бир йўла сиғишмадик. Биринчи рейсда Фармон Дармон ва шофёр юкларимиз билан кўтарилишди.

— Учинчи қават, люкс номер, — деб тайинлади Фармон Дармон лифт эшиги ёпилаётганида.

Орадан уч-тўрт дақиқа ўтгач, биз ҳам номерга кириб бордик, йўлакда шу ёққа чиқиб келаётган Фармон Дармон билан шофёрга дуч келдик.

— Мана бу номер калити, — деб ноқдек белгиси ялтироқ ҳалқа билан осиб қўйилган калитни, менга берди Фармон Дармон юзидан табассумини аритмай, — хуш келибсизлар. Энди бемалол дам олаверинг, йўл юриб келгансизлар. Эртага эрталаб соат ўну нол-нолда сизларни элчи жаноблари қабул қиладилар. Кечикмасдан боринглар. Бизда ҳамма нарса пунктуал бўлади.

— Элчихона-да, албатта кечикмаймиз, — дедим мен, — сизларга катта раҳмат, оғиримизни енгил қилдингиз.

— Раҳмат, — деб сиз ҳам, Ёқутхон, қўшилиб қўйдингиз.

— Бу бизнинг бурчимиз, вазифамиз, — деди Фармон Дармон боягидай юзида кулгуси аримай, — биз топшириқни бажардик, холос... Қават бекасига айтайми, сизларга чой дамлаб киритади.

— Электр қайнатгичимиз бор, — дедингиз сиз.

— Хўп, саломат бўлинглар. Эртага кўришгунча хайр, — Фармон Дармон табассумини аритмай номер йўлагидан қаватнинг нисбатан кенгроқ, йўл-йўл гилам поёндоз тўшалган йўлагига чиқди, то унгача шофёр ҳам индамай равона бўлган эди.

— Ташаккур, яхши боринглар, — деб қолдим унинг орқасидан. Кейин номер эшигини ёпдим, кулфладим.

Ёкутхон, бу ерда менга айтган биринчи гапингиз шу бўлди:

— Элчихонага соат ўнда эмас, тўққизда борсак, компаниямиз юмуши юзасидан бош консулга учрашадиган ишим бор эди.

— Мумкин, тўққиз десангиз тўққиз-да, бораверамизда, — дедим мен.

— Тавба, — дедингиз сиз сузилиб, — ўзи сизнинг рад этадиган пайтингиз ҳам бўладими, дарров кўна қоласиз-а.

— Сиз учун шундайман, — дедим мен сизга яқин бориб, — сизга рад жавобим бўлмайди.

— Фақат менгами?

— Фақат сизга!..

— Дарров тегажоқликка ўтасиз-а, ўзи сизга кулиб қараб бўлмай қолди, — дедингиз сиз ноз ила ўзингизни мендан нари олиб. — Аввал душ олинг. То унгача мен чемоданларни очиб, нарсаларни жой-жойига жойлаштириб қўяман, уй кийимларингизни ҳам олиб бераман.

— Хўп, маъқул, — дедим мен бош силкитиб.

Энди тегажоқликни сиз ўзингиз бошладингиз:

— Лоақал бир марта «йўқ» денг.

— Мумкинмас, — дедим-да, костюмимни сизга тутқазиб душхонага кириб кетдим.

Душхона кенг-мўл хона экан. Ҳаммаёқ оппоқ, саҳнга оқ мрамор тахталари ётқизилган, умивальник, унитазлар ҳам оқ тусда, деворларга ҳам то шифтга қадар оқ кафеллар ёпиштирилган. Хона тўридаги катта ванна ҳам сутдек оппоқ, жўмраклар чироқ нурида ялт-ялт қилади. Умивальник тепасидаги деворий ойна тоқчасида атир совун, тиш пастаси бор. Қозикларга иккита қўл сочиқ, иккита катта сочиқ осиб қўйилган. Ювинмасдан турибоқ ваннахонадаги бу саранжом-саришталикдан баҳри-дилингиз очилиб кетади. Мен ечиниб, кийимларни сочиқлар осиб қўйилган қозиклар қаторидаги бошқа илгакларга илдим-да, сувни илиқдан иссиқроқ этиб оқизиб қўйиб, маза қилиб ювина бошладим. Йўл чарчоқларим ёзилди. Бу орада сиз душхонага кириб, ечган кийимларимни олиб, ўрнига уй кийимларимни олиб чиқиб кетдингиз. Мен душхонадан уй кийимида қайтиб чиққанимда сизни ҳам уй кийимида кўрдим. Кўкрак бурма хонатлас кўйлак, зардўзи нимча ва яшил товар лозимда эдингиз. Мен қаердаки ва қачонки миллий либосдаги хотин-қизларимизни кўрсам, ўзимни Ўзбекистонда юргандек ҳис этаман.

— Жуда ярашибди, муборак бўлсин, — дедим мен сизга бошдан оёқ боқиб.

— Вой тавба, бу кийимда мени кўп кўргансиз-ку.

— Қачонки кийим алмаштирсангиз, янги кийганингиз менга оҳорли бўлиб туюлаверади, — дедим мен. — Чунки нимдош кийим-кечак ҳам устингизда яп-янги бўлиб кетаверади-да.

— Маҳтанг-а мени, маҳтанг, — дедингиз сиз шунчаки, аслида менинг мақтовларим сизга ёқарди. — Нарсаларни жой-жойига жойлаштирдим. Элчихонага кийиб борадиган костюмингизни эртага эрталаб дазмоллаб бераман, кўкраги сал ғижимланганга ўхшайди.

— Москваниям суви яхши-да, юмшоққина. Мазза қилдим, — дедим мен душга тушиб олишни сизга эслатиш мақсадида.

— Аввал чой-пой ичиб олайлик, — дедингиз сиз мени тушуниб, — боя аэробусда кўнглим ҳеч нимани тусаманган эди. Энди қорним очди.

— Жуда яхши, бир-икки паррак қази бўлса, мен ҳам йўқ демасдим, — дедим мен.

— Ҳозир ҳаммаси бўлади, — деб сиз чой ҳозирлашга киришдингиз.

Мен катта рангли тимқора телевизорнинг оппоқ тугмачаларини босиб, маъқул кўрсатувни қидира бошладим, ўнга яқин телекомпаниянинг — ҳам Русия давлатига тегишли, ҳам хусусий телекомпаниянинг дастурларини кўриш мумкин эди. Ҳар гал оқ тугмачани босгач, бир фурсат, ярим фурсат кўрсатувнинг «тузи»ни татиб, кейин бошқа тугмачани боса бошладим, энг маъқулини танламоқчи эдим. Ўша онларда кўнглим лирикани истарди, иккимиз ҳам лирик кайфиятда эдик-да. Санкт-Петербурждан ҳам, Болтиқбўйи давлатларидан ҳам кўрсатувлар берилмоқда эди. Лекин биронтаси ҳам маъқул келмади. «Останкино»нинг реклама кўрсатувига кўйиб қўя қолдим. Люкс номеримиз икки хонали бўлиб, телевизор, радиола, музлатгич, телефон, стол чироғи, овқат столи, суянчиғи баланд юмшоқ тўртта стул, бир диван, икки кресло, бир журнал столчаси билан жиҳозланган бу хона қабулхона бўлиб, унга туташ хона ётоқ эди. Стол устида Тошкентнинг чинчилари — пахта гулли чойнак, бир даста олтин ҳалли пиёлалар, қовурғали чинни кўзачада «Совпластитал» корхонасида ишланган сунъий оқ ва қизил атиргуллар, лекин худди табиийдек, ҳозиргина узилгандек. Кийим-кечак қўйиладиган гардеробу шкафлар хона дево-

рига туташтириб ишланган. Полга учу тўрт Хива гилами тўшалган. Деразанинг новвотранг шойи пардасини четга суриб кўчага қарадим. Ёмғир томчилай бошлабди. Кўчада ҳеч зоғ кўринмайди. Бир-бирига мингашиб кетган икки, уч, тўрт қаватли, оқиш, сарғиш, кўкимтир, қизғиш тусли бинолар. Аनावи тўрт қаватли, готик услубида қурилган бинода кечаси бўлса-да таъмирлаш ишлари кетмоқда. Турк қурувчилар ишлаётган бўлса керак. Москванинг тарихий биноларини таъмирлашда турк қардошларимиз фаол қатнашаётгани яхши маълум. Улар ишни узлуксиз ташкил этишда моҳирдирлар. Ибодатхоналарнинг кўнғироқхоналари, уларнинг чўққисидоги олтин хочлар ўртани ёриб яққол кўзга ташланади. Москванинг кўҳна бу қисмида осмонўпар бинолар йўқ ҳисоби. Лев Толстойлар яшаган ўн тўққизинчи асрдаги қиёфа ҳали ҳануз деярли ўзгармасдан сақланиб қолган. Замоскворечье дейдилар бу жойларни. Буюк драматург Алексей Островский қаҳрамонларининг аксарияти шу жойларда яшаб ўтганмиш... «Ҳаёт деганлари шу эканда: келдилар, кетдилар; келдик, кетамиз; келишади, кетишади; кеча, бугун ва эрта. Кеча йўқ эдик, бугун бормиз, эртага яна бўлмаймиз. Ўрнимизга бошқалар келишади. Бугун Москвадамиз. Эртага қаерда бўламыз, қатъий билолмаймиз... Асрлар ўтаверади, мана шу ҳол алмашилиб тураверади...» мана шундай хаёлларга берилиб турганимда, сизнинг овозингиз фикримни бўлиб юборди:

— Ниманинг хаёлини суриб қолдингиз, Фахриддин ака, чой тайёр бўлди. Келинг.

— Ёмғир томчилай бошлабди, — деб стол қошига келиб ўтирдим, нимагадир шу дамда мени эсноқ босиб қолди, бир эснаб олдим, жунжикиб қўйдим ҳам.

Сезгирсиз-да, Ёкутхон, ҳолатимдаги бу ўзгаришни дарҳол сездингиз:

— Нима, шамоллаб қолдингизми. Аслида беқасам тўнингизни ола келсам бўларкан, душдан кейин киярдингиз. Мана бу чойдан иссиқ-иссиқ ичинг.

Менга чой қуйиб бердингиз-да, кейин чойнак-пиёлани олдимга келтириб қўйдингиз; стулни стулимга тақаб қўйиб, ёнимга ўтирдингиз. Тирсақларимиз, оёқларимиз бир-бирига тегиб турарди. Паррак-паррак қилиб кесилган қази, бўлак-бўлак қилиб тўғралган яхна мол гўштини ширмой нон билан еб, устидан иссиқ-иссиқ чой хўплаб, овқатлана бошладик. Айни пайтда нигоҳимиз телевизорда бўлди. Албатта, «олинг-олинг... Ўзин-

гиз олинг, ёглик қазини сиз яхши кўрасиз-ку... Мен оляпман, ўзингизнинг мазангиз йўқ, ҳали қорним очди, деган ким эди... Мана буни сиз есангиз, мен егандай бўламан... Йўқ, мен сизга илиндим шуни...» ва шу каби такаллуфлар бўлиб турди. Бу лутфу марҳаматлар тотувлигимиз, ўзаро ҳурматимиз, меҳр-муҳаббатимиз ифодаси эди...

— Фахриддин ака, сиз билан сафарга чиқиш роҳатижон экан, — дедингиз сиз суҳбат асносида, — худди Тошкентда домдан участкага боргандек бўлдим, биз билан аэробусда учган йўловчилар ҳали аэропортда юкларини ололмай уймалашиб ётишган бўлишса керак, биз бўлсак, мана, иссиққина номерда яйраб чой ичиб ўтирибмиз.

— Маъкул келган бўлса, яна сафарларга чиқаверамиз, чет элларга сайёҳ бўлиб борамиз, дам олгани ҳам, — дедим мен.

— Албатта, — дедингиз сиз менинг гапим ёқиб тушиб, — аввало курортга борамиз. Украинанинг Закарпатье вилоятида, Трускавец деган жойда машҳур курорт бор экан, маъданли булоқ сувини жуда шифобахш дейишади, ўша ерда даволаниш орзуйим бор эди, бу йил эмас, албатта, келгуси йил ёзида. Иложи бўлармикин?

— Иложини топиш мумкин, — дедим мен, — Тошкентдан Киев билан боғлансам, бизга жой тўғрилаб беришади.

— Сиз менинг суянган тоғимсиз, сиз бор экансиз, юким ерда қолмайди, — дея бошингизни елкамга қўйдингиз.

Телевизорда реклама кўрсатуви тугаб, Швецияда ишланган бадийий фильм русчага синхрон таржимада, инглизча субтитри билан кўрсатила бошлади.

— Швед фильмини кам кўрганман, — дедим мен.

— Мен мутлақо кўрмаган бўлсам керак, — дедингиз сиз, — биздагилар нуқул ҳинд фильмларини билиб олишган.

Аввалига фильмни унчалик эътибор бермасдан кўра бошлаган бўлсак, уч-тўрт дақиқа ўтгач, асар бизни ўзига ром қилиб олди, берилиб кетдик, бора-бора михланиб қолдик. Агар ёдингизда бўлса, Ёкутхон, ўша фильм «Иккинчи баҳор» деб аталиб, фақат икки қаҳрамон — Эр ва Хотин қатнашарди. Асарда уларнинг номлари то сўнги кадрларгача тилга олинмасди, бир-бирларига «Сиз» деб мурожаат қилишади. Иккови ҳам бева

қолиб, уч йилдан бери ёлғиз яшашган. Воқеа Хотиннинг уйида кечади. Ҳама оқшом уларнинг камтарона тўйлари бўлиб ўтган. Келин-куёвни қўшиб ҳисоблаганда ҳаммаси бўлиб саккиз киши қатнашган — туй зиёфати столи атрофида саккизта стул қўйилгани шунга ишора эди. Мезбонлар, яъни келин ва куёв меҳмонларни, яъни келиннинг ота-онаси ва бир дугонаси, куёвнинг ота-онаси ва бир дўстини остонада кузатишмоқда, бу ҳолат экранда бевосита кўрсатилмайди, балки мезбонлару меҳмонларнинг овозларидан, «дада», «ойи», «келинимиз», «куёвимиз», «қуда», «қудача», «дугонажон», «дўстим» деган сўзларидан, келин ва куёвга билдирган яхши тилакларидан томошабин билиб олади. Меҳмонлар жўнаб кетгач, куёв ва келин тўй зиёфати ўтган каттагина хонага қайтиб кирадилар. Иккови ҳам никоҳ либосида. Тўйлари бўлиб ўтди ҳам. Мана, ёлғиз қолишди ҳам. Энди ётоққа кирмоқ, қовушмоқ керак, шу қолган, холос. Лекин иккови ҳам дарҳол бу ишга журъат эта олмайди. Иккови ҳам кучли ҳаяжонда. Хотин ҳаяжонини яшириш учун стол устини йиғиштиришга тушиб кетади, титраётган қўллари билан қошиқ ва вилкаларни йиғади, қадаҳларни бир-бирига шиқирлатиб тегизиб, жавонга олиб қўя бошлайди. Эр эса нима қиларини билмай серрайиб туриб қолади, қўлларини костюмининг ён чўнтақларига яширади. Хотин тугилган ликопчаларни, овқат ва газак солинган идишларни газхонага таший бошлайди. Бир оздан сўнг гап йўқ, сўз йўқ, эр ҳам унга қўшилиб кетади. Хотин никоҳ қўйлаги устидан фартук боғлаб олиб, газхонада идиш-оёқни ювишга тушади. Эр эса костюмини ечиб, стул суянчиғига илади-да, унга ёрдам беради — ювилган идишларни сочиқ билан артади. Кейин хотин бу ердан чиқиб кетиб, зум ўтмай, уй либосида қайтиб киради, қўлидаги эркакларнинг уй кийимини эрига туттади, кўз қарашлари ила «шуни кийиб олинг» дегандай бўлади. Сўнгра эр ҳам уй кийимида кўринади. Юмушлар тугагач, иккови тўй зиёфати ўтган бояги катта хонага қайтиб кирадилар, ётоққа қараб юрадилар, ётоқ эшиги очиқ бўлиб, икки кишилиқ ўрин кўзга ташланарди. Ётоққа қараб бораётиб, ўринга кўзи тушиб, хотин шартта тўхтаб қолади-да, шундай ёнгинасидаги диванга ўтириб қолади. Бир оз серрайиб тургач, Эр ҳам Хотин ёнига ўтиради, савол назари билан қарайди, дилида савол беради: «Нима гап ўзи?» Шундан кейин Хотин ва Эркак ўртасида шундай мулоқот

бўлиб ўтади. Кулгили туюлгани, ғалати кўрингани билан аслида фожейи ҳолат, фожейи мулоқот эди:

— Биласизми, азизим, — дейди Хотин Эрга маъюс боқиб, — шу ёққа кириш мен учун жуда ноқулай-да.

— Тушунаман сизни, азизам, мен учун ҳам ноқулай.

— Мен сира шундай бўлади, деб ўйламагандим.

— Гапингиз тўғри, азизам, мен ҳам сира шундай бўлади деб ўйламагандим.

— Биласизми, азизим, уч йилдан бери бу ётоқда ёлғиз бир ўзим тунаб келаман.

— Ишонаман сизга, ўз уйимдаги шундай ётоқда мен ҳам уч йилдан бери ёлғиз бир ўзим тунаб келяпман.

— Мен сизга айтсам, азизим, ўн олтида, ҳали юз-кўзим очилмасданоқ, бокиралигимда турмушга чиқдим, марҳум эрим билан ўн саккиз йил бирга турмуш кўрдик, ўттиз тўрт ёшимда бева бўлиб қолдим, мана орадан уч йил ҳам ўтди, ҳозир ўттиз етти ёшдаман.

— Мен сизга айтсам, азизам, ўн тўққиз ёшимда, ҳали юз-кўзим очилмасданоқ аёл исини сира искамай, уйландим, ўн саккиз йил марҳума хотиним билан бирга турмуш кўрдик, ўттиз етти ёшимда бева бўлиб қолдим. Мана, орадан уч йил ҳам ўтди, ҳозир қирқ ёшдаман.

— Марҳум эрим чин маънода кўз очиб кўрганим эди, вафотидан кейин ҳам ҳамон шундай бўлиб қолмоқда.

— Ишонаман сизга, азизам, мен ҳам шундайман. Марҳума хотиним чин маънода кўз очиб кўрганим эди, вафотидан кейин ҳам у ҳамон кўз очиб кўрганим бўлиб қолмоқда.

— Эр кўрган хотинлар эрсиз турормайди, эрининг жасади гўрда совумасданоқ, кўнгли бошқа эркак кучоғини кўмсаб қолади, дейишади. Лекин бу гапнинг менга заррача алоқаси йўқ.

— Гапингизга қўшиламан, азизам, хотин кўрган эркаклар хотинсиз турулмайди, хотини азасига келган аёллар орасиданоқ ўзига янги ёр қидира бошлайди, дейишади. Лекин бу гапнинг менга заррача алоқаси йўқ.

— Ҳамма ҳар хил-да, азизим. Мен ҳайрон бўламан, қандай қилиб осонгина бегона эркак тўшагига ёта қолдилар-а.

— Мен ҳам ҳайрон бўламан, азизам, қандай қилиб бегона аёлга борадилар-а.

— Мен учун бу — Инжилда ёзилмиш Қилкўприкдан ўтишдан ҳам мушкулроқ.

— Мен учун ҳам бу — ҳаром қотган мол гўштини ҳаромлигини билатуриб ейишдан ҳам жирканчли.

— Ўзимга ўхшаш экансиз-да, азизим.

— Сиз ҳам ўзимга ўхшаш экансиз-да, азизам.

— Шунинг учун ҳам учрашиб қолибмиз-да, азизим.

— Шундай, азизам.

Кейин Хотин ва Эр бараварига бундай дейишади:

— Ўхшатмасдан учратмас!

Бу гапдан кейин бараварига кулиб юборишади. Бу самимий кулгу ила ўртадаги парда кўтарилади, масофа яқинлашади ва экран қоронғулашади. Хўроз қичқиргани эшитилади. Шу аснода экран ёришади, тун кечиб, тонг отибди, янги кун — янги ҳаёт бошланибди! Хотин ва Эр ўрин устида, ички кийимда қаҳва ичиб ўтирган қиёфада кўринадилар.

— Карл, азизим, қаҳва жуда ёқимли-а? — сўрайди Хотин.

— Ҳа, Елизавета азизам, бу қаҳва менга ҳам ёқпти, — жавобланади Эр.

Улар илк бор бир-бирларининг отларини тилга олишади. Эрнинг исми Карл, Хотиннинг исми Елизавета! Номларини тилга олишлари уларнинг ҳақиқий эр-хотин бўлишганига рамзий бир ишора эди.

Фильм тугагач, Ёқутхон, сиз ҳайрона бўлиб, мастона боқиб бундай дедингиз:

— Вой тавба, олис Швецияда ҳам бокираликка, покликка катта аҳамият беришар экан-а!

— Ҳа, поклик тушунчаси — ҳамма жойда ҳам бирдек муқаддас тушунча, — жавобландим мен. — Ибрат олса арзийдиган асар экан.

— Жудаям, — фикримни тасдиқ этдингиз Сиз.

— Биласизми, Ёқутхон, биринчи турмушим билан яшамай қўйганимдан бошлаб, то сизгача... орада ҳеч ким бўлмаган.

Бу гапимни эшитиб, эшитмаганликка олдингиз, чунки сўз навбати сизники эди. Мавзунни бошқа ёққа буриб юбордингиз:

— Вақт ҳам алламаҳал бўлиб кетди. Эртага барвақт туришимиз, соат тўққизда элчихонада бўлишимиз керак-а. Мен тезда душ олиб чиқаман. Сиз эса то унгача,— дедингиз чўзиб, маъноли қилиб, — ўринни иси-тиб турунг.

— Хўп, албатта, — дея ётоқ томон йўналдим...

Дилимдан эса шу савол кечади: «Фильм ҳақида сўз навбати етганда, Ёқутхон гапни дабдурустдан бошқа ёққа буриб юбордилар-а, нима учун, сабаби нимада?» Шу жумбоқ ҳануз ечилмади. Калаванинг учини ҳамон топганим йўқ. Ушбу мактубимда ўша фильм ҳақида эслаб ўтишимнинг боиси ҳам ана шунда...

Москва вақти Тошкент вақтидан икки соат фарқ қилгани учун дастлабки кунларда ҳар қанча тўйиб ухламанг, барвақт уйғонган бўласиз. Нонуштани номернинг ўзида қилишга келишдик. Мен буфетдан пишлоқ, қаймоқ, сизга кефир, ўзимга сут олиб келдим. То унгача сиз ўзимиз билан олиб келган емишлардан, чунончи, яхна мол гўшти, димлама товуқ гўшти, қуйруқ мойига қовурилган қўй гўшти, асал, қора кишмиш, баргак, патир ва ширмой нонлардан қўйиб, чиройли дастурхон тузасиз. Ҳаммасидан оз-оздан, яъни икки кишига етарли миқдорда қўйибсиз, исрофгарчиликнинг нима кераги бор. Тановулни мен сут ичишдан бошладим, сиз эса кефир ичишдан бошладингиз. Мен кўпроқ гўштлардан еган бўлсам, сиз эса кўпроқ қаймоқ, пишлоқ истеъмол қилдингиз: профессор Худодёр Аминнинг маслаҳатини қулофингизга маҳкам қўйиб олган эдингиз-да.

Нонуштамиз сифатли бўлди, ҳам худди уйдагидек кўнгилли ўтди. То Тошкентга қайтганимизча нонушта ва кечки овқатни номернинг ўзида қилишга келишиб олдик. Олиб келган емишларимиз мўл-кўл. Номердаги катта музлатгич яхши ишлаб турибди...

... Маяковский майдонидан ўтгач, у ёғига Бурденко клиникасини қийналмай топиб бордик. Бу атрофда бу шифохонани асли московлик ҳар бир киши яхши биларкан. Муолажани бошингизни яна компьютерга туширишдан бошладик. Ярим соатларда бу ҳақидаги маълумот матни ҳам тайёр бўлди. Уни аввалги ҳужжатларга қўшиб, профессор Элбурус Мусаевич Маҳмудов қабулхонасига кириб бордик. Профессорни шу ерда бир оз кутишга тўғри келди. Оқ халатли ҳамшира-котиба:

— Элбурус Мусаевич бандлар, бемор қабул қияптилар, бир оз ўтириб туринглар, — дея бизни диванга таклиф этди: — Марҳамат.

Биз диванга ўтиргач, котиба қўлига блокнот ва қалам олиб, сўз қотди:

— Қаердансизлар, ким бўласизлар? — Элбурус Мусаевичга маълумот бериб қўяй.

Мен қўйин чўнтагимдан профессор Худоёр Аминнинг мактубини, жиянимнинг илтимосномасини, соат чўнтагимдан ташрифномамни олиб, буларни котибага тутқаздим.

— Шуларни профессорга киритиб берсангиз, илтимос.

— Яхши, — дея котиба мен берган қоғозларни кўтарганча профессор хонасига кириб кетди. Орадан бир оз ўтгач, хонадан аввал касалхона кийимидаги кўзлари ола-кула бемор чиқиб индамай, ҳеч кимга ва ҳеч қаёққа қарамай олдимиздан ўтиб кетди. Унинг турқи-тароватидан сиз чўчиб кетдингиз, мен томонга сурилиброқ ўтирдингиз. Хонадан котиба чиқиб келиб, бизларга қараб:

— Ҳозир, қабул қиладилар, — деб қўйди-да, машинкасини чиқиллата бошлади. Бундай кутиш онларида ҳар бир дақиқа соат каби узун ва узоқ туюлади. Йўқ, биз кўп маҳтал бўлиб қолмадик. Қулоқларигача тушган сочию ўсиқ қошларигача оппоқ оқарган, қирра бурун, бургут қарашли нуроний киши хонадан салом бериб чиқиб келди:

— Асселем алейкум, хош гелдиниз, гардашлар, марҳаба! — дея менга кўл узатди, бош силкиб: — Профессор Махмудов!

— Фахри Камол! — мен ҳам кўл узатдим, ўзимни таништирдим.

— Ў, ханум эфендим, соғмисиз, аманмисиз, хош гелдиниз, — дея профессор сизга таъзим айлаб, қўлингизни аста ўпиб қўйди. — Габинетга марҳаба! — Бизни ичкари хонага таклиф этди.

Одатдаги ҳол-аҳвол сўрашишлардан кейин профессор Худоёр Аминнинг соғлиғи, жиянимнинг илмий фаолияти хусусида сўраб-суриштиришдан сўнг, гап сизнинг касалингизга келиб тақалгач, Элбурус Мусаевич русчага ўтди, сизга рус тилида саволлар берди, баъзи жавобларингиздан қониқмаса, бошқатдан сўраб аниқлик киритди. Компьютернинг илгариги маълумоти билан бугунги янги маълумотини солиштириб, таққослаб кўргач, кўзлари ёришиб кетди:

— Сагсиз, ханум, абсалютно сагсиз, — деди қатъий оҳангда, она тилисига кўчиб. Кейин яна рус тилига ўтди: — Мой многоуважаемый коллега и друг Худаяр Аминович абсалютно прав, что вы, ханум, уже вне опасности. Живите, плодovите на здоровье. Передайте мой дружественный привет моему глубоко уважаемому

коллегу — Худаяру Аминовичу и любимому ученику. Все! — деди Элбурус Мусаевич Махмудов кавказликларга хос талаффуз билан сўзлаб ва ўрнидан турди. Унинг ўрнидан кўзгалиши «Қабул тамом бўлди, сизларга рухсат» деган маънони билдиради. Шундай бўлсада, мен бундан кейин турмуш тарзида нималарга риоя қилиш лозим, шу ҳақда маслаҳат берсангиз, деб илтимос қилдим. У бўлса, аёллар қирқдан ошгач, эркаклар элликка етгач, иложи борича дорини кам истеймол қилиши зарурлигини, қуёш нуридан сақланишни, айниқса саратон офтобида тобланмаслик, электр муолажаларидан фойдаланмасликни тайинлади, физиотерапиядан эса фақат жисмоний тарбия машқларию массаждан фойдаланиш мумкин, деди.

Профессор қабулидан мен хушнуд бўлиб чиқдим, севинчимнинг чеки йўқ эди — сизнинг соппа-соғ эканлигингиз узил-кесил аниқланган эди. Лекин сизда ўзгариш сезилмасди. Гўё бу профессорга беҳуда учрашдик, у ўзингизга маълум ҳақиқатни такрорлади, холос. Сезишимча, сизнинг хаёлингиз ишингизда эди, тўпланиб қолган «Мерседес Бенц»лар белгиланган манзилларига жўнаб кетса! Ҳасан Раҳмон олдида юзингиз ёруғ бўлса, у эса ўринбосарларига қарата «Сизлар эркак бўла туриб, эплай олмаган юмушни Ёқутхон аёл боши билан тезда удалаб ташлади» деб дашном берса, компания бўйича сизга ташаккурнома эълон қилса, пул мукофоти билан тақдирласа, бу ҳақдаги хушxabарни компаниянинг бутун жамоасига, вилоятлардаги филиалларнинг каттадан кичик ходимларига, ҳатто Москвада ойлаб мажхул аҳволда ушланиб қолиб, энди сафарга рухсат олиб, чет элга отланган юзлаб ҳайдовчиларга ҳам етиб борса! Ҳамма сизни кўкларга кўтариб мақтаса, чет элга чиққанлар у ердан совға-саломлар олиб келиб, миннатдорчилигини изҳор этса, Москвада очилажак филиал сизнинг номингиз билан боғлиқ бўлса ва ҳоказо ва ҳоказо.

Вақт тушликка яқинлашиб қолган эди.

— Маяковский майдонида «Охотничье» деган шинам кафе бор, — дедим мен. — Овқатлари мазали. Қирғовул гўштидан тортиб қилқуйруқ деган балиққача бўлади. Тушликни ўша ерда қилсак. Шофёрни ҳам таклиф қилсак.

— Бу таклифингиз ҳам яхши-ку, лекин меҳмонхонамиз қошидаги ресторанда тушлик қила қолайлик, — дедингиз сиз. — Рестораннинг кичик зали соат бирдан

учгача элчихона ходимлари учун ишларкан. Таомлар баҳоси оддий ошхона нархида бўларкан. Ўн кун давомида биз ҳам шу имтиёздан фойдаланишимиз мумкин экан, рўйхатга киритилибмиз, ахир, бу ерга ўйнагани эмас, хизмат сафари билан келганмиз-ку. Ҳали эрталаб меҳмонхона бекаси менга шу ҳақда билдириб қўйди. Ҳа, бу галча менинг гапимга кириг, ўз юртдошларимиз билан бирга овқатланганга нима етсин.

— Таклифингизга қўшиламан, лекин битта шартим бор, — дедим мен.

— Яна... — қошларингиз чимирилиб, кўзларингиз сузилиб, хаёлингиз бошқа ёққа кетди.

— Йўқ, бу гал шартим тамоман ўзгача, ҳозир хаёлингизга келган нарса бўйича эса шарт қўйиб ўтирмайман, мусофир юртда эканингизни унутманг, ҳа, — дедим мен ҳазиломуз.

— Мусофирликдан чўчидиган одам йўқ, мусофир юртда бўлсам ҳам, ёнимда ватанимдай буюк тоғим бор, бу тоғ сизсиз, — дея бир ёнга шоҳ ташлаб кулвордингиз, ўз гапингиз ўзингизга нашъа қилиб кетди шекилли. Кулгудан тўхтагач, жиддий сўрадингиз: — Қани бўла қолинг, шартингизни айтинг, қорним очқаб кетди.

— Шартим шуки, оқшом театрга борамиз, МХАТга.

— Шу бугун театрга бориш шартмикан?

— Шарт. Эртагаям, индингаям, бириси куниям театрга борамиз. То кетгунча шундай қиламиз. Кундузлари ишимиз билан бўламиз, оқшомларни театрларда ўтказамиз. Йигирма тўрт соатли кеча-кундузнинг фақат уч-тўрт соатини театрга бағишлаймиз...

— Ҳо, бекорчи томошабинни топиб олибсиз-да, — дедингиз жилмайиб, — майли бугун театрга боришга розиман, лекин кейингиларини ўйлаб кўраман.

— Бугун борсангиз бас, — дедим мен, — кейинига Москва театрларининг оҳанрабоси тортиб кетади ўзи.

— Кўрамиз, — дедингиз сиз.

— Кўринг, — дедим мен.

Бизни кутиб турган машина томон бораётиб, ўзим билан ўзим дилимда суҳбатлашдим: Тавба, бу Ёқутхон деганлари ҳар дақиқа сайин ўзгариб, турланиб турадилар-а, бундан уч-тўрт дақиқа илгари тамом бошқа кайфиятда эди, ҳозир эса бутунлай ўзгача, бирам дилбар, бирам ҳазилвонки... Аёл кишининг жони гоҳида танида, гоҳида лабида, гоҳида қалбида, гоҳида кўзида, гоҳида қулоғида бўлади, деб бекорга айтмаган эканларда.

Шундай қувноқ кайфиятда машинага миндик-да, маконимизга равона бўлдик.

Рестораннинг кичик залига кириб, юртдошларимиз қуршовига тушиб қолдик. Аксарият хўрандалар элчихона ходимлари — ўз ватандошларимиз, кўпчилиги таниш, кўз таниш, бир-икки кўришган одамларим, чамаси элчихонага ишга янги келган одамлар. Бош консул Адҳам Расул шу ерда овқатланаётган экан. Тарки одат амри маҳол: гап сотмоқда... Унинг даврасида ўтирган Фармон Дармон ва Хушнуд Даврон индамай овқатланишмоқда. Таниш бўлгач, умуман эса юртдош ҳисоблангач, кўришиб қўясиз, саломлашасиз. Гўё Москвада эмассиз-у, Тошкент рестораниданидан бирида ўтирибсиз, Радиодан «Машъал» эшиттиришлари берилмоқда.

Таомномани кўздан кечираман, бир неча хил ўзбекча ва Оврупоча таомларнинг номи ёзилган.

— Таомларни сиз танлай қолинг, — деб мен таомномани сизга бердим. — Сиз нимани маъқул кўрсангиз мен ҳам ўшани маъқул кўравераман.

...Маза қилиб овқатландик. Таомлар сифатли, хушхўр ва тўйимли. Нон ҳам тандирда ёпилган. Лекин нархи бу ер учун анча арзон. Элчихона ходимлари ва хизмат сафари билан юртимиздан келганлар учун бундай тартибда, имтиёзли тарзда тушликни ташкил қилиш амалга оширилибди. Хўрандалар мамнун, дўстим шаънига илиқ сўзлар айтишмоқда. Бундан мен ҳам севиндим.

— Вой эсим қурсин, кеча Шоҳидага телефон қилиш ёдимдан кўтарилиб кетибди, — дедингиз тўсатдан, — сиз ҳам эсимга солиб қўймабсиз-да, Фахриддин ака.

— Кеча меҳмонхонага етиб келганимизда вақт кеч бўлиб кетган эди, болалар ухлаб қолган бўлиши турган гап эди. Шунинг учун бу ҳақда сизга сўз очмадим, гарчи эсимда бўлса ҳам. Бугун эрталаб эса сиз ухлаб ётганингизда, номердан Тошкентга телефон қилдим, Шоҳида билан гаплашдим, сизга салом айтди, мактабга шошилиб турган экан, «Опам ухлаб ётган бўлсалар, уйғотманг», деди.

— Дилмурадчи?!

— Дилмурад ҳали ухлаб ётган экан.

— Ҳа, у менга ўхшаш уйқучи, — дедингиз сиз уйдан хабар топганингиз учун севиниб, «Ҳаҳ, онайизор-а, ўзи қаерда бўлсаям, дели болаларида бўлади», деб қўйдим ичимда.

— Ёқутхон опа, демак, элчихонага борасиз-а? —

деб сўради таъкид маъносида Адҳам Расул ўрнидан кўзголар экан.

— Ёқутхон то соат бешларгача элчихонада бўлишлари мумкин, — дедим мен сиз учун жавоб бериб, — кейин бандмиз...

— Ўша оқшом МХАТ — Москва академик бадиий театрининг Тверской бульварида қурилган янги улкан биносида Чеховнинг «Опа-сингиллар» асарини томоша қилдик. Сиз ҳам спектаклни берилиб кўрдингиз, кўраётиб азбаройи таъсирланганингиздан кўзларингизда ёш ҳалқаланиб, ўпкангиз тўлиб, чуқур хўрсиниб, хўрсиниб кўйган онларингиз ҳам бўлди. Сизнинг ҳолатингиз менга ҳам ўтган дамлар бўлди. Томоша тугаб, барча рол ижрочилари саҳнага таъзимга чиқишганда, ҳаммадан кўп қарсақ чалиб, олқишлаганлардан бири Сиз бўлдингиз, мен сизга қўшилишдим, холос. Қарсақлар тингач, менга бундай деб қўйдингиз:

— Томошани эмас, ҳаётнинг ўзини кўргандай бўлдим. Чинданам зўр ижро этишаркан.

— Тановори-чи! Тановори ҳам зўр-да Кимсан Чехов ёзган!

— Раҳмат сизга, бу оқшомим жудаям мароқли ўтди, қани кетдик, — дея тирсангимдан туртдингиз.

Аста театрдан чиқа бошладик, устки кийимларни кийгач, вестибюлдан кўчага қарасам, ёмғир тинибди. Ёмғирдан кейинги тоза ҳавода бир оз сайр этиб, сизга тунги Москвани кўрсатмоқчи бўлдим. Шу сабабли диспетчерга телефон қилиб, элчихона гаражидан машина чақирмадим. Меҳмонхонамизга пиёда йўл олдик. Йўл-йўлакай сизга билганларимни ҳикоя қилиб келдим. «Тверской бульвар»дан ўнгга «Улица Тверская»га бурилгач, кўчанинг чап томонига жойлашган «Елисеевский» магазинининг тарихини ҳикоя қилдим. Ҳозир у ёпиқ эди. Эрта-индин шу магазинга келиб, болаларга у-бу совға олишни режалаштириб қўйдик. Кейин «Моссовет» биносини, унинг қаршисида — кўчанинг нариги тарафида ўрнатилган Юрий Долгорукий ҳайкали, бу тарихий шахснинг асида ким бўлганини гапириб бердим. Сўнгра кўндаланг кўчани кесиб ўтиб, «Центральный телеграф» биносига яқинлашдик. Бино пештоқидаги соат тунги ўн бирни кўрсатар эди. Шу ердан бошлаб одам нисбатан гавжум эди. Кўчанинг охирида ўнг томонга жойлашган «Национал» меҳмонхонаси олдида эса одамлар гужғон ўйнардди, аксарияти фарблик кишилар ва японлар. Резина чақич чайнаб кимнидир

кутаётган қиз-жувонлар ҳам кўзга яққол ташланарди. Тунги «Красная площадь»ни кўрсатмоқчи бўлиб, сизни ерости йўлига етакладим. Пастга тушишга тушдигу, беш-олти қадам юрар-юрмас димиқиб кетдик, тер ҳиди анқирди, торгина ерости йўли шунчалар тирбанд эдики, бировга туртинмай юриб бўлмайди, ўйин-кулги эмас, бақир-чақир қавжида эди, созандаю ижрочилар соқол-мўйловлари ўсиб кетган, сочлари елкасига тушган йигит-яланглару ва уларнинг беҳаёларча кийинган аёллари эди. Тунги «Красная площадь»ни кўришдан воз кечиб, орқага қайта қолдик. Ер остидан бу ёруғ дунёга қайтиб чиқдик. Шунда сизга айтган биринчи гапим шу бўлди:

— Мен ўқиган даврдаги Москва эмас бу! Бир юз саксон даража ўзгариб кетибди! Ишқилиб, еростидагиларнинг касофати бизга ҳам етиб бормасин-да!

— Бу ўз-ўзимизга боғлиқ. — дедингиз сиз.

Ўнгга бурилиб, Манеж майдони четидаги йўлка бўйлаб, бу кўча Моховая деб аталади, Ломоносов даврида қурилган Москва университетининг кўҳна бинолари олдидан юриб, Манеж томон юрдик. Чап томонимизда — Манеж майдонининг чап нариги тарафида «Александровский сад», Кремлнинг қизғиш гиштин юксак деворлари, унинг ичидаги бинолар, Кремль курантлари кўзга ташланарди. Манеж биносига яқинлашганимизда ёмғир яна томчилай бошлади. Тагин ёмғир остида қолмайлик деб, пиёда сайрга барҳам бердим, ҳали эрталаб айтганим — «Боровский» бекатидан метрога тушдик. Бу ердан атиги бир бекат юрсак, «Поляна» бекатига етсак, манзилимизга борай деб қоламиз. Бу бекатдан то меҳмонхонамизгача тўрт-беш дақиқалик масофа, холос. Шундай қилдик ҳам. Ёмғир шаррос қуйиб юбормасдан туриб, меҳмонхонага яқинлашдик. Сиз учун қутилмаганда меҳмонхона олдидан чиқиб қолдик. Шунда сиз менга бундай лутф қилдингиз:

— Фахриддин ака, чинданам Москвани яхши билар экансиз.

Мен ҳам бўш келмадим:

— Сизни бошлаб юриш учун билиб қўйган эдим-да!

— Энди жуда оширвордингиз, ўзи сизда муболаға дегани қоп-қоп топилади. Кўнглимни кўтаришга устаси фарангсиз!

Барибир сўнги гапни мен айтишим керак эди, айтвордим ҳам:

— Мен, билсангиз, кўнглингиз овчисиман.

— Йўқ, мен тузоққа тушган қуш эмасман, мен эркин қушман.

— Шунақами, кўрамиз ҳали, — дедим мен сизни ёнбағримга босиб, зинадан кўтарилар эканмиз...

Ҳамма-ҳаммаси менинг ёдимда: адо бўлмас ўша лутфу қарамлар. Ушбу сатрларни ўқиётиб, балки сизнинг ҳам ёдингизга тушар ўша мароқли дамлар!..

Меҳмонхона вестибюлига киргач, башанг кийинган, афтидан то ёши етиб меҳнат ҳордигига чиққунча тузуккина лавозим эгаси бўлиб келган, энди эрмак учун посбонликни ихтиёр этган, зиёлинамо эшик оғаси ва навбатчи маъмур аёл билан бош силкиб қўйдик, сиз лифт томон йўл олаётган эдингиз, мен сизни тўхтатиб:

— Ресторану буфетлар энди ёпилган. Қорин эса пиёзнинг пўсти бўлиб кетди. Фақат бар очиқ, у ерда иссиқ овқат ҳам бўлади. Касалингиз ариб битгани хушхабарини бир ювмаймизми? — дедим.

— Биласиз-ку, менга ичиш мумкинмас, барга киргандан кейин эса...

— Шундай шодиёна кунда барга кирсак арзимабдими?

— Арзийди, лекин қўя қолайлик. Ана қаранг, соат ўн бир яримдан ошибди. Кирсак, ўтириб қоламиз. Эртага эрталаб соат тўққизда бош консул олдига боришим керак.

— Э, яна ишми! Қўйинг-ей! Бундоқ дам ҳам олиш керак-да!

— Жуда ичкингиз келаётган бўлса, номердаги коньякдан биттасини оча қолмайсизми?

— Ёки мен, ёки сиз бир-биримизни тушунмай қола бошладик, — дедим мен сал асабланиб. — Барга фақат ичкиликбозликка кириларканми. Баъзан одамнинг кўнгли яқин кишиси билан даврада ширин суҳбат қуришни истаб қолади. Гоҳо ёлғизликни, ҳоли суҳбатни тиласа, гоҳида кўпчиликни ёқтиради. Сиз бўлсангиз...

— Вой-бў, шунгаям шунчаликми, — дедингиз қошларингизни чимириб, кўзларингизни сузиб. — Журинг бўлмаса, барга кирсак кирибмиз-да. — Тирсагимдан тутиб, бар томон бошламоқчи бўлдингиз.

— Йўқ, энди ҳафсалам сўнди. Номерга кирамиз.

— Тавба, вой тавба, сизниям жаҳлингиз чиқадиган кун бор экан-ку, хурсандман, — дедингиз сиз нозистифно билан, қийғоч боқиб.

Шу бир боқишнинг ўзи кўнглим осмонида пайдо

бўлай деган булутни тарқатиб юборди-қўйди, қуло-
гимга хонанданинг хониши эшитилиб кетди:

*Кўзларингиз сурмага муҳтож эмас,
Қошларингиз ўсмани қилмас ҳавас.*

Гўё бу ғазал сизга атаб ёзилгану, уни мен ўзим куйлаётиман! Эр-хотиннинг уриши — дока рўмолнинг қуриши эмасми, бир зумда ярашдик-қўйдик. Лекин ба-рибир сизнингча бўлди, барга эмас, номерга кириб бордик. То мен кўчалик кийимларимни уй кийимларимга алмаштириб, душхонада ювиниб чиққунимча, дастур-хон тузашга улгурибсиз. Стол устида бошқа емиш-ич-мишлар қаторида «Ўзбекистон» коньяги ва иккита мўъжаз биллур қадаҳ турарди. Наздимда коньяк хуммор одамдай қадаҳларга мўлтирайди, қадаҳлар эса ташна лаблардек коньякка интилади. Мен сизга шу ўхшатишимни айтган-нимда, сиз менга карашма билан:

— Ёмонсиз, жуда ёмонсиз, — дедингиз «ёмон» сўзи-ни бошқа маънода қўллаб, — хаёлингизда фақат... — гапингизнинг у ёғини айтмадингиз, шундоқ ҳам маълум эди.

— Бир яхшига бир ёмон, — дедим ҳазил йўсинда аввал сизни, кейин ўзимни қўлим билан кўрсатиб. — Сиз менинг тўғри гапларимни ҳам ўзингизга мослаб тушунасиз.

— Ҳо, шунақами ҳали, мен сизни билмайманми! Кечириб қўядилар! Беш қўлдек биламан сизни. Бил-волдим кимлигизни. Лекин сиз мени билмайсиз. Бил-маслигизни билиб қўйинг, хўпми?

— Хўп, хўп, «хўп» демасак, кун кўролмаймиз, коньяк ҳам ичолмаймиз, — деб коньякни оча бошладим.

— Ичинг, кўнглингиз тортганча ичинг, ош бўлсин, мингта коньяк сиздан айлансин.

Тамадди қилишга тушдик. Ўша куни кўнглимда ғаш-лик бор эди. Бир-икки қадаҳ коньяк ҳам дилимдаги ғуборнинг тарқалишига ёрдам беролмади: «Ёқутхон мени етаклаб келишидан асосий мақсади элчихона орқали компаниясининг мушкулини ечиш эмасмикин? Элчи билан дўст эканимни айтган эдим-да...»

Шу дилғашликни ҳисобга олмаганда, Москвага қилган сафаримиз кўнгилли ва мазмунли ўта бошлади. Кундузлари то тушликка қадар сиз ўз ишингиз билан, мен ўз юмушим билан бўламан, тушликни биргаликда ҳар куни бир жойда — элчихона меҳмонхонаси қошидаги ресторанинг кичик залида қиламиз. Номерга чиқиб бир оз

дам олгач, музейларга бордик: тарих музейи, тасвирий санъат музейи, Третьяков галереяси... Кремлдаги осориа-тиқалар билан танишдик. Манежда очилган ўн тўққизинчи аср француз рассомлари асарларининг кўргазмасини кўрдик. Ҳаво очиқ кун Останкино телеминорасининг уч юз қирқ метр баландликдаги кузатув майдончасидан бир соат давомида бутун Москвани томоша қилдик. Элчи жанобларининг марҳаматлари ва менинг расмий хизмат сафарим тақозоси билан бизга енгил машина бириктирилгани сабабли метродан фойдаланишга зарурат бўлмади. Шу боисдан Москва метросини кўрганман, дейиш учун мавжуд уч юзу тўрт бекатдан лоақал ўнтасини кўрмоқ керак. Москва метроси ўзи бир қасрлар мамлакати!.. Оқшомлари эса бирор театрға тушишимиз турган гап. Москванинг ўзини алоҳида бир театрлар мамлакати дейиш мумкин: Большой театр, Малий театр, МХАТ (биз борган кезларда бу театрнинг жамоаси иккига бўлиниб, бири эски бинода, иккинчиси янги бинода фаолият кўрсатаётган экан), «Современник», «Моссовет», Пушкин, Гоголь, Маяковский, Ермолова номидаги театрлар, Сатира театри... Эстрада театри... Таганка... Янги очилганларини тилга олмаганда ҳам Москвада ўттиздан ортиқ жаҳонга машҳур театр мавжуд. Уларнинг энг сара асарларини кўриш учун ҳам бир йил етмайди. Булар билан ҳатто москваликларнинг ўзлари ҳам ошно бўлмасалар керак. Азалий анъанага кўра ҳар бир томошабиннинг ўз севимли театри, ҳар бир театрнинг доимий мухлислари бор, шунинг учун театр заллари ҳамиша томошабинлар билан гавжум, театрға билет олиш учун олдиндан навбатға ёзилиш тартиби жорий қилинган, шу сабабли бизларға ўхшаш мусофирлар учун билет топиш амри маҳол. Лекин элчихонамиз ишлар мудирининг саъй-ҳаракати, москвалик дўстларнинг аралашуви туфайли бизларға билет топилди. Ўн кун давомида мумтоз асарлардан саккизтасини кўришға муяссар бўлдик. Бу бир маънавий бахт эди! Кечалари эса тунги дилкаш суҳбатларимиз, кўрган спектаклларимиз ҳақидаги баҳслар узоқ-узоқ чўзиларди. Дам олиш кунлари меҳмон кутдик, меҳмон бўлдик. Албатта, ЦУМ, ГУМ, «Петровка», «Елисей» магазинларига киришни унутмадик. Уйдагиларға совға-саломлар харид қилдик. Шундан жуда хурсанд бўлдимки, сеники-меникилар, ўғайликка ажратишлар бўлмади, ўзингизнинг уч болангизға нимаики олган бўлсангиз, менинг тўрт фарзандимға ҳам шуни раво кўрдигиз. Бу бағрикенглик, албатта. Тўғри, бундай

бағрикенгликни бошқалар ҳам қилиши мумкин. Лекин ўзингизга нимани олдирган бўлсангиз, худди шундай нарсалардан кундошингизга ҳам олишимни талаб этдингиз. Бу ҳар кимниям қўлидан келавермайди. Инсофли, диёнатли одам экансиз, қойил қолдим! Инсофли, диёнатли одам бировга ёмонликни раво кўрмайди, ўзгани ҳам ўз ўрнида кўриб, иш тутади. Ёки... Ёки бу ўзни яхши кўрсатиб, яқин олиб, кўнгилни овлаб, тўла ишонч қозониб олиш учун қилинган «тадбир»микин? Э, кўнгилей, сенга нималар келмайди, хаёлдан нималар ўтмайди. Йўқ, инсон сифатида кундошини ҳам унутмаган одамдан ёмонликни кутиш — гуноҳи азим!

Сафаримизнинг тўққизинчи куни Малий театрда Александр Грибоедовнинг «Ақллилик балоси» асарини кўрдик. Ақллилик ҳам киши бошига бало бўларкан. Томоша талқини асосида ана шу гоё ётарди. Театрдан чиққач, тунги «Красная площадь»ни томоша қилиш учун пиёда йўлга тушдик. Ораси яқин, беш-олти дақиқалик масофа. Йўл-йўлакай томошада олган таассуротимизни баҳам кўрдик.

— Аҳмоқлик киши бошига бало келтириши турган гап. Лекин ақллилик ҳам бошига битган бало бўларкан-а, тавба, — дедингиз сиз.

— Ҳа, оқил одам аҳмоқлар орасида яшаса, ақли бошига битган бало бўлади, — дедим мен. — Бу ҳақда битта ривоят айтиб берайми?

— Айтинг.

Мен ривоятни бошладим:

— Қадим ўтган замонда, океанга туташ мамлакатда ўта раҳмдил бир валиаҳд шаҳзода отасининг вафотидан кейин подшоҳ бўлиб қолибди. Биринчи фармони шу бўлибдики, ўлим жазосини бекор қилибди. Орадан кўп ўтмай мамлакатда жиноятчилар, хиёнатчилар кўпайиб кетибди, ўлим жазоси уларни илгари тийиб турар эканда. Оддий фуқаронинг тинчлиги йўқолиб, яшаёлмай қолибди. Подшоҳ янги фармон чиқаришга мажбур бўлибди: жиноятчилар, хиёнатчилар мамлакатдан океандаги оролга бадарға қилинсин!

Фармон тезда ижро этилибди: жиноятчилар, хиёнатчилар оролга бадарға қилинибди. Мамлакат тинчиб қолибди. Орадан йиллар ўтиб оролда яшовчилар қилмишларига яраша худонинг қаҳрига учраб эшакка айланиб қолибди. Шу тариқа эшакларнинг орол мамлакати вужудга келибди.

Кунлардан бир куни Синдбоднинг елканли кемаси

йўлдан адашиб, ўша оролга — эшаклар мамлакатига бориб қолибди. Қирғоққа чиқиб кузатса ҳамма ёқда тирик ва ўлик эшаклар эмиш. Эшаклар ўлигини кўммайди-да, бунга ҳам ақл керак. Вафот этгач, жасадни тупроққа топшириш — фақат одамзодга хос удум! Ер бағри ҳар кимга ҳам насиб этавермайди! Ер усти тириклар учун, ер бағри яхшиларнинг жасадлари учун-да... Шу тартиб жорий этилмагандами, ер устида яшаб бўлармиди. Ҳамма ёқда марҳум ва марҳумаларнинг ўликлари хор-зор бўлиб бижғиб ётса-я?! Ҳамма ёқда инсон суяклари — бош чаноқлари, қовурғалари, умуртқалари... кўзга ташланиб турса-я? Худо кўрсатмасин, бундай шармандаликни! Ўликларни кўмиш — одамзод донолигининг белгиси. Эшаклар эса доно эмас, аҳмоқ!

Синдбод ана шуларни ўйлаб тургач, аравасига тушгач, ўйинига ўйнашга мажбурсан, деган нақлга амал қилиб, бир ўлиб ётган эшакнинг терисини шилиб, устига ёпиб, ханги эшак қиёфасига кирибди. Эшаклар мамлакатини айлана бошлабди. У ерда паспорт, ҳарбий билет, виза деган нарсалар йўқ экан, буларни ҳам одамзод ўз ақли билан ўйлаб топган, жорий этган. Синдбодни ҳеч бир эшак суриштирмабди, нима қилиб юрибсан демабди. Бунинг учун ҳам фаросат керак. Эшакда фаросат нима қилсин. Уни эшак деб ўйлашибди. Эшаклар эшакларга фақат сиртига қараб баҳо беришади-да, чунки уларда ички дунё йўқ.

Синдбод эшаклар мамлакатини кезиб юриб, бир қуюқ ўтлоққа бориб қолибди. Бу ерда мамлакат биринчилиги учун нинанинг тешигидан ип ўтказиш бўйича эшакларча мусобақа бўлаётган экан. Лекин ҳеч бир эшак қанчалик уринмасин, нинанинг тешигидан ип ўтказа олмасди. Бунга ҳам уқув керак-да. Эшакда уқув нима қилсин! Синдбод мусобақани бир оз кузатиб тургач, эшак бўлиб бир ҳанграбди, бу эшаклар тилида «навбатни менга берларинг» дегани экан. Синдбод бир уринишда нинанинг тешигидан ипни ўтказибди-қўйибди. Эшаклар хурсандликдан бараварига ҳанграб юборибди. Бундай ҳанграшни одамлар тилига ўтирса, «Қойил!» дегани бўлади. Урғочи эшаклар ханги эшакларнинг кўз ўнгида ханги эшак қиёфасидаги Синдбодга суйкаланиб-суйкаланиб, турли сипоришлар қила бошлабди. Уларда уят йўқ-да. Уят фақат одамда бўлади, беор эшакда уят нима қилсин! Хуллас, мусобақа ғолибини талашиб, урғочи эшаклар орасида жанжал чиқибди. Шунда улардан бири рашк ўтида эмас, ҳирс ўтида ёниб,

менга бўлмагандан кейин сенларга ҳам бўлмасин деган маънода, алоҳида бир оҳангда ҳанграбди. Бу ҳанграшни одамлар тилига ўгирса, фитна кўзлагани бўлиб чиқаркан: мусобақа голиби биздан эмас, у одамга ўхшайди, унинг ақли бор, аҳмоқлар мусобақасида қатнашишга ҳаққи йўқ! Эшаклар фитнага учиб, ҳанграшибди, ғавго кўтаришибди: орамизда ақлли жонзотга ўрин йўқ!..

Синдбод эшаклар ҳамласидан зўрға қочиб қутилиб, кемасига тушиб, жўнаб кетибди.

Мен ривоятни тугатдим.

— Ибратли ривоят экан, — дедингиз сиз. — Ундан сиз қандай хулоса чиқарасиз?

— Ривоятни мен айтдим, хулосани сиз чиқаринг да, — дедим мен.

— Менимча, Синдбод аҳмоқ эшаклар ишига аралашиб, уқувли эканини билдириб қўймаганида, улар орасида яшаб юраверарди, — дедингиз сиз. — Аҳмоқлар орасида аҳмоқларча яшаш керак.

— Бу гапингиз ҳам тўғри, — дедим мен. — Лекин асосий хулоса шуки, жинояту хиёнат тегишли жазосиз қолмаслиги керак. Акс ҳолда...

— Сиз билан бўлган одам сира зерикмайди-я, Фахриддан ака, — дея сиз мени олқишлаб қўйдингиз.

Шу аснода биз «Красная площадь»га етиб келдик. Энди шу майдон ҳақида билганларимни ҳикоя қила бошладим.

«Красная площадь» Русиядек буюк ва бепоён, қудратли давлатнинг бош майдони! Қанчадан-қанча шонли, тарихий воқеаларнинг шохиди бўлмаган дейсиз бу майдони муаззам! У ҳақда соатлаб гапириш етмайди. Мен майдон бўйлаб сайримиз охирида сизни Минин ва Пожарскийга ўрнатилган ҳайкал олдига олиб бордим, улар ҳақида сўзладим. Кейин хоинлар, хиёнаткорларнинг боши танасидан жаллод қиличининг бир селпиши билан жудо қилинган тошкундани кўрсатиб, унинг тарихи ҳақида ҳикоя қилиб бердим. Сиз эса мени жон қулофингиз билан тингладингиз.

— Яна сўзлашим мумкину, лекин вақтимиз таҳчил, — дедим мен сизни «Спасская башня» томон бошлаб. — Бир кеча-кундуз йигирма тўрт соату, лекин Москвада кечаётган кунларимиз худди тўрт соатдек тез ўтиб кетяпти. Қолган йигирма соат вақтимиз қани?..

— Бу олаётган олам-олам таассуротларимиз бўлса — дедингиз сиз.

— Ҳа, тўғри айтасиз, шундай, — дедим мен сизни маъқуллаб. — Ҳамма нарсамиз мўл-кўлу, фақат вақт етишмайди. Вақт тез ўтган дамлар энг гўзал ва бахтли дамлар бўлар экан. Мен бундай гўзал ва бахтли дамларга сиз туфайли, фақат сиз туфайли эришяпман.

— Йўғ-ей, мен ҳеч нима қилаётганим йўқ-ку, фақат сизни тинглаяпман, холос, — дедингиз сиз.

— Мени тинглаб, менга илҳом бераяпсиз, шунинг ўзи менга етарли, — дедим мен.

Биз «Спасская башня» ёнидан қуйи томонга қараб — «Москва река» тарафга борар эдик.

— Фахриддин ака, биласизми, сиз энди менинг Фаҳрим, гурурим, шуурим, баҳтим бўлиб қолдингиз, — дедингиз сиз. — Бундан кейинги ҳаётимни сизсиз тасаввур қилолмайман. Мен сизга айтсам, бир йили раҳматли билан Москвага келувдик. Яширмайман, у бошқа одам эди, сиз эса тамоман бошқа одам экансиз. У билан келганимда бошим меҳмондорчиликдан чиқмаган. Меҳмон кутишу меҳмонга боришдан бўшамаганман. Бир ҳафта туриб, Москвани кўрмай, билмай қайтиб кетганман. Мана энди Москва билан танишдим, десам бўлади. Бу фақат сиз туфайли.

Мен бу иқрорингиздан бундай хулоса чқариб олдим: «Демак, Ёқутхон менинг ҳар бир хатти-ҳаракатимни марҳум эрининг хатти-ҳаракати билан қиёслайди. Демак, мен синовдаман. Синовдан муваффақиятли ўтишим учун нима қилишим, ўзимни қандай тутишим керак? Лекин бу фақат менинг ўзимгагина боғлиқ эмас. Бу албатта Ёқутхонга ҳам боғлиқ. Агар у ҳар бир ишимдан фазилат қидирса, баҳтим чопгани. Мабодо тескарисига олиб, ўтирсам ўпоқ, турсам сўпоқ бўлсам, унда нима бўлади, худо кўрсатмасин, унда муросага путур етади-да.

Ҳа, иккинчи марта турмуш қуриб, бева аёлга уйланганлар бир умр синовда бўлар эканлар-да. Ҳаёт ўқув юрти эмаски, ҳар йили икки марта — қиш ва ёзда беш-ўнга имтиҳондан ўтадиган. Ҳаётнинг ҳар бир куни бир синов. Ҳамма муваффақиятли ўтиши аримаҳол. Нима, дунёда бева аёлга уйланган битта менми, бева қолгач, турмушга чиққан битта Ёқутхонми? Ҳазрат Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллолоҳу алайҳи вассалам ўз никоҳларига олган тўққиз танмаҳрамларининг саккиз нафари бева аёллар эди-ку.

Демак, ҳамма гап жуфти ҳалолидан фазилат қидириш ёки айб ахтаришга, нишабни қайси тарафга қара олишга бориб тақалади.

Ёқутхоннинг бирор муносабат билан марҳум эрини эслаб туриши табиий бир ҳол. Ахир, улар йигирма йилча бирга турмуш кечиришган, қанчалаб хотиралар ёдида қолган. Хотира эса инсон умрининг таркибий бир қисми, уни вужуддан олиб ташлаб бўлмайди. Инсон ҳаёти эса уч таркибий қисмдан иборат: яшаган йиллари хотира янглиғ, бугуни тирик вужуд сифатида, келажаги орзу тарзида тажассум этади. Булар бир-бирига чамбарчас боғлиқ, бири бўлмаса ҳам одам одам бўлмай қолади: одам хотирасиз ҳайвонга айланиб қолади, чунки ҳайвонда хотира бўлмайди; одамнинг бугуни унинг тириклигидир, яшаш учун иштиёқидир, одам яшаш учун курашади. Одам орзу-умидсиз ҳам яшай олмайди, орзу-умидсиз одамнинг қалби бўм-бўш бўлиб, ҳувиллаб ётади».

Ёқутхон, сизнинг ҳар бир хатти-ҳаракатингиздан фазилат қидиравдим, топардим ҳам. Ўшандаям, ҳозир ҳам. Буни қарангки, севган одамингизда фақат фазилатни кўрар экансиз, бошқалар учун нуқсон бўлиб кўзга ташланган нарсалар ҳам фазилат бўлиб кўринаркан. Севги муҳаббатнинг табиати шунақа бўлса керакда. Сизнинг марҳум эрингизни эслаб туришингиз ҳам менга фазилат бўлиб туюлади, шунга йўярдим. Менинг ўрнимда бошқа бировлар бўлса, бу рашк уйғотиши эҳтимолдан узоқ эмас. Лекин раҳматлини эслаганингизда менда рашк уйғонмайди, чунки у билан орамингда рақобат йўқ, бўлмаган ҳам, уни ҳаётлигида кўрмаганман ҳам, билмаганман ҳам. Қисматимизда олдинма-кейин сиз билан турмуш қуриш бор экан, энди бу — Худонинг иродаси! Марҳум эрингизни хотирлашингиз мен учун яна шуниси билан инсоний фазилат бўлиб туюлардики, ўйлардим: «Ёқутхон вафотимдан кейин мени ҳам эслаб юрса ажаб эмас».

Ёқутхон, агар ёдингизда бўлса, ўша кунини номерга етиб келгач, овқат устидаги суҳбатимизда йўл-йўлакай чиқарган хулосаларимдан гап очиб, охирида сизга шундай савол бердим:

— Вафотимдан кейин мени эслайсизми?

— Оғзингиздан шамол учирсин-ей, нафасингизни иссиқ қилинг, фаришталар яхши ниятга ҳам, ёмон ниятга ҳам омин деб юборар экан, — дедингиз сиз куйиниб. — Хўш, нега менга бундай савол бериб қолдингиз?

— Ҳали «Москва река» ёқасида «Фахриддин ака, сиз энди менинг Фахрим, ғурурим, шуурим, бахтим

бўлиб қолдингиз. Бундан кейинги ҳаётимни сизсиз тасаввур қилолмайман» дедингиз-а? Аллоҳ шоҳид, дарё эшитди.

— Ҳа, шундай дедим, тонмайман, яна такрорлашим мумкин, — дедингиз жиддий қиёфада. — Ҳа, сиздек турмуш йўлдошим борлиги билан фахрланаман. Сизни фақат Тошкентимиздагина эмас, балки бегона юрт бўлмиш Москвада ҳам, ҳатто сизга иши тушмайдиган кишилар ҳам самимий ҳурмат қилишар экан. Бу менинг учун фахр эмасми: ...Йўқ, йўқ, гапимни бўлмай, охиригача эшитинг. Аввал мен гапириб олай... Сиз менинг шууримсиз! Бу гапим ҳам рост. Сиз туфайли шуурим, онгим, билимим бойиб бормоқда. Сиздан маънавий озиқ оляпман... Сиз менинг бахтимсиз. Бу бахтим шундаки, менга муҳаббатингиз тушган бўлса, болаларимизга меҳрингиз тушган, мендан кўра кўпроқ сиз Шоҳида билан телефонда гаплашиб, ҳол-аҳвол сўраб турганингиз шу меҳрингизни кўрсатиб турибди-ку, нима, мени сезмайди, деб ўйлайсизми, мен онаман, ахир, болаларига меҳрибон отадан улуғ зот ҳам бормикан бу дунёда аёл киши учун. Тўғри, бундан кейинги ҳаётимни сизсиз тасаввур қилолмайман, дедим ҳам. Буям чин сўзим. Ҳатто сиз билан турмуш қуришга қарор қилган куним ҳам, бу одамга жабр қилмаяпманми, бир ойга қолмай ажралишиб кетсак керак, ким ҳам менинг шу феъл-атворимга, шу ўжарлигимга, шу инжиқликларимга дош бера оларди, деб ўйлагандим. Йўқ, бахтим бор эканки, сиз менинг бу нуқсонларимга бардош бера оладиган одам чиқиб қолдингиз, кўникиб кетдингиз ҳам. Кутилмаган бахт бу! Сизсиз менинг ҳаётим йўқ энди! Тушундингизми?

— Ҳар ҳолда... Даврлар ўтади, замонлар алмашинади. Бугун кишининг толеи баланд бўлса, эртага омади кетиши мумкин. Шунга қараб одам ўзгариб кетмасмикин...

— Кечирасиз, мени, Фахриддин ака, мен бебурд эмасман, — дедингиз сиз гапни гапга тез-тез улаб, асабийлашиб, — мен бир сўзли одамман, менинг сўзим битта бўлади, туфлаган туфугини қайта оғзига оладиган пасткаш эмасман. Ўзингиз Ҳадис китобидан ўқиб бердингиз-ку, сўзидан тониш бамисоли ўз қусуғини ичиш деб. Одам қусуқ ичмайди, ит ичади. Мен одамман, ит эмасман...

— Катта кетворманг, Ёқутхон. Жаҳолатга берилиб, куфр кетиб қоласиз. Олам ходис-а, дедим мен.

— Мени ким деб ўйлаяпсиз? — Овозингиз бир парда кўтарилди. — Ҳозиргина айтдим-ку сизга, мен бир сўзли одамман, деб. Сўздан тонадиганлардан эмасман. Агар мен сўзимдан тонсам бебурдлик қилсам, мени Ёқут дуб эмас, ит деб атанг, ит деб чақиринг, мен рози!

— Ҳой-ҳой, унда деманг-а!

— Мен рози, деяпман-ку!

Ёқутхон, сизни бу алфозда биринчи кўриб туришим эди. Субутсизликни итликка тенглаб турган одамга ишонмай бўлармиди? Мен ўшанда сизга тўла ишондим. Ахир, онам мени ишонмоқ учун тўққан бўлса, ишонмай нима қилай? Хотинимнинг ўз она тилимдаги сўзига ишонмасам, кимнинг сўзига ишонаман. Ишонмоқ — менинг ақидам! Кўнглимдаги ғуборлар тарқалиб кетди: Ёқутхон, сизда битта санъат бор экан, одамни ўз гапига ишонтириб қўйиш санъати! Сизни ҳовурдан тушириш ниятида гапни дарҳол бошқа ёққа буриб юборим: эртага сафаримизнинг охириги — ўнинчи кун, оқшом Тошкентга учамиз, аэробусга билетлар олинган, улар сизнинг қора сумкангизда, менинг пастпортим ҳам. Мен ана шу ҳақда сўз бошладим, сиз гапга қўшилиб кетдингиз, эртанги режаларимизни баҳам кўрдик.

Эртаси кун сўнги юмушларимни тезроқ тугатиб, меҳмонхонага барвақтроқ қайтдим. Келишувимизга кўра бугун ҳам тушликни бирга, рестораннинг кичик залида бирга қилмоқчи эдик. Мен сизни номерда бир соатча кутдим. Соат иккига яқинлашгач, «кутиш ҳам шунчалар бўлар-да», деб ресторанга ўзим тушиб боравардим. Қизил юпқа мовутдан тикилган костюм-шим кийган, қора ялтироқ галстук таққан, оппоқ кўйлагининг ёқалари ва енги крахмалланган официант келтирган биринчи овқат — қовурма шўрвага энди қошиқ урганымда сиз залга кириб келиб, қаршимдаги стулга ўтирдингиз. Азбаройи тез юрганингиздан бўриқиб кетган эдингиз.

— Кечикдим, узр, — дедингиз манглайингиздаги ушоқ марвариддек тер томчиларини пушти рўмолчангиз билан артиб, рўмолчангиздан таралаётган француз духисининг ёқимли иси менгача етиб келди. — Мен Москвада яна уч-тўрт кун қоладиган бўлиб қолдим.

Мен оғзимга олиб бораётган қошиқни қайтариб яна косага солдим. Гапингиздан анг-танг бўлиб қолгандим. Сизга ер остидан тикилиб қарадим. Рўмолчангиз билан

ўзингизни елпиб, жилмайиб турардингиз. Бу жилмайиш самимийми, айёрами, қалбадаги асл ниятни яширувчими, қилиб қўйган ишидан пушаймонликни ифодаловчими, ўзни ҳимоя қилувчими — билиб бўлмасди, буларнинг ҳаммаси аралашми, буям аён эмасди, юз-кўз қарашларингиздан бирор нарсани аниқ пайқолмадим. Дилимда шундай саволлар туғилди: «Нега? Нима учун? Нега мендан бир оғиз сўрамайсиз?» Мен бу саволларни сизга айтмадим. Шундоқ ҳам қарашимдан сизга аён эди булар.

— Аввал овқатланинг, — дедим мен, — сизга нима овқат буюрай?

— Ҳозир мендан овқат ўтармиди, бир оз нафасимни ростлаб олай, — деб фужерга маъданли сувдан қуйиб, «култ-култ» ичдингиз. Кейин қўшиб қўйдингиз: — Ҳа, майли, ўзингизга нима буюрган бўлсангиз, менга ҳам шуни буюра қолинг.

Иштаҳам гиппа бўғилган эди. Шўрвани чала-ярим ичиб, косани четга суриб қўйдим.

— Ҳа, намунча, қовоғингиз тушиб кетмаса, — дедингиз сиз атайин суҳбатни илитмоқчи бўлиб. — Хабарингиз бор, Москвада компаниямизнинг филиали очиляпти. Мен шу муносабат билан қоляпман. Кадрлар бўлими бошлиғи сифатида ҳужжатларни тайёрлашим керак экан. Сизнинг шарофатингиз билан амалга ошаётган ишни мен охирига етказсам, нима, ёмонми? Бош консул ҳали «Москвада қоляпсиз. Фахриддин аканинг хабарлари борми?» деб сўровди, ишни ўйлаб, гапни чуватмай «Албатта, хабарлари бор», деб қўя қолдим. Ҳали бу ерга сиз билан хайрлашгани келса, ёки кузатгани аэропортга чиқса бу ҳақда индамай қўя қолинг, хўпми?.. Сизнинг номингиздан гапирганимга хафа бўлаяпсиз-а?

— Сиздан хафа бўлиб бўларканми? — дедим мен. — Қани, шўрвани ичинг, совумасин.

— Аэробусга олинган билетимни топшириб юбордим, — дедингиз буғи кўтарилиб турган шўрвага қошиқ солиб. — Элчихона учун билет масаласи муаммо эмас экан. Қайтар куним аниқ бўлгач, ўша заҳотиёқ билет олиб беришади. Агар берухсат қилиб қўйган ишимдан норози бўлсангиз, элчихонанинг ишлар мудирига телефон қилинг, билетимни тиклаб берсин, бугун сиз билан бирга кетай. Хўш бунга нима дейсиз?

Мен атайин сукут сақладим. Мақсадим сиз бу гапларни самимий айтяпсизми ёки шунчаки, йўлига га-

пираяпсизми, аниқлаш эди. Ўйлаганим тўғри бўлиб чиқди. Сиз Москвада қолишни қатъий қилиб қўйган эдингиз аллақачон. Шу сабабли «Бўлди, ишлар мудирига телефон қиламан, мен билан бугун бирга қайтасиз» деб қўйишимдан чўчиб, отни олдин қамчилаб қолдингиз:

— Чин сўзим, мен сиз билан қайтишни истайман. Лекин энди бундай қилсам, «Субутсиз экан, эрининг сояси экан» деб орқамдан гапиришади-да. Менинг ҳозирги аҳволимга тушунинг, Фахриддин ака!..

«Сиз ҳам менинг ҳолимга тушунинг-да» демоқчи бўлдим, лекин айтмадим. Бу гап энди ортиқча эди: «Ёқутхон қолишни истабдими, демак, қолиши керак. Мажбурлаб олиб кетсам, неча кун қовоғи очилмай юради. Қани, арқонни узун ташлаб кўрай-чи».

— Ҳар куни ўзим сизга телефон қилиб тураман, — дедингиз нозланиб, — сизни соғинтириб қўймайман, тез етиб бораман, чунки ўзим ҳам сизни соғиниб қоламан-да.

— ...Шоҳида опамни нега Москвада қолдириб келдингиз, — деса, мен унга нима дейман? Мен ана шуни ўйлаяпман, — дедим мен.

— Бўлмаса ўзингиз ҳам мен билан қолинг. Ишим битгач, бирга қайтамиз.

Бу гапингиз энди ҳаддан ошиб тушди. Энди ҳатто ярим кун ҳам қолмаслигимни сиз яхши билардингиз. Эртага эрталаб соат тўққизда ишда бўлишим, соат ўнда ҳисобот топширишим шарт эди. Менинг ишим билан ўйнашиб бўлмаслигига ақлингиз етарди ҳам. Қололмаслигимни била туриб, «қолинг» дейишингиз самимий эмасди. Бу шубҳамни оширди, дилғашлигимни кучайтирди.

— Юринг, номерга чиқайлик, — дедим-да овқатланиб бўлишингизни ҳам кутмай, ўрнимдан қўзғалдим. Сиз ҳам орқамдан кела бошладингиз. Орамизда нимадир чирт этиб узилгандай бўлди ўшанда.

«Бу аёл мени минг қўйга соладиганга ўхшайди, — дедим ичимда. — Бировдан қолишининг асл сабабини суриштиролмасам. Агар суриштиргудай бўлсам гап кўпаяди. Бу иккимизнинг ҳам шаънимизга яхшимас. Ҳеч бўлмаганда эр-хотин ўртасида ўзаро ишонч йўқ экан-да, деган гап қўзғолади. Биламан-ку, бундай гап тез болалайди, ғийбатни келтириб чиқаради. Ғийбат дегани эса тез урчийди ва шмолдан ҳам тез тарқалади. Тошкентгача — унинг компаниясию, менинг ишхо-

намгача етиб боради. Йўқ, бу ҳақда суриштирмайман, ҳеч кимга оғиз очмайман. Таваккал Аллоҳга! Инсофни унинг ўзига берсин. Шайтонга йўлиққувлик қилмасин!»

Агар, ёдингизда бўлса, Ёқутхон, ўша куни то мен жўнаб кетгунимча ҳам гап-сўзларимиз унчалик қовушмади. Ўртамизга қандайдир бир тўсиқ тушгандай эди, балки фақат менга шундай туюлгандир. Сиз менга кўп сипоришлар қилдингиз кўнглимни овлаш учун. Лекин бу сипоришларингиз менга самимий кўринмади, сохта бўлиб туюлди.

Ҳамма юқларимизни мен олиб қайтадиган бўлдим. Уларни Фармон Дармон ва малласоч бақалоқ шофёр иккови машинанинг юқхонаси ва орқа ўриндигига олиб чиқиб жойлади. Сизда эса пул солинган битта қора сумкангиз қолди. Сиз «Сизни кузатгани аэропортга чиқаман, тайёр машина, бораман, келаман. Барибир бу ерда зерикиб ўтираман», демадингиз, шунчаки кўнглим учун ҳам. Кўнгил эса нозик нарса. Мен ҳам бу ҳақда оғиз очмадим. Мабодо шундай деганингизда ҳам мен кўнмасдим. «Олтмиш километр у ёққа, олтмиш километр бу ёққа бориб келишнинг нима кераги бор» дердим. Мен кийинаётганда ҳам сизнинг уй кийимида бафуржа ўтиришингиздан сездимки, сиз мени кузатгани аэропортга чиқмоқчи эмассиз, сизда бундай ният йўқ. Ким билсин, балки мен кетгач, сиз ўйлаб қўйган бирор режангиз бордир... Балки...

Фармон Дармон ва шофёр меҳмонхона ҳовлисида юқларимиз ортилган «Д» рақамли енгил машина ёнида шайланиб мени кутиб ткришарди.

— Кетар вақтим бўлибди, — дедим мен қўлимдаги сиз совға қилган соатга қараб ва ўрнимдан қўзғалдим.

Сиз уй кийимингиз устидан елкангизга плашингизни шундай ташладингиз-да, «Қани юринг бўлмаса» деган ишорани қилдингиз. Олдин мен, кейин сиз номердан чиқдик, эшикни қулфлаб орқамдан юрдингиз, оёғингизда хонаки шиппак эди, октябрнинг бошлари эмасми, ташқарида қор аралаш ёмғир ёғарди.

Меҳмонхона ҳовлисига чиққанзимизда сиз бир жунжикиб кетдингиз. Ҳаво боягидан анча совибди. Бизларни кўрибоқ, шофёр машинани ўт олдирди, Фармон Дармон унинг ёнига ўтирди. Бош силкиб сўзсиз хайрлашдик. Машинага чиқиб ўтиргач, эшигини ёпаётиб:

— Сизни Худога топширдим, — дедим мен.

Сиз ҳам нимадир дегандай бўлдингиз-у лекин менга эшитилмади. Қўл силкитиб қолганингизни кўрдим.

Юрагим сиз билан қолди. Ўрни бўм-бўш эди. Осмондан эмас, гўё мендан қор аралаш ёмғир ёғар эди.

Шундай совуққина хайрлашганимиздан кейин роп-па-роса беш кун дийдор кўришмадик, телефондаям гаплашмадик. Тўғри, йўғимда уйга телефон қилиб, Шохида билан бир неча марта гаплашибсиз, менга салом айтибсиз ҳол-аҳволимни сўрабсиз. Лекин ишхонамга телефон қилмадингиз, мен ҳам Москвага — элчихонага ёки меҳмонхонага телефон қилмадим. Сизнинг йўригингиз бошқа, менинг йўригим бошқа эди-да. Менинг телефон қилишим гап қўзғатиши мумкин. «Фалонча жойдан фалончи фалончига телефон қилди». Бунинг кимга кераги бор? Келаётган куним маълум бўлишича, бундан буёғига меҳмонхонадаги барча телефонлар билан фақат коммутатор орқали боғланиш жорий этилибди. Коммутаторга қардан ва кимлигингизни айтсангиз, шундан кейингина сизни улаб берар экан.

Ўн кун бўлмаганим туфайли иш шу қадар йиғилиб қолган эканки, кунига ўн икки-ўн уч соатлаб ишлашга тўғри келди, бунинг устига Москвага қилган хизмат сафарим ҳисоботини ёзма равишда ҳам тайёрлашим, шунга доир ўз тавсия ва таклифларимни ҳавола этишим керак эди. Эрталаб соат тўққиз бўлар-бўлмас ишхонага бораман, кечкурун эса соат ўнларгача қолиб кетаман. Шу сабабли кундузлари иш билан бўлиб, иш билан овуниб, вақт қандай ўтганини сезмай қоламан. Лекин кечалари шундай азоб чекдимки, хаёл қургурга шундай нарсалар келдики, буни ифодалашим амри маҳол. Халқда «Гуноҳқор банданинг гўр азоби» деган ваҳимали ибора бор. Гумону шубҳалар туфайли мен чеккан азоблар бундан-да кучли, бундан-да ваҳимали эди. Чеккан тунги азобимни ифодалашим учун мен бир ўлиб, гўрга тушиб чиқишим ёки онадан қайта туғилишим керак. Лекин ҳаётда бундай бўлиши мумкин эмас. Ўзим чеккан азобимга фақат ўзим сабабчи деб билардим. Ёқутхонни ўзим билан ола келишим ёки қолиши сабабининг таг-тагига етишим керак эди. Демак, ўзимда журъат етишмади. Йўқ, бу журъатсизлик эмас, ишонганимдан шундай қилдим. Ишонч эса менинг ақидам. Қани энди севганинг ақидангга муносиб келса... Қачонгача одамлар нима деркин, деган андиша билан яшаймиз.

Тошкентга келган кунимнинг эртасига берган ваъдамга биноан профессор Худоёр Аминнинг кафедрасига телефон қилдим, қўйган диагнози профессор Эл-

бурис Маҳмудов томонидан тасдиқланганини билдирдим, ҳамкасабасининг дўстона саломини айтдим, домла жуда хурсанд бўлди. «Хўш, энди сизларни қачон кутай?» деган саволига «Келинингиз иш билан Москвада ушланиб қолди, у келсин, албатта борамиз» дедим. У бу жавобимни эшитиб, «Ие, шундай бўлиб қолдими? Ишининг битиши учун ўн кун ҳам етмадими? Бўлмаса, қўнғироғингизни кутаман» деди тарвузи қўлтиғидан тушиб кетган одамдай бўшашиб, унинг овозидаги ҳалиги қувноқлик ўрнини дарҳол маъюслик эгаллаган эди. Чамаси сизни ёлғиз қолдириб келганим домлага ёқинқирамаган эди.

Мен қайтганимнинг бешинчи куни тунда, тўғрироғи, тонгга яқин сиз чиққан тайёра Тошкент аэропортига келиб қўнди. У икки-уч соатча кечикиб келди. Домодедоводаги ноқулай об-ҳаво шароити туфайли вақтида учолмабди. Дилмурод, Шоҳида ва мен сизни кутиб олгани аэропортга чиқдик. Депутатлар хонасида кутиб ўтирдик. Тайёра қўнгани ҳақидаги хабари эълон қилиниши биланоқ «РАФ» машинасида трап олдиғача етиб бордик. Проекторлар нуридан ҳаммаёқ чароғон эди.

Аввал болаларингиз билан кучоқлашиб ўпишиб кўришдингиз. Азбаройи сизни соғиниб қолганиданми, севиниб кетганиданми, Шоҳиданинг кўзлари намлангандай бўлди шекилли, ҳали бола эмасми, кўзичоқдай ҳадеб сизнинг пинжингизга тиқилар, суйкаланар эди, ахир, у ярим ойдан бери сизни кўрмаган эди-да. Сўрашиш навбати ўзимизга келди. Болалар олдида оддийгина қўл олишиб қўйдик, холос. Барибир мен сизга, кўзингизга жиддий тикилиб қарадим. Қарашимнинг ўткир таъсириданми, уйқусизликданми, чарчоқликданми, ёки бошқа сабаби борми, кўзларингизни кўзларимдан олиб қочдингиз, тик қараёлмадингиз, кўзларингиз юмилибми-ей, нотабий сузилибми-ей кетарди.

— Нима бўлди сизга? — сўрадим мен кўзингизни кўзимга тушириш, бу орқали бирор маъно олиш мақсадида. — Бир оз тобингиз йўқроқ кўринади. Қовоқларингиз салқиброқ турибди.

— Самолёт ёмон учди, сал ланжроқман, лекин лоҳас эмасман. Ҳозир ҳаммаси ўтиб кетса керак, — бу гапларни менга қарамай сўзладингиз. Кўз кўзга тушмади.

«РАФ»га ўтириб, депутатлар хонасининг ҳовлисига

келдик. Дилмурод бизларни машинаси томон бошлаган эди, сиз уни йўлдан тўхтатдингиз:

— Багажга юк топширганман, катта «Гонгконг» сумкаси. Мана биркаси.

— Топшириб нима қилардингиз, опа, — деди Дилмурод афсусланиб, «опа» сўзини чўзиб айтиб, — энди камида бир соат кутамиз.

— Масков Тошкент эмас, ўғлим, — деддингиз сиз. — Топширишга мажбур қилишди-да.

— Урдай бўлса юринглар, депутатлар хонасига кирайлик, ўша ерда дам олиб, кутиб ўтираемиз, — дедим-да йўл бошладим. — Биркани менга бера қолинг. Юкингизни келтириб беришади, мен ҳозир айтаман.

Депутатлар хонасига кириб, қарама-қарши қўйилган иккита диванни эгалладик, сиз Шоҳида билан ёнмаёن ўтирддингиз, у сиздан сираям ажралмаётган, исингизни искагани искаган эди, сизни жудаям соғиниб қолибди бола пақир.

— Сал қолса бу рейсдан қолиб кетардим, — дея сўз бошладдингиз сиз. — Ўша, ўзингиз кўрган Фармон Дармон дегани бир кун буруноқ «соат саккизда тайёр бўлиб тулинг, ўзим машина билан бораман, сизни аэропортгача кузатиб қўяман», дедию лекин белгиланган вақтда қорасиниям кўрсатмади, машинаям юбормади. Кута-кута, охири ўзим диспетчерга телефон қилдим. Уям аввалига «Сиз ҳақда менга ҳеч ким ҳеч нарса дегани йўқ, сизга машина юборолмайман, ўзбошимчалик қилолмайман» деб тихирлик қилди, икки оёғини бир этикка тиқиб олди. «Бўлмаса, Тошкентга телефон қиламан, агар билетим куйиб қолса, масъулияти сизнинг бўйнингизга тушади» дедим. Шунга мажбур бўлдим, Шундан кейингина «Телефонни қўймай тулинг-чи?» деди. Афтидан бошқа телефонда ким биландир сўзлашди-да, менга жавоб қилди: «Ўзингизга таниш ҳайдовчи ҳозир етиб боради, меҳмонхона олдида кутиб тулинг». Зил-замбилдай сумка ўлгурни ўзим инқиллаб-синқиллаб пастга олиб тушдим, ҳеч ким ёрдам бермади ҳам, ҳеч ким қайрилиб қарамади ҳам. Меҳмонхона олдида шаррос ёмғир остида машинани кутдим, ёмғирдан паноҳ истаб вестибюлга қайтиб киролмайман, диспетчер «кўчада кутинг» деганди-да. Чорак соатча ёмғир остида шалаббо бўлганимдан кейин машина келди, кўзимга шунақаям иссиқ кўриниб кетдики, Бақалоқ шофёр ўлгур машинадан тушмади, лоақал эшигини очмади ҳам. Сумкани ўзим юкхонага жой-

ладим. Домодедоваго етиб келгач, аэропорт биноси олда мени ташлаб кетди, депутатлар хонасига олиб кириш у ёқда турсин, лоақал бино ичкарасига кири-тиб қўймади ҳам. Бунақа бўлишини билганимда шунча юкни олмасдим, сарти сувак бўла қолардим. Аэропортнинг ичи йўловчилар билан шунчалик тирбанд эдики, худди балиқ тузланган бочкани эслатарди, ҳавоси бир-рам қўланса, тер ҳиди аралаш нима балолар анқир эди. Одамлар орасида туртиниб-суртиниб, эл қатори рўйхатдан ўтдим, юкимни ўзим билан ола қолай десам, кўнишмади, «беш килодан ортиқ юк қўлга берилмайди» дейишди. Юкимни топширишдан бошқа иложим қолмади.

— Ўзи йўқнинг кўзи йўқ-да, опа, — деди елкангизга бошини қўйиб ўтирган Шоҳида бир сизга, бир менга қараб. — Фахриддин ака билан бирга бўлганингизда.

— Яша, қизим, дилимдагини топиб айтдинг, баракалла!» дедим ичимда мен. Шоҳидага бўлган меҳрим янада ошиб кетди. Ўзи уни туғишган қизимдай севардим, энди эса унга бўлган меҳрим ўн чандон ошиб кетди. Шоҳида ўзи камгапу, лекин топиб айтади, ўрнида ақлли гапириб қўяди. Лекин мен «Ўзи йўқнинг кўзи йўқ» деган иборани сиздан кутган эдим, агар шу иборани сиз айтганингиздами бошим осмонга етган бўларди-я.

...То «Гонконг» сумкангизни келтириб беришгунча, тонг отиб, кун ёришиб кетди. Яна бир тунимиз уйқусиз ўтди. Янги кун бошланди, у нималар олиб келаркин, буёғи бизга номаълум...

Ҳа, айтгандай, ваъдани бериб қўйиб, нима учун Фармон Дармон қорасини кўрсатмадийкин? Бунинг сабаби бўлиши керак: Ёки бирор англашилмовчилик рўй берган ёки консулхонада, балки меҳмонхонада қилиб қўйган бирор ножўя хатти-ҳаракатингиз туфайли элчи-хонага тегишли машинада сизни кузатиб қўйишни лозим топишмагандир. Асл сабаб нимада эканини вақт аниқлаб беради, мен суриштириб ўтирмайман. Хотинининг орқасидан суриштириб юриш эркак кишига ярашмайди. Қинғир иш қирқ йилдан кейин ҳам очилади. Худонинг ўзи ҳақни қарор топтиради. Ҳар ким ўз қилмишига яраша ёка мукофотланади ёки жазоланади. Қўй ҳам, эчки ҳам ўз оёғидан осилади.

Ўша кунни сизни уйга қўйдим-да, енгил-елпи но-нушта қилиб, ишга жўнавордим. Сиз эса уч кун (эрта

ва индин — шанба ва якшанба — ҳордиқ кунлари эди) дам олмоқчи бўлдингиз. Тунни уйқусиз ўтказганим учун кун бўйи қарахт бўлиб юрдим, ишимда ҳам унум бўлмади ҳисоб. Одатдагидан эртароқ ишдан қайтдим. Шоҳида тайёрлаган серқийма маставани серқатиқ қилиб ичсам-да қарахтлигим ёзилмади. Балки бу қарахтлик уйқусизликдан эмасдир... Кўнглим Худоёр ака билан суҳбат қуришни истар, оёғим нуқул уникага тортар эди. Кундузи кафедрасига телефон қилувдим, «домла илмий кенгаш йиғилишида, ҳимоя мажлиси кетяпти», дейишди. Кўнглим ҳозир яна унга телефон қилишимни тусаб қолди. Телефон қилувдим, домланинг ўзи олди. Салом-алиқдан кейин сизнинг сафардан қайтганингизни айтдим.

— Ундай бўлса, жуда соз, — деди Худоёр ака, — ўша гап, эртага мен сизларни кутаман, меникига ташриф буюрасизлар. Майли, ошни янги келинимиз дамлай қолсинлар, икковлон мазза қилиб бир отамлашамиз. Палов тушликка тайёрланса. Мен соат ўн бирга қолмай масаллиғни таппа-тахт қилиб қўяман. Барвақтроқ келаверинглар...

Мен телефонда гаплашаётганда сиз диванда оёқларингизни йиғиб телевизор кўриб ўтирардингиз.

Ёнингизга бориб ўтирдим, Худоёр аканинг таклифини айтдим, домланинг шахдини қайтариш одобдан эмас, деб қўшиб қўйдим. Бу менинг боришимиз қатъий, деганим эди. Сиз эса телевизордан кўз узмай, борсак бораверамиз-да, деб қўйдингиз.

Авваллари, Москвага сафаримиздан илгарилари менинг ҳар бир таклифимга муносабат билдирар, ёққанини маъқул деб, ёқмаганига ўз фикрингизни айтиб турар эдингиз. Сафардан кейин эса таклифим ёқса ҳам, ёқмаса ҳам муносабат билдирмай, рози бўла қоляпсиз. Бу эса менга нисбатан сизда бефарқлик пайдо бўла бошлаганидан дарак эмасмикин? Бефарқлик туйғуси охир-оқибатдан нималарга олиб боришни ўйласам, юрагим орқасига тортиб кетарди...

Эртаси кун и белгиланган вақтда Худоёр аканинг хонадонига кириб бордик. Бизни кўриб севинчдан боши кўкка етди. Москвадан атайин унга олган совғамиз — туя жунидан тўқилган жемперни бажонидил қабул қилди:

— Бетон уйда турувчи биздек чол одамга бу айни муддао, катта раҳмат сизларга.

— Жемперни келинингиз танлади, — деб қўйдим мен.

— Дидларига офарин, баракаллоҳ!

... Худоёр ака ошнинг масаллиғини бекаму кўст тайёрлаб қўйибди. Қуйруқ ёғию гўштдан тортиб сабзи-пиёзгача тўғралган, ноҳот ивитилган. Сиз ошхонада ошга уннаб кетдингиз. Биз домла иккимиз залга кириб, бир пиёла чой устида суҳбат қурдик. Қўй қуйруғининг жиззаси тайёр бўлгач, устига майда туз сепиб ликопчада олдимизга киритиб қўйдингиз, ёнида хитой қоғозидек юпқа қилиб тўғралган оқ пиёз ҳам бор эди.

— Кўрган, меҳмон кутган одамнинг фарзанди-да,— деб олқишлади сизни Худоёр ака орқангиздан. Кейин менга қараб илжайди: — Жизза келгач, унинг хурмати учун жиндек-жиндек отамиз-да энди. Қанақасидан ичасиз? Оқиданми, ёки...

— Мен ароқ ича қолай, — дедим мен.

Ўзи шу кунлари кўнглим ичишга мойил бўлиб турувди. Жизза келгач, шу майлим кучайди, шу сабабли такалуф кутмай Худоёр аканинг таклифига осонгина кўна қолдим.

Худоёр ака ўрнидан туриб, деворий жовондан бир шиша ароқ ва бир шиша коньяк олиб келиб столга қўйди, шишаларни очмоқчи бўлаётганида:

— Домла, шу, соқийликни мен қила қолсамчи, — дедим.

— Мумкинмас, — деди Худоёр ака, — кимлигидан қатъий назар мезбон соқий бўлиши шарт. Ким бўлишидан қатъий назар меҳмонга хизмат қилдириш одобдан эмас. Меҳмон ёшидан қатъий назар тўрда ўтириши лозим. Урф-одатимиз шуни тақозо этади. Камина ҳам шу халқнинг бир заррасиман-да. Сизга чой қуйдириш, соқийлик қилдириб қўйиш — мен учун хилоф.

Худоёр ака йигирма граммликми, ўттиз граммликми, мўъжаз қадахларнинг бирига ароқдан, бирига коньякдан тўлдирмай қўйиб, ароқни менга узатди, коньякни ўз қўлига олди:

— Келин болага мумкинмас, ўзимиз олаверамиз-да.

— Ичиш мумкин бўлганда ҳам сизнинг олдингизда сира ичмасди, — дедим мен.

— Ёши улуғ эркак киши олдида ййманишлик аёл киши учун катта фазилат, буям миллий одатларимиздан саналади, — деди Худоёр ака, — Қани, биринчи қадахни нима учун ичамиз?

— Биринчи сўзни соқий айтади-да, домлажон, — дедим мен. Одатда ичувчининг биринчи қадахдан ол-

динги кайфияти сўнги қадаҳдан кейинги кайфиятидан ўн чандон кўтаринки бўлади. Буни улфатчилик қилганлар, давра қурганлар яхши билишади. Ҳозир бизнинг кўнглимиз жуда чоғ эди.

— Ундай бўлса, гап бундай...

Шу таҳлит «Соғлиқ учун», «Қўша қариш учун», «Ҳамиша омад ёр бўлиши учун», «Юрт тинчлиги учун», «Яхши тўйлар бўлиши учун», «Раҳбарларнинг саломатлиги учун» ва ҳоказо ва ҳоказоларни ният қилиб, то ош дастурхонга тортилгунча, аввал жаззани газак қилиб, кейин дастурхондаги бошқа таомлардан тоғиниб, ҳар биримиз юз эллик граммчадан ичиб қўйдик. Бу орада сиз ошнинг зирвараги етилгач, гуручни солмасдан туриб, ундан бир ликопча келтириб олдимизга қўйиб кетдингиз. Худоёр ака сизни мақтаб, олқишлаб қўйди яна:

— Боя айтдим-ку келин бола кўрган, меҳмон кутган одамнинг фарзанди, деб.

...Ошни учовлашиб, гангур-гунгур суҳбатлашиб едик. Жуда мазали, хушхўр бўлган эди бу ерда дамлаган ошингиз ҳам. Бир лаган паловдан атиги бир капгирча қолди, холос. Ошга фотиҳа ўқилгач, Худоёр ака ўз баҳосини айтди:

— Синглим, қўлингиз жуда ширин экан, боглаб-сиз. Раҳматли хотиним шунақа самовар палов дамлар эди. Энди палов егим келса, сизларникига боравераман-да.

— Бош устига, домла, — дедингиз сиз қўлингизни кўксингизга қўйиб. — Эшигимиз сиз учун ҳамиша очиқ. — Лаганни олиб чиқиб кетдингиз. Чойни янгилаб келдингиз.

Ошдан кейин чой яхши кетади ўзи. Майдалаб чой-хўрлик қилдик. Сиз чой қуйиб, суҳбатимизга кулоқ солиб, гоҳо аралашиб ўтирдингиз. Иссиққина хонада, анча-мунча ичкилик ичиб, устидан сергўшт, ёғлик палов еб, чойхўрлик қилаётган Худоёр ака билан менинг танамиз яйраб, вужудимиз анчагина қизишиб, юзларимиз бўриқиб қолган эди. Мен костюмимни ечиб, стул суянчиғига илиб қўйган эдим, ҳатто. Анчадан бери бундай ҳоли, бафуржа суҳбатлашмай, гапларимиз йиғилиб қолган экан. Тегинмаган масалалар, тилга олинмаган мавзуимиз, гапирмаган гапимиз қолмади. Сўз охирида эски маҳалламизга оид воқеа-ҳодисаларга, ўтган-кетганларга бориб тақалди. Маълумки, асрий ўзбек маҳалласи олам ичида бир олам, мамлакат ичида бир

мамлакат, шаҳар ичида ўзига хос шаҳарчадир, унинг ўзига хос тартиб-қоидалари, турмуш тарзи бор.

— Ошналарим тириклигида эски маҳаллага бориб турардим, — деди Худоёр ака. — Улар вафот этиб кетишгач, борадиган жойим, учрашадиган одамим қолмади у ерда. Ота маҳаллам билан борди-келдим деярли узилиб қолди. Лекин ҳайит кунлари арвоҳ хотирлаб фотиҳагарчиликка бориб тураман.

— Худога шукур, эски жўраларим билан улфатчилигимиз ҳамон давом этиб турибди, — дедим мен.

— Сизлар ҳали ёшсизлар-да. Ҳа, айтгандай, у ерда кимдир хотинининг бурнини кесиб ташлабди, деган миш-миш гап қулоғимга чалингандай бўлувди, шу ростмикин? — сўради Худоёр ака.

— Ҳа рост, — дедим мен.

— Даҳшат-ку, — дедингиз сиз капалагингиз учиб.

— Ҳа, даҳшат, — дедим мен. — Бурни кесиб ташланган хотинни ўз кўзим билан кўрдим.

— Бурунсиз тасқараси чиқиб қолгандир? — дедингиз сиз.

— Тасқара ҳам гапми!

— Кимнинг қизи ёки келини экан у? — сўради Худоёр ака. — Мен танирмиканман?

— Танимасангиз керак, — дедим мен. — Сиз маҳалладан кўчиб кетгандан кейин ҳовли сотиб олиб келган янги кўшинининг қизи у. Оти Танзила. Онасини Жумагул ая дейишади, вилоят матлубот идорасида бошлиқ бўлиб ишлайди, машинада юради. Отасини маҳаллада ҳеч ким кўрмаган, балки илгари вафот этгандир, балки оиласи билан ажрашгандир. Танзила илгари ҳам уч марта турмушга чиқиб, иккитадан бола ортиргач, эрларини ҳайдаб юборган эди. Тўнғич ўғли уйлантирадиган бўлиб қолган. Учала эри ҳам ичкўёв бўлган эди. Тайёр уй-жой, қайнонанинг топиш-тутиши жойида, рўзғор тўрваси бўйинга тушмайди, тирикчилик ташвиши йўқ.

— Ҳа, шунақа ҳамиятсиз эркаклар ҳам йўқ эмас, лекин арзон беиллат бўлмас, қиммат беҳикмат бўлмас, — Худоёр ака луқма ташлаб қўйди.

— Маҳаллада сурнайчи кирмаган, сурнай чалинмаган ҳовли агар битта бўлса, уям Жумагул аянинг хонадони. Лекин манаман деган санъатчиларнинг кети узилмайди, базми жамшидлар тез-тез бўлиб туради. Танзиланинг тўртинчи эри — онасининг энг кейинги шофёри, ўзидан тўрт-беш ёш кичик, ўттиз бешларга борган

Кўзивой деган йигит эди. Кўзивой бу хонадонга мардикор бўлиб қадам қўйган, бир неча ҳафта шу ерда ётиб қолиб ишлаган. Борадиган жойи, ёнида паспорти ҳам йўқ, қаерданлиги ҳам номаълум. Лекин ҳалол ишлаган. Таъмир ишлари тугаб, усталарга жавоб берилгандан кейин ҳам у Жумагул аяга дастёрчилик қилиб юради, еган-ичганини ҳисобга олмаса, ишончли текин хизматкор! Хизмат машинаси бузилиб қолиб, шофёр тузатолмай қийналганда унга ёрдам бериб юборади. Шунда Кўзивойнинг яхшигина шофёр экани, илгари ҳайдовчилик қилгани маълум бўлади. Лекин «права»си йўқ, паспорти ҳам. Жумагул ая унга «права»ни ҳам, паспортини ҳам тўғрилаб беради. Яхшигина кийинтириб қўяди. Илгариги маҳмадона шофёрининг баҳридан ўтиб, Кўзивойни ўзига шофёр қилиб олади. Бу орада учинчи эрини ҳайдаб юборган Танзила билан Кўзивой бир-бирига илакишиб қолган эди: «Фунажин кўзини сузмаса, буқа ипини узмайди». Буни сезиб, маҳаллада гап-сўз кўпайишидан чўчиб, Жумагул ая бир базми шамшид уюштириб, уларни никоҳлатиб қўшиб қўйган эди.

— Бу иши яхши бўлган экан, — яна луқма ташлаб қўйди Худоёр ака. — Шариятда шарм йўқ. Мабодо фарзанд туғилса, ҳароми бўлмайди.

— Танзила бу эридан ҳам битта туққан, ўғил кўрган эди.

— Ана, айтмадимми! — деди Худоёр ака, бировнинг боласи ҳароми бўлиб туғилмаганидан севиниб.

— Хўш, — давом этдим мен, — Кўзивой хотинининг чакки қадам босаётганини сезиб қолиб, пайт пойлаб юриб, Танзилани Яланғоч даҳасида маишат учун ижарага олинган бир хонали квартирада ўйнаши билан хиёнат устида тутиб олибди.

— Э, аттанг, э, аттанг, — деди Худоёр ака чуқур уф тортиб. — Худо ўзи асрасин шунақа касофатлардан.

Сиз бутун борлигингиз билан тинглардингиз. Мен сизга бир қараб қўйиб, давом этдим:

— Танзиланинг ўйнаши тўшак устида ўтирганича, қўрқоқ олдин мушт кўтарар қабилида Кўзивойга дағдаға қила кетибди:

— Сен ким бўласанки, менинг устимга бостириб кирасан, маишатимни бузасан? Нима ҳаққинг бор?

— Ҳаққим борки, устингга бостириб кирдим, — дебди Кўзивой. — Тур ўрнингдан, кийиниб ол. Сен билан гаплашиб қўймоқчиман.

— Хей, каллаварам, менинг кимлигимни биласанми, ўзинг?! Сени бу ерга ажал етаклаб келганга ўхшайди. Мен шу даҳанинг эгаси Жабборберган бўламан-а! Отимни эшитган бўлсанг керак.

— Отинг отнинг қашқасидек маълум бўлгани учунам сени топиб келдим-да, хумпар, — дебди Қўзивой босиқлик билан.

— Тилингни тий, ҳей бола, тагин ўзингни қашқа қилиб қўймай.

Шу пайт Танзила хонанинг бурчагида, тескари ўгирилиб, кийимларини кияётган экан.

— Мен мана бунинг эри — Қўзивой бўламан, — дебди Қўзивой Танзилани кўрсатиб.

— Наҳотки?.. Наҳотки шу гапинг рост бўлса?.. Ҳей, ифлос, бу бола сенинг эринг бўладими, рост гапиряптими? Айт, айт деяпман сенга! — ўдағайлабди Жабборберган Танзилага.

Танзила эса жим. Мисоли бир замбил лой, балчиқ, Серрайиб, шумшайиб турарди.

— Олдимда бунинг ҳақорат қилма, ҳали оғзимдан талоқ сўзи чиққани йўқ, — дебди Қўзивой. — Уйга кетсин, Бешикдаги боласи биғиллаб йиғлаб ётибди. Оч! Эмаман дейди. Танзила! Такси олиб, уйга тез етиб бор!

— Э, кўрнамак, бола кўр қилгур! — Худоёр ака беихтиёр қарганиб юборди.

Мен давом этдим.

Эридан калтак емай осонликча қутилаётганидан севинган Танзила оёғини қўлига олиб хонадан чиқар экан Жабборберган унга бақрибди:

— Ҳей, бу болага калитни сен бердингми, айтиб кет, мен билишим керак!

— Йиғлаб ётган чақалоқ ҳурмати, уни йўлдан тўхтатма, у билан уйда ўзим гаплашиб оламан. Ҳар қанча гапинг бўлса мана мен билан гаплаш, — дебди Қўзивой, Танзила чиқиб кетгач, Жабборберганга қараб давом этибди:

— Калитни менга биров бергани йўқ. Мен Танзиланинг ёнида юрган бегона калитдан нусха ясатиб олдим. Шу калит билан эшигингни очиб кирдим. Мана ўша калит, ол. Энди менга кераги йўқ, — Қўзивой калитни тўшакка ташлайди.

— Э, аттанг, — деб Жабборберган бошига бир шап-патилаб қўяди, белидан пастини чойшаб билан ёпади, қўлини бошига тиргак қилиб ёнбошлайди, — Танзила менга «эрим мен учун ўлган, бошим очик» деган эди,

мен унга ишонгандим. Бўлмаса, Худо ҳақи, у билан алоқа қилмасдим. Бировнинг ошига шерик бўладиган, кўзига чўп соладиган номардлардан эмасман. Ўзим бе-ваман. Хотиним ўлганидан бери хотинимдай ҳалолини топишга кўзим етмай, шу Танзилани ўйнаш тутгандим. Бунгаям уч-тўрт йил бўлиб қолди.

— Уч-тўрт йил дейсанми? — сўрайди Кўзивой Жабборбергандан, у Танзилага уйланганига ҳали бир ярим йил ҳам бўлмаган эди.

— Адашмасам, тўрт йил бўлиб қолди.

«Демак, Танзила айтиб бир пайтда икки эркак билан яшаб келган, бири эри, яъни Кўзивой, иккинчиси ўйнаши — Жабборберган. Қандай тубанлик-а! — дер эди Кўзивой ичида. — Шундай бўлгач, ўғлим деб келадиган бешикдаги чақалоқнинг кимданлиги ҳам номаълум. Алам қиладигани ҳам ана шу».

Жабборберган Кўзивойнинг ҳолига ачиниб, сўзида давом этибди:

— Танзилани сен эмас, аввало мен жазолашим керак. У сендан олдин мени алдабди. «Уйингда бир қишлоқчи бола уймалашиб юрармиш, у ким?» деб сўраганимда «Ҳа, уми, у ойимнинг шофёри, шофёр бўлганидан кейин уйимизга келиб-кетиб юради-да, оиланинг бир аъзосидек бўлиб қолади-да» деб мени тинчитган, гапига ишонтирган эди. Энди билсам, у сенга тегиб олган экан-да.

— Ҳа, ўша шофёр мен бўламан, — дебди Кўзивой, бу гапни айтиш унинг учун қанчалик қийин эканига қарамай.

— Анчагина мард кўринадан сен бола пақир, сенга ҳурматим ошяпти, — дея Жабборберган устидаги чойшабни улоқтириб ташлабди-да, ўрнидан ирғиб турибди, кўлига кийимларини олиб, душхона томон юрибди, — Кўзивой, сен кетмай тур. Орани очиқ қилиб оламин.

Жабборберган душхонада бет-кўлини ювиб, кийиниб чиқади. Гилам устига солинган кўрпа-тўшак ва ёстиқларни оёғи билан итқитиб, хона девори тагига йиғиб ташлаган бўлади. Кўзивойни столга таклиф қилади:

— Ке, бу ёққа ўтир, — дейди сигарета тутатиб.

Икки хўроз йигит столнинг икки тарафида — қарама-қарши ўтиришади. Ҳали яқиндагина Жабборберган билан Танзила худди шу таҳлит ўтиришиб, ичкилик-бозлик қилишган эди. Кўзивой ҳам ёнидан сигарета олади. Жабборберган зажигалка ёқиб унга тутатиб.

— Раҳмат, — деб кўяди Кўзивой сигаретани туга-тиб.

— Гапир, — дейди Жабборберган унга, — қулогим сенда.

— Йўқ, сен гапир, мен эшитгани келганман, — дейди Кўзивой.

— Хотинимнинг орқасидан пойлаб юрибман, дегин, ўғил боланинг иши эмас-ку қилиб юрган ишинг, — дейди масхараомуз Жабборберган, — дўппингни бу ёққа бер, шимингни ечиб анави трустикчани кийиб ол. — Ўз гапи ўзига нашъа қилиб қаққахлаб кулиб юборади: Хаҳ-хаҳ-ха-ҳо!

— Мени ҳақорат қилма, ўз куйганим ҳам ўзимга етиб ортади, — дейди Кўзивой. — Менинг ўрнимга ўзингни кўйиб кўр. Ўрнимда сен бўлсанг нима қилардинг?!

— Мени ўзингга тенглаштира, сўтак!

— Мен сўтак эмасман, мен алданган одамман. Мен хотинимга ишонардим, одамлар гапига ишонмасдим, ёлғон. дердим, ўз кўзим билан кўриб, кўлим билан тутмагунимча ишонмайман, дердим. Шунинг учунам кетига тушдим, кўлга туширдим.

— Ҳа, сенга тушунса бўларкан, — дея ҳамдардлик билдиради Жабборберган, — ҳақоратим учун мени кечир, оғайни, Икки-учтадан хотинли эркакларни билардим. Лекин икки эрли, тўғрироғи бир эрли, бир ўйнашли аёлни билмасдим. Маълум бўлдики, иккимиз бир чуқурга тушган эканмиз. Дардимиз, аламимиз бир. Шунинг учунам кўп эзилаверма, бошингни тик тут. Хотин зоти қуриб кетганмас, топиладиган матоҳ. Бош омон бўлса, дўппи ҳам топилади, хотин ҳам топилади. Хўп, сен алданибсан. Лекин мен-чи?! Сендан олдин мен алданган эканман. Танзила билан танишганимга тўрт йилча бўлди. Шундан бери шу ерга келиб-кетиб туради, гоҳ мен телефон қиламан, гоҳ унинг ўзи телефон қилади. Илгарилари тунаб кетарди. Бир ярим йилча бўлди чоғи, тунагани қолмайди, «Қола қолмайсанми, вақт кеч бўлиб кетди-ку» десам-да кетади. «Ойим уйда ёлғиз, бормасам бўлмайди» дейди. Энди билсам, мендан кейин сенинг кучофингга кирар экан-да.

— Ҳмм..., — Кўзивой шундай ихраб юборибдики, тишлари қирсиллаб, бутун бадани қаттиқ безгак тутгандек қалтираб, алам-ситамдан вужуд-вужуди ўртаниб, қақшаб кетибди: — Бўлди, бўлди, бас қил! — Ана шунда хотинидан қасос олиш нияти миясига ўрнашиб қолибди. Танзиланинг «Тўйдайдим, ўтиришдай-

дим, туғилган кундайдим, бугун «гап»имиз эди» деган бахоналарни рўқач қилиб, етти хуфтондан кейин ичган ҳолда уйга кириб келишлари, кейин бағрида ўликдай ётишлари, бугун мен чарчаганман, кечирасиз, лекин сиз эркак кишисиз билганингизни қилаверинг, майли» дейишлари Қўзивойнинг кўз олдидан бир-бир ўта бошлаган эди. — Э, мен гўл, ҳафтафаҳм!!! Уйлаб кўрмабманки, куни кечагина ўйноқлаб турган тирик тана нега энди бугун ўликдай бўлиб ётади деб!! — пешонасига бир шаппати туширади, — Эҳ каллаварам, каллаварам...

Жабборберган Қўзивойга раҳми келиб, икки пиёлага тўлдириб ароқ қуйиб, бирини унга узатибди:

— Шунини ичвор, тафтингни олади, оковси.

— Йўқ, ичмайман!

— Мени қўлимни қайтарасанми?!

— Бугун ароқ ичмай қиладиган ишим чиқиб қолди, — дебди-да, Қўзивой хонадан тез чиқиб кетибди. Уйига келиб қараса. Танзила бешик тепасида бола эмизиб ўтирганмиш! Гўё ҳеч нарса бўлмагандай «Келинг, дадаси» деб қўйибди ҳатто. Қўзивой унга индамабди. Фақат ўрнини бошқа солиб ётибди, лекин ухламабди.

— Шундай кўргуликдан кейин қандай қилиб ҳам ухлаёлсин бояқиш, — деб ўй тортиб қўйди Худоёр ака.

Сиз эса қулоқ қоқмай тинглар эдингиз.

— Уйқусиз тунлар ҳам турли хил бўлади, — дедим мен. — Биров айрилиқ ўтида қовурилиб ухлаёлмайди. Биров ёри ёнида бўлиб, тунги дилкаш суҳбатларга берилиб кетиб, тонг отганини сезмай қолади: ошиқ-маъшуқлар ҳар бир тун Ялдо кечаси (йилнинг энг узун тунини — 21 декабрдан 22 декабрга ўтар кечаси)дай узун бўлишини истайдилар. Биров оғриқ азобидан тунни бедор ўтказди. Қўзивой эса қасос олиш учун қулай пайтани пойлаб ухламай ётган экан. Саҳар мардонда ҳамма ширин уйқуда ётган маҳалда донг қотиб ухлаётган кўркем хотинининг чиройли бурнининг учини худди ҳатна қилгандай кесиб, қўлига берибди:

— Мана сенга, бузуқ, — дебди Қўзивой, юзи қонга беланган Танзилага, — сенга буруннинг кераги йўқ!

— Вой шўрликкина, — деб юбордингиз сиз.

Мен давом этдим: Танзила бурнини чангаллаганича айюҳаннос сола кетибди:

— Вой яшшамагур, вой битлиқи қишлоқи, мени нима қилиб қўйдинг сен!

— Овозингни ўчир, сен ифлос, — дебди Қўзивой

Танзиланинг бўғзига пичоғини тираб. — Агар овозингни ўчирмасанг, жонинг менинг қўлимда. Ҳозир каллангни ҳам сапчадек узиб ташлайман. Жим бўл деяпман сенга!..

— Сен ярамас мени нима қилиб қўйдинг, — дебди Танзила овозини бироз пасайтириб, — онамнинг тузи кўр қилгур. Ёлланма ишчилар бозорида иш сўраб хор бўлиб юрганларинг эсингдан чиқдим. Борарга жойинг бўлмай, ертўламизда ётиб юрганларингни унутдингми. Ёлланма ишчидан хўжайинликка ўтиб олиб, босартусарингни билмай қолибсан-да, сан таги паст! Энди жир битибди-да санга!

— Овозингни чиқарма деяпман санга! Бўлмаса, шариат бўйича иш тутаман. Катта домладан сўраганман: эрли хотин хиёнат қилса, жазоси ўлим, деган. Сени ўлдираман!!

— Ўлдира қол, мени! — дебди яна овозини кўтариб Танзила. — Бу кунимдан кўра, бурунсиз юрганымдан кўра, ўлганим яхши! Энди эл-юрт олдида қандай бош кўтариб юраман, болаларимнинг бетига қандай қарайман, нима деган одам бўлдим энди, мени шарманда қилиб қўйдинг-ку сен ифлос!

— Ифлос мен эмас, сен ифлос экансан, — дебди Қўзивой, — мени ҳам ифлослантириб келибсан. Шармандангни чиқариш учун ҳам фақат бурнингни кесдим, бўлмаса, бу ўткир пичоқ учун бурунми, бўғизми, барибир эди... Сендақаларга бир бор ибрат бўлсин дедим. Бўлмаса, жонингни олардим. Жонингни олганимда, бир марта ўлардинг-қолардинг. Энди ҳар куни ўласан, ҳар куни ўлиб тирилсан, бу кемтик бурнингни кўрган ҳар ким ҳам «бу пўқ еган хотин экан» деб сендан юз ўгиради, сендан хазар қилади. Ҳа, энди ҳар куни уятдан ўлиб турасан. Ўзингга ўхшаганларни бу йўлдан қайтарасан. Мақсадим мана шу. Уят ўлимдан кучли! Шуни икки қулоғинг билан эшитиб қўй.

— Вой уятни билмай сен йигит ўлгур, агар мард бўлсанг, сўясану мени шармандаликдан қутқарасан. Бўғзимга ур пичоғингни, мана, кўксимга тиқ уни! — Танзила қўйлаги ёқасини икки ёққа шартга йиртиб, киндикларигача туширади, бўлиқ кўкраклари кўриниб кетади.

— Менинг қасосим — сени ўлдириш эмас, шарманда қилиб қўйиш, холос, — дейди Қўзивой мақсадига эришган қасоскорларга хос мамнунлик билан.

— Йўқ, сен қўрқоқсан, қўрқоқ! — яна авжига чи-

қади Танзила, ҳақоратни баттар кучайтиради, мақсади Қўзивойни жаҳолатга ундаб, ўлиб, шармандалиқдан қутилиш эди. — Сен текинхўрсан! Пул сарфлаб уйланибсанмики, менга эрлик даъво қиласан?! Сен менинг эрим эмассан, сени ҳеч қачон эрим демаганман, эр ўрнида кўрмаганман. Сен — Жабборберганга ўхшаш ўйнашимсан, холос. Фарқларинг шундаки, у кўчадаги ўйнашим, сен эса уйдаги хизматкор ўйнашимсан! Борарга жойинг бўлмаганидан сени уйимда сақлаб келдим-да. Сенинг бор-йўгинг ичкуёв-иткуёвсан. Орқасига бир тепса кетадиган.

— Бу ҳақоратларинг учун аслида каллангни олсам ҳам оз, — дебди Қўзивой асабини ичига ютиб. — Лекин сен ҳозирча гўдак учун кераксан, сенинг кўкрагинг керак унга. Уни эмишдан маҳрум қилолмайман, Худодан қўрқаман.

— Раҳминг келмай қўя қолсин, ўғлимга, — дебди Танзила, мақсади қандай бўлмасин Қўзивойнинг асабини қаттиқ қўзғотиш эди. — У сендан ҳам эмас, Жабборбергандан ҳам эмас, бошқа ўйнашимдан, билдингми? Хоҳласанг номиниям айтиб бераман, у сенга ўхшаш қўрқоқ, номардлардан эмас, ўғлим ундан бўлганини тап тортмай тан олади.

— Энди манжалақиликни бас қил, — дейди Қўзивой, — тез отлан. Бурнингни боғлаб ол, кесилган қисми ҳам эсингдан чиқмасин. Мен сени ҳозир касалхонага — жарроҳга олиб бораман. Бурнингни улаб қўйишни илтимос қиламан.

— Вой менга меҳрибонлик қилган тилгинанг кесилсин, машинанг фалокатга учрасин..., — дея Танзила яна дийдийёсини бошлаган экан, Қўзивой уни шундай деб ҳовуридан тушириб қўйибди:

— Буруннинг кесилган қисми вақт ўтиши билан ўла боради, кейин улаб бўлмай қолади. Шунинг учун ҳам гапимга қулоқ сол. Тез кийин. Мен машинани ўт олдириб тураман. — Қўзивой хонадан чиқиб кетибди.

Ноилож қолган Танзила Қўзивойнинг гапига кўнишга мажбур бўлибди.

Мен бир фурсат жим қолдим. Сиз қизиқсиниб сўрадингиз:

— Кейин нима бўлибди, бурнини улашибдими?

— Йўқ, кесилган қисмини бурунга улаша олмабди, — дедим мен, — ўрнига Танзиланинг сон терисидан пича кесиб, бурнини ямаб қўйишибди. Мен Танзилани маҳалада учратганимда аввалига уни танимадим. Ўзи

салом бериб, сўрашганидан кейин овозидан таниб қолдим. Илгариги хусни-тароватидан асар қолмабди. Йўқ, ўша қоп-қора қошу кўзлар, ханжардек тик киприклар, қизил гилосдек лаблари ҳам ўша, анордек юзлари ҳам ўша-ўша. Лекин тик бурни ўрнида япасқи, кемтик бурун туртибди, ямалгани чандиғидан, икки хил тусидан шундоққина билиниб турибди. Чехрани гул-гул очиб, чиройли қилиб турадиган аъзо бурун экан. Кўз энг аввало бурунга тушар экан. Чиройли бурунсиз чиройли юз ҳам бўлмас экан. Танзиланинг илгариги шаҳди йўқ, сўлғун. Овози ҳам ичидан секин чиқаётгандай. Бироз озибди. Чамаси ич-ичидан чириб, аста-секин ўлиб бораётган бўлса керак. Лекин одамлар орасида қандай қилиб бош кўтариб юрганига ҳайрон бўлдим. Ўзимни тутиб, бурнига эътибор бермасликка, кўриб кўрмасликка ҳаракат қилмай, нигоҳим бурнига тушаверади, буни сездирмасликка интилсам-да, Танзила илғаб қолди: «Ҳа, шунақа тасқара бўлиб қолдим» дегандай қараш қилди.

— Тавба қилдим, тавба қилдим, ҳеч кимнинг бошига солгулик қилмасин бундай шармандаликни, — афсусланди Худоёр ака. — Ўзимиз ўтган бўлсак, ўғил-қизларимизни, неварачевараларимизни Ўзи асрасин. Илоҳим, барча яхши одамлардан шайтон юзини тескари қилсин! Биродари азиз, кесилган бурун воқеасини худди ўз кўзингиз билан кўргандай ҳикоя қилиб бердингиз-а.

Сиз гапга қўшилдингиз:

— Бу кишининг мияси — кинонинг лентаси! Кўрганларию эшитганларининг ҳаммаси тушиб қолаверади. Хотира деганлари зўр! Минг йиллик нарсаларниям аниқ эслай оладилар.

— Биладан, бу авлоднинг гени, яъни зоти шунақа,— деди Худоёр ака, сизга қараб, гапингизнинг тасдиғи учун.

— Худди кўргандай гапиришимнинг асоси бор, — дедим. — Кесилган бурун воқеаси ўтган йили кузда бўлган эди. Шу йилнинг бошида очиқ суд бўлди. Улфатларимдан бир неча киши гувоҳ сифатида қатнашди, суд мажлисларини видеога тушириб олишибди. «Гап»имизда кўрдик. Кўзивойнинг қилмиши жиноят деб топилиб, беш йилга кесилибди.

— Эҳ, аттанг, аттанг, анави Жабборберган судга тортилибдими? — сўради Худоёр ака.

— Судга ҳатто гувоҳ тариқасида ҳам олиб келиша

олмабди, — дедим мен: «Керак бўлса, судьянгнинг ўзи олдимга келсин. Мана, мен ўзим катга судьяман», дебди.

— Хаҳ, касофат-ей, — деб қўйди Худоёр ака.

Мен давом этдим:

— Шунисига ҳайрон бўласан киши, эр қамоқдаю, уни жиноятга етаклаган хотин эса бурни кесилган ҳолда очикда юрибди.

— Бурни кесилган алфозда юришининг ўзи — Худонинг уриб қўйгани, бундан ортиқ жазо бўлмайди, — деди Худоёр ака. — Бурни бўлмаса, хотин киши ...ни ейди дейишган экан машойиҳлар. Ёқутхон, лекин бу гапнинг садоқатли аёлларга даҳли йўқ. Вафодор хотин-қизларимиз кўп, уларнинг этагидан сув ўтириб ичсанг арзийди. Лекин минг афсуски, гуруч курмаксиз бўлмаганидек, суюқоёқ хотинлар ҳам йўқ эмас. Ўсмирлигимда, яъни бундан ярим асрча авваллари «фалончининг узатилган қизини тўйнинг эртасига кўч-кўрони билан уйига қайтариб олиб келиб ташлашибди»га ўхшаш гаплар қулоғимизга чалиниб турарди. Кейин ўттиз-қирқ йиллар ичида бундай воқеа бўлганини эшитмадим. Балки турмушга чиқаётган қизларимизнинг ҳаммаси бокирадир. Балки барча куёв йигитлар ўз қайлиқларидан бокираликни талаб қилмаётгандирлар. Балки келин билан куёв, қудалар эса ўзаро бир-бирларига сирларини айтиб, тўйдан олдин ўзаро келишиб олаётгандирлар, балки пулига куйган гармдорини аччиқ чайнабди, деганларидек, шунча пул сарфлаб тўй қилиб, келинли бўлган куёв томон, келинлари бокира эмаслигини билсалар-да, ишни босди-босди қилиб қўйишаётгандир. Тагин ким билади дейсиз. Шахсан менинг ўзимга келсак, қиз боладан бокираликни, йигит кишидан эса покликни талаб қилиш шарт деб биламан. Ўйлайманки, бугун менга мансуб авлоднинг фикри ана шундай. Бу тор миллий ёки маҳаллий талаб эмас, умуминсоний талабдир, бу — маънавий чўққилардан бири!

— Бундай чўққига интилиш нафақат сизнинг авлодга, балки сиздан кейинги авлодларга ҳам хосдир, — дедим мен.

— Қанийди бу удум абадул-абад давом этса! — деди Худоёр ака, унинг нуруний чеҳрасида жилмайиш жилваланди.

Одатимизга кўра, палов тортилиб, устидан бир-икки пиёла чой ичилгач, меҳмоннинг иззати битган ҳисобланади. Биз эса гапга берилиб кетиб узоқ ўтириб қол-

дик. Демак, кўзголиш вақти аллақачон етган. шу маънода сиз менга қараб қўйдингиз: «Кетмаймизми?». Мен костюмимни қайта кийиб олдим. Худоёр ака ниятимизни сезиб, энди гапга чоғланаётганида сиз ундан олдин отни қамчилаб қолдингиз:

— Домла, мен дастурхонни йиғиштириб ола қолай.

— Баракалла, келинжон, — деди Худоёр ака севи-ниб, — бугун бекаликни охиригача ўрнига қўядиган бўлдингиз-да. Раҳмат, синглим! То унгача биз Фахриддин иккимиз бир кўча айланиб, тоза ҳаво олиб келамизда... Мабодо бироз ҳаяллаб қолсак, зерикмаслик учун ана телевизор, магнитофон, видео, ана янги газета-журналлар...

...Сиз дастурхонни йиғиштиришга тутиндингиз, биз кўча айлангани чиқиб кетдик.

Айни куз пайти... Октябрнинг ўрталари эмасми, енгил эсан шамолда дов-дарахтларнинг сарғимтил, қизғиш япроқлари тўкилади. Энди уларнинг оти япроқ эмас, хазон! Умрини яшаб бўлган япроққа хазон дейилса, сўнган ёки сўнаётган туйғу нима деб аталаркин? Одам ёшлигида гўдак, ўсмир, ўспирин, кейин навқирон деб, охирида чол ё кампир дейилади... Мен Худоёр ака билан ёнма-ён хазонли йўлқадан аста борар эканман, хаёлимдан шундай ўйлар ўтарди — ҳамроҳимнинг дабдурустан сўз бошлаши хаёлимни бўлиб юборди:

— Иним Фахриддин, мен сизга айтсам, Ёкутхоннинг ҳусн-малоҳатда, гап-сўзда тенги йўқ ҳисоби. Бир-бирингизга жуда-жуда муносибсизлар. Лекин бу масаланинг ташқи жиҳати. Масаланинг ички — асл моҳиятига келсак, мен сизга бир оғангиз сифатида баъзи нарсаларни айтиб қўйишим шарт, шуларни ҳоли ҳолда қулоғингизга айтиш учун атайин кўча айланишга олиб чиқдим. Шу ниятим бўлмаганда, келинга иш қилдириб қўймасдим, унақа ишлар ўзимдан ортмайди, биласиз, икки йилдан бери бева яшаб келяпман.

Менинг гапларимни қандай қабул қиласиз, улардан қандай хулосалар чиқариб оласиз, бу сизнинг ишингиз. Айтиб қўйиш эса менинг бурчим. Халқимизда шундай нақллар бор, сўзимни ана шулардан бошлайман. Олим одамнинг олдида тилингни тий дейдилар. Чунки олим қайси гап тўғрию, қайси гап нотўғри — билиб туради. Авлиё одам олдида эса хатто дилингни тий, дейдилар. Чунки у суҳбатдошининг тилига чиқмай, дилидан ўтаётган гапларни ҳам билиб туради. Мақ-

таниш эмаску, камина пича олимликка, пича авлиё-ликка дахлим борлиги билан фахрланаман. Оддий одамлардан фарқли ўлароқ табиат мени шундай фазилатли қилиб яратгани — менинг айбим эмас, бахтим деб биламан. Сизишимча, иним, сиз Ёқутхонга жуда берилиб кетибсиз. Тизгинни бироз қаттиқроқ улашни маслаҳат кўраман. Шу, ишонувчанлигингиз бошингизга битган бало бўлмасайди, деб кўрқаман. Ёлгончи одам ўзига ўхшаш ёлгончи одам олдида тилини тийиброқ, ёлгонни ўхшатиброқ ишлатади, чунки ёлгончи ҳаммининг гапига, хоҳ у тўғри бўлсин, хоҳ нотўғри бўлсин, шубҳа билан қарайди, «балки ёлгон гапирётгандир», деб гумонсираб эшитади, ҳеч қачон гапга лаққа тушмайди. Сизга ўхшаш соддадил, ишонувчан одамга эса ёлгонни сира тап тортмай айтаверади, барибир ишонаверади-ку деб ҳисоблайди.

Сезишимча, Ёқутхон сизнинг қалтис жойингизни билиб, қаттиқ тутиб қолибди: «Фахриддин акам нима десам шунга ишонади, гапимга лаққа тушади» деган қарорга келиб бўлибди. Эҳтиёт бўлмасангиз, Худо асрасин, бу ёмон оқибатларга олиб бориши мумкин. Хотин кишининг макри қирқта эшакка юк бўлади, дейишади. Интим масалаларда хотинлар эркаклардан тadbиркорроқ бўлишади, шуни билиб қўйинг, бу фанда исботланган хулоса. Ёқутхон ишни аввалига сизга ёқмаган нарсаларни сиздан яширишдан бошлаши мумкин. Яшириш ҳам ёлгоннинг жузъий бир тури, бу ҳақда биринчи суҳбатимизда ҳам айтган эдим. Сиздан яширилган сир ошкор бўлмаса, кейин кичик-кичик ёлгонни ишлатади десам, кўполроқ чиқару, нотўғри гапларни айтиб, сизни синаб кўради. Бу синови ҳам муваффақиятли ўтса, каттароқ, жиддийроқ нотўғри гапларга ўта бошлайди. Кичик ёлгонни сезмаган одам катта ёлгонни ҳам рост деб қабул қилаверади, чунки дилида кири йўқ, бегараз одам-да. Сиз ана шунақа одамсиз, сизни лақма десам, ҳақорат бўлару, лақиллашга мойил одамсиз. Боз устига аёл кишидан, айниқса севган одамингиздан ёлгон кутмайсиз. Менинг хавотирим ана шунда. Эҳтиёткорликка чақиряпман, холос. Кўза кунда ҳам синмасин дейманда.

Тўғри, Ёқутхон дилбар, аёл, ундан гуноҳ-айб ўтган дейишдан мутлақо йироқман. Лекин қилдек шубҳам бор... Биринчи суҳбатимизда, қаттиқ тайинласам-да, таржимаи ҳолидаги энг муҳим нуқталарни мендан яширди, мени гўл одам деб ўйлади, шекилли. Ҳозу-

римга комил ихлос билан келмагани аён бўлди-қолди. Агар тўла ишонч билан келганида, менга тўла-тўкис ишонарди, ҳеч нарсани яширмай, ҳаммасини ошкор қилиб ташларди. Уша суҳбат чоғида ҳам гумонсираб ўтирган.

Менинг фикримча, ҳузуримга Москва сафарини тезлатиш учун келган, чунки Москва сафарини мен ҳам маъқул кўрганимдан кейин сиз сафарни тезлатдингиз, илгари бўлганидек, Ёқутхонга жиянингизни ҳамроҳ қилиб жўнатмай, балки ўзингиз эш бўлиб бордингиз. Келинга ана шу керак эди, сизнинг боришингиз керак эди ва мақсадига эришди ҳам. Йўқ, йўқ, бу ерда сизу биз билмайдиган сир борга ўхшайди, ука. Бўлмаса, ишни битириш учун ўн кун етмайдими? Бу даврда ҳар қанча ишни битирса бўлади. Лекин шундай бўлса-да, «ишим битмади» деган баҳонани сабаб қилиб кўрсатиб, яна беш кун ёлғиз ўзи Москвадек мусофир шаҳарда қолиб кетишни унга ким қўйибди? Сиздан бўшанглик ўтибди, оковси жонидан. Сизнинг ўрнингизда мен бўлсам, «Ишингни падарига лаънат, қани олдимга туш!» демасмидим. «Йўқ, қоламан», деса, «Бор, кўзимдан йўқол, ишинг билан бўл, уч талоқсан» деб паттасини қўлига тутқазишим мумкин эди. Ҳа, укам Фахриддин-жон, ўзингиздан ўтибди — бўшанглик қилибсиз.

— Мен унга қаттиқ боғланиб қолганман-да домла, шунинг учунам унга ишонаман, гапига йўқ деёлмайман, — дедим ҳаяжонимни яширишга интилиб, ичимни шубҳалар кемира бошлаган эди.

— Ишонинг ишонманг демайман, — деди Худоёр ака, куйиб-пишиб. — Лекин ишониб ишонманг, ишонмай ишонинг.

— Бу қанақаси бўлди, Худоёр ака? — дедим ҳайрон бўлиб.

— Бу шунақасики, ишонинг, лекин тизгинни қўлдан берманг, қўлингизда бўлсин, тортиб ушланг, тизгин калта бўлсин. Тизгини калта от ҳадеб у ёқ-бу ёққа қараёлмайди, фақат олдинга қарайди, тўппа-тўғри юради, манзилга интилади.

— Сизни тушундим.

— Ишқилиб кечикмаган бўлинг-да, иним, — деди ўйчанлик билан Худоёр ака.

Унинг бу гапи мени гумон дарёсига янада чуқурроқ чўктирди:

— Тавба, ҳатто энг яқин одамингга ҳам худди ўзингга ишонгандек ишона олмасанг-а..

— Инсон табиати мураккаб, — деди Худоёр ака мушоҳадага берилиб, — молнинг оласи сиртида, одамники ичида. Бу бошидан алам ўтган, ишониб алданиб қолган жабрдийдаларнинг хулосаси. Бу гап доимо ёдингизда бўлсин, ука. Яна эсингизда бўлсинки, бир шубҳа пайдо бўлдим, то унинг тагига етмагунча қўйманг, орани очик-ойдин қилиб олинг. Гумонингиз нотўғри бўлиб чиқса, олам гулистон, йўқса, шунга қараб иш тутасиз-да, бунда ҳам олам гулистон — даргумонликдан қутиласиз-қўясиз, ҳеч бир илинж қолмайди. Лекин илк гумоннинг тагига етмасангиз, бефарқ қарасангиз, иккинчи, учинчи ва ҳоказо гумонлар пайдо бўлаверади, кетига кети уланиб бораверади. Азоб-уқубатда қоласиз, ер устидан ер ости чиройли кўриниб қолади кўзингизга, шубҳалар остида яшагандан кўра ер остида яшаш аъло.

Мен чуқур уф тортиб юбордим.

— Уф тортманг, биродари азиз, — деди Худоёр ака энди мени юпатишга ўтиб, — ҳали уф тортишга эрта бўлса керак. Бунга тўла асос йўқ. Мен сиздан кўра бир неча кўйлакни ортиқ йиртган ёши улуг одам сифатида, отангиз ўрнидаги маънавий падарингиз сифатида, қолаверса руҳшунос олим сифатида сизни хушёрликка чақиряпман, холос. Лекин ҳаволаси ўзингизга, ука, — Мен «рахмат» айтишга чоғланаётганимни дарҳол сезиб, Худоёр ака сўзлаш навбатини яна ўзи олиб кетди:

— Йўқ, йўқ, менга ташаккур билдиришнинг сира ҳожати йўқ. Фикримни очикчасига айтишни ўз бурчим деб биламан. Сизни инсон сифатида яхши кўраман, олим, арбоб сифатида ҳурмат қиламан. Ўғил бола гап шуки, хоҳ буни ўзингизга оғир олинг, хоҳ оғир олманг, агар мана ўта ишонувчанлигингиз бўлмаганда, арбоб сифатида ҳам сиз жуда олис-олисларга борардингиз; зотан сиз давримизнинг ҳар томонлама етук сиймоларидан бирисиз, ур-сур давримиз, айниқса, атрофингизни қуршаган одамлар сизнинг қадрингизга ета олганлари йўқ.

— Руҳшунослар ҳам муболағага уста бўлар эканлар-а, домла, — дедим мен Худоёр аканинг юзимга айтган мақтовларидан ноқулай аҳволга тушиб.

— Бу менинг фикрим, — деди-да, Худоёр ака давом этди. — Сиз қувлик, шумликни билмайсиз.

— Нима, қувлик-шумликни билиш шартми? — деб савол бердим мен.

— Ўрнида билиш ҳам керак экан, — деди Худоёр

ака фикрида ҳамон қатъий туриб. — Негаки, ҳаёт — бу курашдан иборат. Кези келганда, тadbир ҳам қўллаш керак. Tadbирнинг эса турлари кўп. Хийла ишлатиш ҳам тadbирнинг бири тури, кенг тарқалган тури. Ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллолоҳу алайҳи вассаллам ҳадисларидан бирида марҳамат қилиб айтганларки, жангда душманга хийла ишлатиш мумкин, ҳаром эмас. Ҳаётда эса жанг қилмай яшаб бўлмайди. Ҳадиси шарифлардан бирида «хотин — фитна» дейилган. Тарихдан маълумки, не-не буюк зотлар оилавий можаролардан, бевафолар дастидан бевақт завол топиб кетганлар. Майли, тарихни қўя турайлик-да, шу кунимиздан гапира қолай: каминага қирқ йилдан буёққа мурожаат қилган, мурожаат қилаётган дилхасталарнинг, руҳий шикасталарнинг ўндан тўққизи оилада бахт топмаган, хиёнатга, бевафоликка йўлиққан кишилар — ҳам эркаклар, ҳам аёллардир. Эркаклар одатда ҳеч қачон ҳеч кимга, ҳатто ота-онасию энг яқин дўстига ҳам «хотиним менга хиёнат қилди, бевафолик қилди» деймайди, юрагини ёришга эркаклар ғурури йўл қўймайди, дардини ичига, ютади, ичига ютавериб руҳан ҳас-таланади. Аёллар эса табиатан «ичига гап ётмас» қилиб яратилган эмасми, эридан нолий-нолий енгил тортади, лекин барибир ҳақ қарор топиб, қилган қилмишлари учун Худонинг қаҳрига учраб, жазо топадилар. Шунинг учун ҳам мен сизни ҳушёрликка чақиряпман-да, ука. Тағин аттанг деб қолманг деяпман. Сиз Ёқутхон учун биринчи турмуш эмас, иккинчи турмушсиз. Буям доимо ёдингизда бўлсин. Қолаверса, у бева қолиб, то сизга турмушга чиққунча, орадан бир ярим йилдан кўпроқ вақт ўтган. Ана шу оралик даврда... ким билади дейсиз, балки норасмий равишда...

— Худоёр ака!.. — деб юбордим мен хотиним ҳақида ножўя гапларни тўхтатинг деган маънода.

— Тушундим сизни, — деди ётиғи билан сўзлаб Худоёр ака, — мен Ёқутхонни ҳақорат қилаётганим ҳам йўқ, унга тухмат тўқимоқчи ҳам эмасман. Биринчидан, у пайтда Ёқутхон сизнинг хотинингиз эмас эди, боши очик аёл эди. Мен реал турмушдан келиб чиқиб мушоҳада юритяпман. Ёш, тирик вужуд, табиий эҳтиёж дегандай, олам ҳодис... буёғи ёлғиз Худодан бошқага аён эмас. Маълумки, ана шу бир ярим йиллик муддат ичида Ёқутхон чордевор ичида кўмилиб, уй қизи бўлиб ўтирмагандир. Эр кўрган, боши очик аёл бўлса... Бунинг ўстига таниқли оиланинг бекаси бўлган,

ўз вақтида юқори доираларда ўтган зиёфатлару тўй-ҳашамларда қатнашиб келган, таниш-билиш орттирган. Кўзга ташланиб қолган. Биламизки, айрим шилқим эркаклар аёл кишининг боши очиқлигини сезиб қолса борми, худди хира пашшадек атрофида гирдикапалак бўлаверади, қармоққа илинтиришга интилаверади. Ё қармоққа илинтиради ёки қарғиш эшитиб, шапалоқ еб, ўша аёл бояқишдан узоқлашишга мажбур бўлади... Домла жудаям ваҳима қилиб юборяпсиз, деяпсиз ичингизда, буни билиб турибман. Лекин мен осмондан олиб гапирётганим йўқ. Ахир мен боши очиқ хотинлар муаммоси бўйича ижтимоий тадқиқот ўтказганман, шу тадқиқотим яқунларидан келиб чиқиб гапиряпман. Шунинг учун ҳам гапиряпманки, ишонувчан одамнинг алдангани — тирик туриб ўлгани! Азбаройи мана шундай фожиа сизнинг бошингизга тушмасин, деп гапиряпман, огоҳлантириб қўяпман. Сизга нисбатан кўрқадиган жойим ҳам мана шу.

— Раҳмат, домла, — дедим мен, — сизга ишонаман.

Худоёр ака мени жеркиб берди:

— Яна ишонаман, дейсиз-а, ука!

— Энди сизгаям ишонмасам...

— Майли, менга ҳам ишонқираманг, — деди Худоёр ака гапимни бўлиб, — зора бу бошқаларнинг сўзига лоақал бир фоизгина ишонқирамай қарашга ўргатса сизни.

— Худоёр ака, ахир мен бу дунёга одамларга ишониш учун келган бўлсам, нима қилай, ахир, — дедим мен ўзлигимни ҳимоя қилиб. — Ахир, мен онадан бешубҳа қилиб туғилганман. Ахир, хаёлимга гумон, тусмол, шубҳалар келмаса нетай?» Ахир, ёшим эликдан ошганда, тафаккур тарзимни ўзгартиролмайман-ку?!

— Ҳа, бу гапингиз ҳам тўғри, сиз табиатан ишонувчан инсон қилиб яратилиб қолгансиз. Лекин мен бир акангиз сифатида сизни огоҳлантириб қўйдим-да, бу менинг вазифам эди, — Худоёр ака шу гапларни айтгач, жим қолди. Кейин сўз бошлаб юборди: — Ҳа, айтгандай, эсимга тушгани яхши бўлди. Очиқчасига гап бошладимми, энди охиригача очиқ-ойдин ҳамма мулоҳазаларимни айтиб қўя қолай. Ана ўша оралиқ муддат ичида Ёқутхон қиз чиқазибди, ёлғиз аёл боши билан ресторанда тўрт юз кишига тўй дастурхони ёзибди. Бу ахир ўзи бўладими шундай вазмин замонда. Тижоратга қўл урибди. Сармоясиз тижоратга кириб бўлади-

ми. Чет элларга қатнабди сайёҳ қиёфасида. Ўзингиз ҳам у билан Истанбулда тижорат ишлари билан юрганида танишибсиз-ку. Бу билан айтмоқчиманки, ўша оралиқ муддатда Ёқутхон судхўр, яъни катта фоиз эвазига қарзга доллар берувчи сармоядору, лекин нопок кимсалар қалмоғига илиниб қолган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас... Йўқ, йўқ, гапимни бўлмай охиригача эшитинг... Биладан, келин бола жигарингиздан урган, унга заррадек губор қўнишини истамайсиз... Нопок кимсалар хусусидаги фикримга шунинг учун ҳам келдимки, улар сиз эр-хотиннинг Москвага боришингиздан илгари хабардор бўлишган, ёки кейин хабар топиб қолишган. Тошкентда сизнинг қўлингиз баланд, мавқеингиз юксак. Сиздан ҳайиқиб Ёқутхоннинг мушугини ҳам пишт дейишолмайди. Москва бегона шаҳар, сиз эса бир мусофир, элчидан бошқа дўстингиз йўқ. Бунинг устига ишонтирарли баҳона тайёр: компаниянинг филиали очилмоқчи. Кўраяпсизми, ана устомонлиғу мана айёрлик. Хизмат сафари муддати тугаган, қўлида тайёрага билети бор, сиз билан Тошкентга учини керак бўлган Ёқутхонни, хуллас, у қилиб, бу қилиб, беш кунга Москвада олиб қолишган. Бунинг тагида бир гап бормикин...

Худоёр аканинг гапи сизнинг Москвадан қайтар кунингиз Фармон Дармоннинг «ўзим машина билан бориб, сизни кузатиб қўяман», деб ваъда қилиб қўйиб, келмагани, машина ҳам юбормаганини қайта ёдимга тушириб юборди, юрагим бир хапприқиб кетди. Лекин Худоёр ака олдида сизни ҳимоя қилдим:

— Фараз ҳали ҳақиқат эмас, — дедим.

— Фараз орқали ҳақиқатга етиш ҳам мумкин, — деди билимига ишонган олимларга хос қайсарлик билан Худоёр ака. — Мен бир айтдим қўйдим-да... Ёқутхон бизни кўп кутиб қолди. Қулоғиям роса қизиган бўлса керак. Азбаройи иккингизни ҳам ҳурмат қилганимдан, бир умр бахтли яшанглар, деган ниятда ғийбатини қилдим-да.

Жуда кам ҳолларда юз берадиган менинг бу ўжарлигим тутиб қолиб, гап келганда отангни ҳам аяма деган қабилида иш тутиб, Худоёр аканинг юзига шундай деб юборибман-а:

— Ғийбат қилгандан кўра ғийбатчилар оғзига тушган аъло, домла!

Йўқ, Худоёр ака бу гапимни ўзига оғир олмади, тўғри тушунди:

— Оббо сиз-эй, Ёкутхон жигарингиздан шундай уриб қўйибдики, у ҳақдаги қатъий фикрингизни ҳеч нарса, Худодан бошқа ҳеч ким ўзгартиролмайдиганга ўхшайди, қойил қолдим сизга, — деди кулимсираб Худоёр ака. — Бу яхши. Худо кўрсатмасин, мабодо Ёкутхон балчиққа тушиб кетгудай бўлса ҳам, у тушган балчиқ сизга зилол сув бўлиб кўринар экан... Ана шунга ҳақиқий севги дейилса керак. Сиз айтган ҳадисга мен ҳам ҳадис билан жавоб қайтара қоламан: Яхши томонга қараб гумон қилинса эзгуликка олиб боради... Баракалла, шу қатъиятингиздан қолманг асло, ука. Илоҳим қўша қариб юринглар. Ёкутхонни кўп куттириб қўйдик. Энди уйга қайтамыз.

Биз кўча айланиб, уйга қайтганимизда сиз телевизор кўриб, Истанбулдан берилаётган кўрсатувни томоша қилиб ўтирардингиз, чой учун дастурхон тузаб қўйган экансиз ҳам, ўртада ўзингиз уйда пиширган бир лаган кекс турарди.

Остонадаёқ Худоёр ака сиздан узр сўради:

— Келинжон, энди бир қошиқ қонимиздан кечасиз. Гапларимиз жуда йиғилиб қолган экан, суҳбатга берилиб кетиб, сизни маҳтал қилиб қўйдик, узр. Лекин асосан мен сўзладим, Фахриддинжон some бўлдилар. Ишқилиб, зерикмадингизми?

— Йўқ, домла, телевизорда яхши кўрсатувлар бўляпти, — дея сиз бизларнинг ҳурматимиз учун ўрнингиздан турдингиз.

— Тушунган одамнинг садағаси кетсанг арзийди, — деди Худоёр ака тузалган дастурхонга кўзи тушиб. — Фахриддин, энди шоширмайсиз, бир пиёладан чой ичамиз, кейин сизларга рухсат.

Мен ҳам оёқ кийимимни ечиб, стол қошига бориб, бояги жойимга ўтирдим. Сиз чой дамлаб келдингиз.

Кексни пичоқ билан кесиб, ликопчаларга солиб, ҳар биримизга узатдингиз. Кекс билан бир-икки пиёладан чой ичилгач, Худоёр аканинг рухсати ва фотиҳаси ила қўзғолдик. Остонада у мамнун бир қиёфада шундай деб қолди:

— Мана шунақа келиб туринглар...

...Худоёр Аминнинг уйдан кўчага чиққач, ҳазон босган йўлқадан қўлтиқлашиб аста борар эканмиз, сиз сўз бошладингиз:

— Шундай қилиб, бир кунимиз ҳам ўтди.

— Йўқ, ҳали бир кунимиз ўтиб бўлгани йўқ, фақат

бир кундузимиз ўтди, холос. Ҳали олдинда бир туни- миз турибди.

— Ёмонсиз-а, сиз, — дедингиз сиз ёнлама қийғоч боқиб, — дарров ўзингиздан келасиз, гапнинг ниша- бини ўз ниятингизга мослаб оласиз.

— Ҳа, мен шунақаман, дарров ўзимдан келаман, — дедим мен, — одам фақат ўзидангина келади-да... — Кейин мавзуни бошқа ёққа бурдим: — Нима, бугунги ўтириш сизга ёқмадими?

— Тўғриси айтмайми?

— Айтинг.

— Биринчи учрашувимиздагига қараганда домла- нинг салобатлари, назаримда, бир-икки поғона пасай- ди, — дедингиз сиз.

— Домла бугун жуда очилиб кетдилар-да, ичкилик таъсир қилдими балки, шуни айтаяпсизми? — сўра- дим мен.

— Очилганлари яхши-ку, — дедингиз сиз, — ле- кин эркак зоти борки, аёллардан гапиргани гапирган. Майли, буни тушунса бўлади, эркаклар аёлларсиз яшай олмайдилар, бу маълум нарса. Лекин боши очик хо- тинларни чалпиган одамни мен ёмон кўраман. Худоёр акадек улуғ одамдан мен шуни кутмаган эдим. Домла тушмагур ҳам шу нуқсондан холи эмас эканлар. Шу сабабли домланинг илгариги салобатлари кўз олдимда йўқолди, майда одамга айланиб қолдилар.

— Ҳар тўқисда бир айб., — деб сўз бошлаган эдим мен, сиз гапимни бўлиб, давом эттингиз:

— Йўқ, сиз эркаклар ҳеч қачон аёл қалбига чуқур тушуна олмайсизлар. Аёлларга фақат эркаклар нуқтаи назаридан қарайсизлар. Қани, сиз менга айтинг-чи, қайси бир аёл эри ўлиб, бева қолишни, эрдан ажра- шиб ёлғиз қолишни истайди? Боши очик бўлиб қолиш унинг измида эмас. Бу — унинг қисмати.

— Гапингизнинг тузи бор, — дедим мен. — Лекин беш қўл баравар эмас.

— Домлангизнинг ҳамма боши очик аёлларга бир хил- да қарашлари тўғрима, — дедингиз жаҳингиз чиқиб.

— Домлам тилга олган аёллар — бошқа аёллар, нега ўзингизга оласиз, — дедим мен. — Бошқа гаплар- дан гаплашайлик. Ана, осмонга қаранг!

Иккимиз кўкка боқдик. Тип-тиниқ осмон тўла юл- дузлар. Тўлин Ой сузиб юрибди. Аслида Ой сузмаяпти. Лахтак-лахтак дока булутлар унинг олдидан учиб ўтаёт- гани учун Ой сузиб бораётгандай туюляпти.

— Ой ва юлдузлар ҳақида бир афсона айтиб берайми, Ёқутхон? — дедим мен.

— Майли, айтинг.

— Осмондаги Ой қачонлардир бир ошиқи беқарор бўлган эмиш, — деб афсонани бошладим, — маъшуқаси бевафолик қилгани сабабли бу дунёга сиғмай осмони фалакка чиқиб кетибди, қалбидаги ишқ олови унга ёғду бағишлаб, Ойга айланибди. Ой юқори кўтарилаётиб, ёри яна эсига тушиб кетиб, ундан кўнгили узолмай, ярим йўлда тўхтаб қолибди. Севганимни яна бир кўра олармикинман, деган умидда Ерга боқибди. Қараб, чиққан осмони қаватида қотиб қолибди. Ер юзиде бевафолар шундай қилмишлар қилаётган эмишларки, Ойнинг ёри қилган хиёнат буларнинг олдида ҳолва экан. Ой уятдан қизариб кетибди — юзига доғ тушибди... Яхшилаб тикилиб қаранг, Ёқутхон, Ойнинг юзидаги ана ўша доғни кўрасиз.

— Ҳа, кўряпман, илгари ҳам кўрганман, — дедингиз сиз. — Ҳўш, юлдузлар-чи?

— Барча юлдузлар илгари Ой бўлган экан, — дедим мен. — Ой Ер юзидаги ёмон ишларни кўравериби безиб кетгач, кўрмайин ҳам, куймайин ҳам деб, Ердан жуда-жуда олисларга кетиб қолгач, бизга узоқдан юлдуз бўлиб кўринар экан... Ёқутхон, нима учун Ою юлдузларнинг нури ҳеч қачон сўнмайди, биласизми?

— Йўғ-а.

— Юракдаги ишқ гулхани ҳеч қачон сўнмайди-да. Улар эса мангу ишқлардир.

— Топган-тутганингиз нуқул ишқ, ишқ ва яна ишқ, — дедингиз сиз жилмайиб. — Нима бало, доянгиз танглайингизни «ишқ» сўзи билан кўтарганми?

— Эр-хотин ишқдан бошқа яна нимадан сўзлашиши мумкин?

— Суҳбатнинг охирида одамни барибир мот қилиб кўясиз-да, Фахриддин ака, — дедингиз меҳрингиз менга нисбатан бирданига жўш уриб кетиб. — Қани, юринг тезроқ... Болалар биздан хавотир олишаётгандир. — Билагимдан ушлаб жадал одимлашга ундадингиз...

Шу топда бирданига менга нисбатан меҳрингизнинг жўш уриб кетиши Худоёр ака билан суҳбатда тилга олинган «бир ярим йиллик оралиқ муддат», «нопок пулдор кимсалар», «мафия», «Москвада беш кун қолиб кетиш» каби дилимга кўнган барча губорларни тарқатиб юборди-қўйди. Сиз ҳақда ҳеч бир ноҳўя гап эшитмагандек бўлдим-қолдим. Кўнглим жойига тушди.

Мунисам, анисам Ёкутхон!

Ушбу воқеани сизга эслатиб, мактубимни тугатсам керак.

... Орадан бир-бирини қувлаб кунлар, ҳафталар, ойлар ўтди... Куз тугаб, қаҳратон қиш кечди. Ўрнини кўкламга бўшатиб бердию, лекин баҳордан ҳали дарак йўқ. Табиат фаслсиз қолгандай. Қиш бўлиб совуғи йўқ, кўклам бўлиб илиғи йўқ. Худди эгаси кўчиб кетган ҳовлидай мавсум ўрни бўм-бўш хувиллаб ётадир. Гўё қалби бўм-бўш бўлиб қолган одамга ўхшайди. Дов-дарактлар яп-яланғоч. Азим чинорларни йирик-йирик саксовуллар дейсиз... Табиатга нисбатан хунук сўзини айтиш инсофдан бўлмасов, лекин табиат кўрк-тароватсиз қолган оралиқ бир палла дейиш мумкин. Эртаиндин гулсевар табиат шайдолари қўлларида кўклам даракчиси — бинафшалар кўриниб қолса ажаб эмас.

Менинг шу кунлардаги ҳолатим умримнинг ана шундай оралиқ палласи эди: бетус, бетуз, бесас. Аммо бинафша исини орзиқиб кутаётган табиат шайдоси каби эртадан умидим бор. Қалбимда умид чироғи липиллаб турса-да, ҳали сўнмаган. Унинг яна пориллаб ёнишига, яхши кунлар келишига умидворман. Шу умидворлик мени ҳаракатга келтириб турадир.

Шундай кунларнинг бирида, ўша куни арвоҳ хотирланадиган пайшанба эди, ишда тутилиб қолиш эҳтимоли туғилгач, соат кечки олти яримларда мен уйга телефон қилдим. Жума оқшомида палов дамлашни қанда қилмай, оила жамулжам бўлиб овқатланамиз. Қуръон оятларидан тиловат қилиб, ҳосил бўлган савобларни аждодларимизга, дуоталабларга бахшида этишимиз хонадонимизга файз, қут-барака, тинч-тотувлик, ўзаро ҳурмат-иззат келтирарди. Шу сабабли бу анъана узлуксиз давом этиши пайидан бўлардим. Лекин хизматчилик, баъзан истисно бўлиб туради. Мана бугун иш куни охирида зарур юмуш чиқиб қолди, топшириқ бўлди. Шу ҳақда сизни огоҳлантиргани телефон қилгандим.

— Тез етиб келмайсизми, — дедингиз сиз мени ҳали гапимни бошламасимданоқ, — уйимизда парилар мажлиси бўляпти, дугоналарим келишган. Дарров келмасангиз доғда қоласиз — парилар макон-маконларига учиб кетиб қолишади-я...

Мен қанча ҳаракат қилмай, барибир, палов сузиладиган қатъий вақт — соат кечки еттига етиб боролмадим, бир оз кечикдим. Айтганингизча бор экан, мен

чиндан ҳам парилар мажлиси устидан чиқиб қолдим. Сизлар — тўрт нафар дугона залдаги ясатиғлиқ стол атрофида чақчақлашиб ўтирган экансизлар. Лекин сизлар у дунёдан ташриф буюрган парилар эмас, бу ёруғ жаҳоннинг пари-пайкаллари, овқат ейдиган, ҳатто ичиб-чекадиган гўзаллари эдингиз. Хонада жаннат гулларининг иси эмас, балки француз духиси анқир эди. Ўртада бир лаган палов, эндигина қошиқ урган кўри-насизлар. Олдингизда яримлаб қолган бир шиша коньяк ва бир шиша ароқ. Дугоналарингиз олдида бўшаган, яримлаган биллур қадаҳлар. Афтидан, икки-уч борадан қадаҳ сўзлари айтилган ва ичилган, хўпланган.

Сизнинг чиройингизга тараф йўқ, сиз бемислсиз! Лекин дугоналарингиз ҳам чаккимас, бир-биридан гўзал жононлар эди. Мени кўрибоқ ҳаммангиз ўрнингиздан турдингиз. Аввал мени уларга таништирдингиз:

— Бу киши Фахриддин ака, яъни Фаҳри Камол бўладилар!

— Хуш келибсизлар, — деб кўйдим мен.

Кейин дугоналарингизни номма-ном айтиб, бир-бир таништирдингиз:

— Бону Маҳмудовна... Вазира Назировна... Лобар Ҳошимовна...

— Бизлар илгаритдан танишмиз, — деди Лобар сизга қараб.

— Кўшни биноларда ишлаган эдик, — деб мен Лобарнинг сўзини тасдиқлаб кўйдим.

— Ўзгариб кетибманми, дарров танимадингиз-ку? — сўради Лобар.

— Бироз тўлишибсиз, лекин ўша-ўшасиз — одамнинг кўзлари сира ўзгармайди, — дедим мен Лобарнинг шаҳло кўзларини назарда тутиб.

— Йўқ, қарияпмиз, бир-бирини қувлаб йиллар ўтяпти, — деди Лобар ўзининг бўлиқ, тирсиллаган қаддиқоматига бир нигоҳ ташлаб кўйиб.

— Шу гапингизни кўйинг, Лобархон, — деди Вазира елкаларигача учириб, ликиллаб. — Дунёга энди келяпмиз-ку. Боши очиқлик аёл киши учун дунёга янгитдан келиш демак. Мана, уч йилдирки, эркин қушман, еганим олдимда, емаганим ортимда. Ҳеч кимга ҳисоб бермайман, ялло қилиб яшаяпман. Дунёга янгитдан келиш мана шу-да...

Қарасам, Вазиранинг гапи адо бўлмайдиган, мен мезбонликни қўлга олиб, гапни чалғитиш мақсадида дастурхонга даъват қилдим:

— Қани, ҳамма жой-жойига ўтирсин, ош совуяпти, ҳар қанча гап бўлса, ош устида гаплашаверамиз.

Ҳаммангиз бир бўлиб, мени тўрга ўтказдингиз. Шоҳида (мен уйга кириб келганимда у газхонада акаси билан овқатланмоқда эди) олдимга катта косада алоҳида сузиб қўйилган паловни келтириб қўйди. Сиз эса очилган коньяк ва ароқни олдимга суриб қўйдингиз.

— Ош ланж бўлмасин деб сизни кутмай суза қолдим, — дедингиз сиз, — буям иссиққина, катта сочиққа ўраб қўйгандим.

— Қани, олинглар, ош совумасин, — мен яна бир бор меҳмонларга илтифот кўрсатиб қўйдим. — Ҳа, айтгандай, ким нимадан ичади, ароқми-коньякми, ўзи айтсин, ошдан кейин ичиб бўлмайти деган гап бор.

— Лекин ичиш ихтиёрий, — дедингиз сиз бир хўпланган қадахингизни қўлга олиб. — Менга шу етади.

— Емаган оғиз, еган оғизни боғлаб қўямасин-да, Ёқутхон, — деди Вазира бўш қадахини менга узатиб, — ичадиган мана мен-да, менга ошдан олдин ҳам, кейин ҳам кетаверади.

Сиз «Вазира ўзи шунақа» деган маънода менга қараб қўйдингиз. Лобар ва Бону бир-бирига им қоқишди: «Уятдан ўлдирари бизни бу!»

Мен ароқ ичганга ароқ, коньяк ичганга коньяк қўйдим, ўзимга ароқдан қўйдим. Мен келгандан кейинги биринчи қадахни «Танишганимиз учун» ичдик. Сиздан бўлак ҳамма оқ отди. Сизлар лагандан, мен косадан ош ея бошладик. Ўша куниям ошингиз мазали, хушхўр бўлган эди. Умуман, сиз яхши пазандасиз, қўлингиз тилингиз каби ширин. Бироқ пазандалик қилишга кўнглингиз йўқ, ошхонада ўралашиб қолишни истамайсиз, бўйнингиз ёр бермайди, шекилли, овқат пиширишга кетган вақтни бошқа ишларга сарфлашни хоҳлайсиз, чоғи. Шу сабабданми, ёки қиз бола бировнинг хасми, ўрганиб қўйгани яхши, деб ўн иккига етар-етмас Шоҳидани овқат пиширишдан тортиб кекс тайёрлашгача солиб қўйдингиз. Палов дамланганда ҳам, то гуруч солишгача бўлган қисмини Шоҳида тайёрлайди. Қўли пазандаликка анча келиб қолди, уқуви бор. То ишдан келгунингизча ҳамма ёқни саранжом-сарништа қилиб овқат тайёрлаб қўйганини кўриб, ҳар гал уни олқишлайсиз:

— Эсим борида шу қизимни туғиб қўйган эканманда. Бусиз ҳозир ҳолим нима кечарди.

Сиз мақтаганингиз сари Шоҳида уй-жой, кир-чир,

қозон-товоққа яхшироқ қараб борарди. Биринчи марта дастурмолимни ювиб, дазмоллаб қўлимга тутқазганида шундай севиниб кетдимки, меҳрим жўшиб оталарча манглайдан ўпиб қўйгим келиб кетди, дил-дилимдан «Илоҳим, пешонанг ярқирасин, кенг уйнинг келинчаги бўл!» деб дуо қилдим.

— Катта раҳмат, қизим! — дедим самимият билан.

— Вой, шунгаям раҳматми, — деди Шоҳида мақтовимдан эриб кетиб.

Бизнинг самимий муносабатимизни кўриб, сиз ҳам севиндингиз: қизи билан ўгай отанинг тотувлиги онайизор учун улуг бир бахтдир. Улар сан-манга бориб туришса, бирга яшаб бўлармиди...

Мазали, хушхўр палов сабаб, шунча гаплар ёдимга тушиб кетди. Бу ҳақда сўзни мухтасар қилай-да, ўша кунги парилар мажлисига қайта қолай.

Икки-уч қошиқ ошдан ейилгач, томоғи тақиллади шекилли, Вазира менга сўз қотди:

— Косагул деган бундоқ дадил бўларди, ичириб қўйишга уста бўларди, мен сизнинг ўрнингизда бўлсамми... Мана бу жононларни маст қилиб қўйиб, ...томоша қилиб ўтирардим.

— Кечирасиз, — дедим мен косагуллигим эсимга тушиб, — қани, қадаҳни менга беринглар.

Биринчи бўлиб Вазира қадаҳини менинг олдимга олиб қўйди, кейин Лобар ва Бонунинг қадаҳини ҳам менга узатди. Сиз эса қадаҳингизни унга бермадингиз.

— Менга шу бўлади, ҳали охиригача ичиб қўйсам бўлгани.

— Менга қуйманг, — деди Лобар.

— Менга ҳам, — такрорлади Бону.

— Ёқутхоннинг узри бор, майли, лекин сизларга нима бўлди? — деди уларга Вазира. — Буларга ҳам қуйинг. Ичгандан кейин лоақал бир жуфт ичиш керакда.

— Ҳали ичдик-ку, — деди Лобар, — неча жуфт бўлиб кетди.

— У ичилганлари ҳисобга ўтмайди, — деди Вазира, — эркакларсиз зиёфат зиёфат эмас, ичилган ичкилик ичкилик эмас. То Фаҳриддин акажонимиз келмагунча ўтиришимиз ўтириш эмасди. У киши келдию, мана бу хонамиз чароғон бўлиб кетди. Ёқутхон демаганлари ҳам гул-гул очилдилар, ана кўринглар... Фаҳриддин ака қадаҳ сўзни менга берсангиз.

— Марҳамат.

— Миямга шундай фикр келиб қолдики, — деди Вазира қадаҳни қўлига олиб, — уни қадаҳ сўзи сифатида айтганимдан кейин ҳам қани ичмай кўрингларчи, мен шу қадаҳни Фахриддин аканинг соғлиқлари учун кўтариб юборишни таклиф қиламан. — У бир отишда коньяк қуйилган қадаҳни бўшатди. Иккинчи бўлиб мен бўшатдим. Лобар, Бону, сиз ҳам ичдингиз. Қадаҳни бўшатиб, «Қутулдим-эй» деб қўйдингиз, паррак қилиб кесилган бодрингдан тишлаб газак қилиб.

Ўрнимдан туриб, сўрамай сиздан бошқа ҳамманинг қадаҳини тўлдириб қўйдим.

Яна ош ейишга киришдик.

Бироздан кейин Вазирага кўзим тушганида сездимки, нафси қонмаган ҳали, ичадиган важоҳати бор, — хумор кўзлари сузилиб боқади, юзида майин табассум: «Қуймайсизми?» деяётгандай. Индамай иккимизга қўйдим. Сўзсиз ичиб қўйдик. Кейин яна. Шишадаги ароқ тугади, лекин қуйиб турса Вазира ичадиган кўринади. Мен сизга бўшаган шишага ишора қилиб, «ароқдан берасизми?» деган маънода қараган эдим, сиз бошингизни тебратиб «йўқ» деб жавоб қилдингиз.

Ош устидаги суҳбатда маълум бўлдики, Бону ҳозир «Соғлом авлод учун» жамғармасининг ташкилотларидан бирида мудира бўлиб, шу ташкилотга қарашли хўжалик ҳисобидаги бир неча корхонага ҳам умумий раҳбарлик қилар экан. Илгари туман ва шаҳар миқёсидаги ёшлар, фирқа ва давлат идораларида масъул вазифаларда ишлаган. Кўринишдан оғир-вазмин, етти ўлчаб бир кесадиган, ўйлаб гапирадиган, одамлар билан ишлай биладиган — жамоатчи; кийиниши, гапсўзига қараганда уйда миллий тарбия олган бўлса-да, бутун умр жамоат ишларида ишлаб келгани туфайли аёлларга хос майинлик билан эркакшодалик ҳам йўқ эмас, қандай бўлмасин гапини ўтказишга одатланиб қолган; ахир, раҳбар одам буйруғини бажартириши шарт, акс ҳолда раҳбарлик мавқеидан путур кетади. Кўзларидаги ўйчанлик, маъюсликдан яна шуни сездимки, ижтимоий ҳаётга берилиб кетиб, шахсий бахт топмаган, унинг учун иш — асосийси бўлиб, оилавий турмуш иккинчи даражали бўлиб қолган. Ҳозир асосан иш билан овунади, бой берилган ҳаётий бахт-саодатни ҳам хизматдаги ютуқлари билан тўлдирмоқчи бўлади. Шу сабабдан иш ҳаёт-мамот масаласи, бир кун ҳам ишсиз туролмайди, балиқ сув билан тирик бўлганидек, у ҳам ўзини бекорчи ҳолда сира тасаввур қилол-

майди. Оқишдан келган, бироз захилроқ юзида сий-рак, сезилар-сезилмас табиий тошмалари бор, эгар қош, кесилган қора қуюқ сочлари елкаларига тушиб турган, озгани туфайли бўлса керак, тим қора кўзлари сал ичига ботган, киприклари узун-узун, қирқ тўрт-қирқ бешларга бориб қолган бу аёл ҳали ҳаётдан қўл ювиб, қўлтиғига урмаган, унда балки шахсий бахтимни топиб қоларман, деган ўй ҳам йўқ эмас. Хомуш қарашларидан, онда-сонда беихтиёр уф тортиб қўйишидан бизларнинг бир-биримизга ўзаро кўрсатаётган такаллуфу илтифотларимизни зимдан кузатиб, таҳас-суб ила қарашидан мен шу нарсаларни уқиб олдим, тагин ким билади, дейсиз. Лекин ичида бировга айтолмайдиган, айтиб бўлмайдиган, мабодо айтишига сазовор одам топилиб қолса ошкор қилинадиган дарди кўплиги аниқ. Менимча, Бону иккинчи авлодга мансуб пойтахтлик ва зиёли. Сўзлаётганида Фарғона шева-ларига хос ибораларни ишлатиши, талаффузининг кетиб қолиши шундан далолат беради, аждодида биринчи пойтахтлик унинг отаси бўлса керак. Оврўпо маданиятидан яхши хабардор бўлгани ҳолда, ўз маданиятимиз, тарихимиз ҳақида сўз борганда, сукут сақлаши, гапга аралаша олмаслиги аждоди оддий кишилар — деҳқон ёки хунарманд бўлишганини кўрсатади...

Булар менинг Бону ҳақидаги биринчи таассуротларим. Нима бўлганда ҳам, юқори синфларда бирга бир мактабда ўқиган, бир маҳаллада деярли қўшни бўлиб яшаган бу қиз ўртоғингизга ишонсангиз, гарчи орада йигирма йилдан ортиқ узилиш юз берган бўлса-да, у билан яна борди-келдини бошлаб юбориш мумкин, деган фикрдаман. Назаримда, Бону учун баҳор тошқинлари орқада қолган, куз мавсуми эса ҳали бошланмаган. Келгуси ҳаёти унинг ўзидан ҳам кўра турмушда, ва ишда қандай одамларга дуч келиб қолишига боғлиқ. Буни тақдири илоҳий дейдилар.

Лобар ҳақида тўхталсам, бир сўз билан айтганда, у кўхлик аёл. Ёш жиҳатдан сизларга деярли тенгдош. Балки тўлалиги ёшини улуғроқ кўрсатар. Вужудидан аёллик таровати, латофати, назокати уфуради. Баъзилар ўттизда аёл сифатида тўлиқ етилса, баъзилар қирққа бориб қирчиллама бўлади. Лобар ҳозир айна қирчиллама паллада. Кўкраклари бўлали-бўлали, ҳарир шоҳи кофтасини туртиб-туртиб туради, ғоз бўйнидек оппоқ кўкси сип-силлик, елкалари, билаклари тирсиллайди, нисбатан кичикроқ кўринувчи қора кўзлари шўх боқади,

қарашлари кескин. Лобар билан танишганингизга эндигина икки-уч ой бўлган бўлса, мен уни илгарилари ҳам кўрган, гаплашган эдим. Тўрт-беш йил бўлди чоғи, у кезлари у сўлғинроқ бўлиб туюлганди, балки бугунгидек бир дастурхон атрофида қақамти бўлмаганим учун уни яхши билолмагандирман. Энди етилибди, тўлишибди, мисоли жоноқи олмадек бўлибди-қўйибди. Ишқилиб, унга назар-нафас тегмасин, ёмон кўздан асрасин, нопок, ёмон ниятли нокасларга дуч келмасин. Унга яхши тилаклар билдиришга боис шуки, биринчидан, бу инсоний бурчим, бирга бир дастурхондан туз тотиб ўтиришим, ҳар бир ўтиришни мен тарихий воқеа деб ҳисоблайман, буни сиз яхши биласиз; иккинчидан, Лобардек дугонангизнинг бахти, муваффақияти сизга ҳам асқотади.

Лобар билимдон, мушоҳада доираси кенг, жаҳон миқёсида фикрлай оладиган комила, фозила инсон. Яхши нотик, тингловчини дарҳол жалб қила билади, соф адабий тилда гапира олади, ширали сўзлайди, уни тинглаган одам бефарқ қололмайди, берилиб кетади. Инглизчаси пишиқ-пухта, халқаро анжуманлардан бирида инглиз тилида сўзлаб ҳаммани қойил қолдирганига ўзим шоҳид бўлганман. Ўзининг эҳтиётсизлик қилиб қўйгани сабаб бўлдими, ёки ижтимоий фалиятда тез поғонама-поғона кўтарилиб бораётганини кўролмаган рақибларининг иши бўлдими, ёки ғийбат қурбони бўлдими, Лобар қутилмаганда назардан тушиб қолди, ҳаёт саҳнасида кўринмайди. Аниқ сабабини ўзидан бошқа ҳеч ким билмаса керак, балки ўзи ҳам билмас. Одатда ўзи шунақа бўлади, емаган сомсасига пул тўлаб чув тушиб қолиш ҳоллари турмушда учраб туради. Ана ўша номаълум воқеа юз бермаганидами, Лобар ҳозир вазирми, ёки бирор катта ташкилотнинг раҳбари бўлиб ўтириши эҳтимолдан холи эмас эди. Рақиблари худди шу ҳолни назарда тутиб, олдиндан отни қамчилаб қолган бўлсалар керак деган фикрдаман. Лекин жон ато қилган Аллоҳ таоло бандасига ризқ-рўз ҳам беради. Ўзининг айтишича, Лобарнинг ҳозирги иши ҳам чакки эмас, «Сафо» халқаро тижорат компаниясида компьютер ҳисоботи бўйича директор экан, ойлиги вазир маошидан кам эмас, лекин дилида армони бор, илгариги ижтимоий мавқеига тикланиш илинжи бор, бу орзуи тушларига ҳам кириб чиқар экан. Аммо мен бир нарсадан хурсанд бўлдимки, Лобар бошига тушган ташвишни ўзига олмабди, ҳаммаси

худонинг иродаси, дея орқасига ташлаб, янгитдан ҳаёт бошлаб юборибди. Шунинг учун ҳам ҳозир хушчақчақ, бир гапириб, ўн кулиб ўтирибди. Балки бу сиртдан қараганда шундайдир, бировнинг ичидан ўтганларни ким биларди, дейсиз.

Вазира тамоман бошқа одам. У шарқ ҳаммомининг иссиқхонасида узоқ ювиниб, эндигина қайтиб чиққан кишидек юзлари қизариб, бўрсиб турарди. Ўша кунги ўзини тутишига қараганда, унга ҳозирги ҳузур бўлса, эрта билан иши бўлмаса бас. Дунёни сув олиб кетса, унинг тўпиғига чиқмайди. Бўйи ўртадан пастроқ, бели жудаям ингичка — чумоли бел бўлгани учун бошқа тана аъзолари бўртиб ташланади — билаклари, болдирлари йўғон, кўкраклари, қўймичи бўлиқ кўринади. Кулча юзли, бетида чиройли кулгичлари бор, қирмизи анордек ёноқлари май таъсиридан туятиш қизил анордек янада қизариб кетган, ял-ял ёнмоқда, дейсиз, бурни бежирим, қоп-қора кўзлари ўйноқи, тикилиб қараганда бўялган узун-узун киприклари кишига ханжардек ўқталади, мўйчинакда ўхшатиб терилган қошлари қалдирғоч қанотини эслатади, елкаларига тушиб турган уч-учлари қўнғироқ қора сочлари сийракроқ бўлганидан бошига ёпишиб турибди. Босиб турсам бобиллайди, ушлаб турсам, қиқиллайди, деган ибора худди мана шу Вазирага нисбатан айтилгандай. Ҳеч тинч турмайди, бировни тинглаётганида ҳам жилла қурса, столни аста чертиб, ичида хиргойи қиладими-ей, бош тебратиб, елкаларини учуриб қўйиб, ўйнайдими-ей. Унинг учун бошқаларнинг у ҳақидаги фикр-мулоҳазалари, берадиган баҳолари сариқ чақа! Оғзи шалоқ чапани йигитларнинг тили билан айтганда, у ҳамма-ҳаммасига... қўйиб қўяди! Хуллас, Вазиранинг ичида... пардали қилиб сўзлаганда олов бор. Ўша оловнинг тафтини пасайтириб туриш учун вақти-вақти билан сув сепиб турмоқ керак. Акс ҳолда тана ҳарорати кўтарилиб кетиб, ҳатто миясига ҳам уриши мумкин.

Ош устидаги суҳбат асносида маълум бўлишича, Вазиранинг гапига қараганда фақат бюджетдан бериладиган ойликка қараб қолган зиёлиларнинг тижоратга ҳам қўл уришига тирикчилик ташвиши сабаб, чунки маош рўзғорга етмайди, даромад камайгану, ейдиган, ичадиган оила аъзолари кўпайишга кўпайгану, лекин озаймаган. Бўш қоп тик турмайди, бир товукқа ҳам сув керак, ҳам дон керак. Вазиранинг ўзига индамиду, лекин гапларида жон бор эди.

— Мана мен, ўзимдан қиёс, — деди у, — боқчада тарбиячи бўлиб ишлардим, илгарилари берган ойлигидан ташқари уйга у-бу нарсани орттириб олиб келардим. Кейин эса, турмуш вазминлашгандан кейин, гўдаклар ризқини туя қилишни ўзимга жиноят деб билдим. Ўзлари уй бекалари бўла туриб, тўйиброқ овқатлансин, деб болаларини боқчага бераётган оналар ҳам бор-да. Болаларининг ҳақиға хиёнат қилсам, уларнинг бетига қандай қарайман, деб, ўз севган касбимни ташлаб, «Ғайрат» фирмасига ташкилотчи вакила бўлиб ишга кирдим, ҳозир ишим чаккимас, тирикчилик бемалол ўтиб турибди.

— Замона зайли шу-да, Вазираҳон, — дедим мен унинг ичган одамга хос бўлмаган тарзда айтган жўяли гапларига жавобан. — Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ, дейдилар. Жамиятимизда мулкдорлар синфи вужудга келяпти, шунга шарт-шароит яратиб берилмоқда, умумжаҳон тараққиёти шуни талаб этади. Мулкдор одам жамиятга, ватанга, давлатга жиддий муносабатда бўлади, ватанпарварроқ бўлади, ўз мол-мулкни ҳимоя қилиш учун Ватанга устун, қалқон бўлишга интилади. Лекин...

— Фаҳриддин ака мана шунақалар, ҳамма нарсани асослаб беришга усталар, — дедингиз сиз гапимни охиригача эшитмай, лекин ғурур билан, — юпатишга ҳам, тасалли беришга ҳам.

— Қани энди ҳамманиям юпатадиган, тасалли берадиган кишиси бўлса, — деб қўйди Лобар, — сиз бахтлисиз, Ёқутхон.

Мен сўзимда давом этдим:

— Лекин садвогарлик эркакларнинг иши, — дедим мен. — Тижоратга қўл ураётган аёлларни ўзини шамга ураётган парвоналарга ўхшатаман. Бу ҳақда Ёқутхонга ҳам неча марта гапирдим.

— Ёқутхоннинг йўриғи бўлак, — деди боядан бери жим ўтирган Лобар гапга қўшилиб, — Ёқутхоннинг сиздек суянчиғи бор. Кимсан фалончи, топиш-тутишингиз жойида. Лекин менинг, Бонунинг, Вазираҳоннинг йўриғимиз бошқа. Биз ўзимиз тижорат билан шуғулланишга мажбурмиз. Болалар ўсиб келяпти, уларга ҳаётдан ўз ўрнини ёлғиз аёл бошимиз билан ўзимиз топиб беришимиз керак. Бунинг учун пул керак. Пул эса ўзи осмондан тушиб қолмайди, ҳаракат қилиш керак.

— Мен ҳам шуни айтаман-да, — дедингиз сиз, — Фаҳриддин ака тузук лавозимда ишламасинлар, хиз-

матчининг ойлиги от билан туя бўлармиди. Қолаверса, бу киши қарашиб туриши керак бўлган бошқа ... одамлар ҳам йўқ эмас.

— Барибир. Агар бошимда эрим бўлганида мен унинг топган-тутганига қаноат қилардим, — деди сизга эътироз билдириб Лобар, — ишлама деса, уйда кўмилиб ўтирардим, ўзи иш жонимга теккан.

— Мен ҳам шу-да, — луқма ташлади Вазира, — уй бекаси бўлиб, бола боқиб ўтирган йилларимни ҳаётимнинг олтин дамлари деб биламан. Лекин энди минг орзу қилмайин, у ҳаётга қайтолмайман, бошқа йўлга тушиб қолганман. Фақат хаёл қилишим мумкин, холос.

— Гапларингиз жўяли, — дедим мен Лобар ва Вазирага бир-бир қараб қўйиб, — лекин эҳтиёткорликка чорлаш менинг бурчим деб биламан. Ахир, сизлар менга еттиёт бегона эмассизлар, Ёқутхоннинг дугоналарисизлар. Нопок, фирром тижоратчиларнинг ёлғон ваъдаларига учиб, чув тушиб қолаётган баъзи аёллар, айниқса, сайёҳ қиёфасида чет элга чиқиб келаётган баъзи бир боши очиқ хотинлар ҳақида бир-биридан хунук гаплар қулоққа чалиняпти, эл оғзида юрибди.

— Ошинг ҳалол бўлса, кўчада ич, деган гап ҳам бор, — дедингиз сиз, — одам ўзига маҳкам бўлса бўлди-да.

— Йўқ, — деди боядан бери суҳбатга қулоқ солиб, жим ўтирган Бону сизга эътироз билдириб, — Фахриддин ака тўғри гапиряптилар, тўғри огоҳлантириб қўйяптилар. Тижорат оламида шундай туллак кимсалар ҳам борки, ўзинга қанчалик маҳкам бўлма, алданиб, уларнинг тузоғига тушганингни сезмай қоласан. Бор буди-шудидан айрилиб, уй-жойи ҳатто гаровга қўйилган аёлларни ҳам биламан, улардан икки-учтаси идорамизга «Моддий қийин аҳволда қолдим, болаларимга ёрдам беринглар» деб келди яқинда. Фахриддин аканинг ниятлари яхши; тижорат баҳона ёмон одамлар, текин пул қутиртирган кимсалар ўз домига тортиб кетмасин, нопок йўлга судрамасин, деб огоҳлантиряптилар, холос.

— Ҳа, шу-да, — дедим мен Бонунинг фикрини тасдиқлаб. Афтидан мен билиб улгурган дугоналарингиз ичида энг доноларидан бири шу Бону бўлса керак, жуда жиддий аёл.

— Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди, — деди Вазира, — тижорат олами шундай олам эканки, унга бир

бош суқдингми, тамом, ундан тирик қайтиб чиқолмайсан, то умрингнинг охиригача ўша оламда, ўша олам кишилари орасида яшашга мажбурсан, киши. Лекин, Фахриддин ака, сиздан маслаҳат олиб турсак, ёмон бўлмас экан, кўпни кўрган, тажрибали одамсиз. Биздан маслаҳатингизни аямайсиз-а, Фахриддин ака?

— Йўқ, — дедим мен, — тижорат бобида ҳеч кимга маслаҳат беролмайман, қўлимдан келмайди ҳам. Менинг соҳам бошқа.

— Тижорат ҳаммининг соҳаси дейишади-ку...

Вазиранинг гапининг давоми бўғзида қолди. Худди шу пайт кутилмаганда эшик қўнғироғи кетма-кет босиб-босиб жириглаб қолди, суҳбат бўлинди. Сиз эшик очгани чиқдингиз. Аввал сизнинг аёл ва эркак киши билан сўрашганингиз эшитилди, кейин ёнига инглизча «Сеул» деган ёзув ёзилган ҳар бири сандиқдай-сандиқдай икки сумкани судрагандай кўтариб аёл киши залга кириб келди, орқасидан худди шундай икки сумкани кўтарган, қирқларга борган, харидай йўғону, лекин биткўзи салобатига путур етказиб турган киши кўринди. Сўнгра сиз қайтиб кирдингиз. Даврадагилар кутилмаган меҳмонларни кўриб, анг-танг бўлиб қолишди. Мен бу аёлни бир марта кўргандим, исми Марғуба, Истат деган мўмин-қобилгина эри билан бундан бир ойча бурун худди шундай бемаҳалда йўқлаб келиб, уйимизда бир кеча тунаб кетган эди. Бошқа иложимиз бўлмаганидан ойнаванд балконга қалин қилиб ўрин солиб берган эдингиз, балкон совуқроқ бўлгани учун устларига қўш кўрпа ташлаб ётишган эди. Уни дастлаб кўрганимда Костроманинг зотдор сигирию Владимирнинг пайпоқли бияси кўз олдимда гавдаланганди. Эртаси куни улар кетишгач, «Марғубанинг кўриниши шунақароқ бўлсаям, одамгарчилиги зўр, бизлар касалхонада танишиб қолганмиз. Мени тижоратга солган ҳам у. Чет элга чиқишимга сармоя бериб турган ҳам у. Тижоратдаги устозим деб биламан уни. Қиз узатганимда ёнимда туриб берганлар агар иккита бўлса, биттаси мана шу Марғуба. Менга қилган яхшилигини ўла-ўлгунимча унутмайман. Ўзи Бекободда яшайди, лекин у ерда кам бўлади. Эрининг машинасида шаҳарма-шаҳар кезиб, тижорат қилиб юради» деб тушунтириб қўйган эдингиз.

— Э, жамоат жам-ку, — деди Марғуба сумкаларни деворга тақаброқ қўйиб, терлаб-пишиб кетган юзларини галма-галдан ўнг елкасига, чап елкасига суриб арт-

гандай бўлиб. — Яхшимисизлар! — Кейин ёнидаги эр-какка амирона буюрди: — Полвон, энди сизга рухсат! Марш! Бизларсиз ҳам бу ерда меҳмонлар етарли экан. Мен шу ерда қоламан, жуда чарчадим, сиз эса, қўлингиздаги юкларни шу ерга қўйинг. Сизга рухсат. Эртага эрталаб келарсиз... Бир кеча минг кеча бўлмас, бир амаллаб жой топарсиз, зўр келса, машина бор-ку... Хай, Қодирқул, машинадаги оқидан битта, қизилидан битта бўёққа чиқариб ташлаб кетинг.

— Дастурхонга таклиф этсангиз бўларди, — дедингиз сиз Марғубага.

— Қодирқулними? — деди Марғуба. — Бундай илтифотимга ҳали камида бир қовун пишиғи бор. Янги у, синовда ҳали, синовдан ўтсин аввал, бўлмаса ҳозирдан талтайиб кетиб, босар-тусарини билмай қолиши мумкин.

Сиз Марғубани даврадагиларга таништирдингиз, столга таклиф қилдингиз. Вазиранинг ёнига унга стул қўйиб бердингиз. Бу орада Дилмурод битта ароқ ва битта коньякни столга қўйиб кетди, афтидан буларни Қодирқул машинадан олиб чиқиб бериб кетган бўлса керак. Чунки бундай ёрлиқли ичкиликлар уйимизда йўқ эди.

— Фахриддин ака, азбаройи ҳориб-толганимдан сиз билан сўрашишни ҳам унутаёзбман, узр, — деди Марғуба, — ҳатто уч кундан бу ёққа оёғимдаги махсимни ечолганим йўқ. Қани бу жониворларни очинг, бир чарчоқбосди қилайлик. Мен, биласиз, ароқ ичаман, менга пиёлага қуйинг, бунақа ангишвона қадахларга хушим йўқ.

Марғубадан тер ҳиди анқирди. У душда совунсиз ювиниб, артинмай, хўл баданига кийиниб олган одамни эслатарди. Аъзойи бадани тердан нам бўлса керак. Сиз бу орада ош сузилган, ошдан тагида озгина қолган лаганни олиб чиқиб кетиб, қозондан совуброқ қолган паловдан сузиб келиб ўртага қўйдингиз, Марғубага тутилмаган қошиқ узатдингиз, ошга даъват қилдингиз:

— Биз еганмиз, сиз бемалол олаверасиз.

— Мен кўрмадим, ҳисобмас, сизлар ҳам олишиб турасизлар, — деди Марғуба ошга қошиқ уриб.

Мен пиёлага ароқ қуйиб Марғубага узатдим.

— Ҳаммага қуйинг-да, бу нимаси, бир мен ўзим ичсаму, сизлар қараб ўтирсангиз, йўқ, бунақаси кетмайди, менга кинна кириши мумкин-а, ўзи кўзга яқинман, терим юпқа, — Марғуба гапининг охирини ҳазилга буриб юборди.

Мен ҳаммага ичса-ичмаса қуйиб чиқдим, ароқ ичганга ароқ, коньяк ичганга коньяк.

— Ёқутхон, мени биласиз-у, — деди Марғуба, — бир бош пиёз топилармикин?

— Шоҳида, бир-икки бош оқ пиёздан арчиб, тўғрамасдан бу ёққа опке, — дедингиз ўтирган жойингизда газхона томонга қараб.

Ҳамма тўғралмаган пиёзни Марғуба нима қиларкин, деб сукут сақлаб пойлади. Шоҳида тезда учта тухумдай-тухумдай оқ пиёзни арчилган ҳолда Марғубанинг олдига келтириб қўйди. Чиқаётиб, сумкаларга кўзи тушиб қолди-да, менга маъноли бир қараб қўйди.

— Олинг-олингларни мен ёмон кўраман, бунақа пачакилашиб ўтиришга вақтим ҳам йўқ, — дея ароқ қуйилган пиёлани қўлига олди. — Бу заҳар-зақумни банияти шифо деб, саломатлик учун ичамиз. Бош омон бўлса, эр кишига дўппи, бизга ўхшаш заифаларга эса тивит рўмол у ёқда турсин, ондатра телпак топилади. Қани оқ олдик!

Марғуба пиёладаги юз эллик граммча ароқни бир кўтаришда ичиб юборди, тилини тағлагига шапиллатиб бир урди-да, уф-уфлаб узун-узун нафас чиқарди, кейин ғарч этиб пиёздан бир тишлади-да, нон қўшиб ея бошлади.

Вазира ичиб қадаҳини бўшатди. Мен косагуллигим, даврада ягона эркаклигим, бунинг устига мезбонлигим туфайли қадаҳдан бир хўплаб қўйдим. Бошқалар қадаҳларига қўл тегизишмади ҳам. Бу орада Дилмурод хонага кириб, сумкаларни битта-битта олиб чиқиб кетиб, кўздан ғойиб қилди. Афтидан Шоҳида акасига «Сумкаларнинг залда — меҳмонлар кўз ўнгида туриши яхшимас, акажон, уларни балконга олиб чиқиб қўймайсизми?» — деган бўлса керак. Ҳа, Шоҳида дид-фаросатли қиз!

Хонада хом пиёз ҳиди тарала бошлади, айниқса пиёз исига йўқ сиз буни дарҳол туйдингиз.

— Марғуба, сизга яна балконга жой қилиб берадиган бўлдим-да, — дедингиз ярим чин, ярим ҳазил тариқасида.

— Совуқдан кўрқадиган одам йўқ, — деди Марғуба паловдан оғзига солиб, палағда овозда, — у, совуққа йўқ нозикойим — Истат жипириқ, ўша куниям устига иккита кўрпа ташлаб ётганди.

— Марғуба, Истат ака яхши юрибдиларми? — сўраб қўйдим мен кўнгил учун.

Ҳамманинг нигоҳи очиққан Марғубанинг апил-та-

пил ош ейишида, пиёздан фарч-фарч тишлаб қўйишида эди.

— Э, ундан сўраманг, Фахриддин ака, — деди оғзида оши билан Марғуба. — Истатнинг жавобини бериб юбордим. Орқасига бир тепган эдим, Бекободдан чиққан жойи — Ангренга бориб тушди вой-войлаб, кетини ушлаганича.

— Ҳа, нима қилди, яна ораларингдан ола мушук ўтдими? — сўрадингиз сиз.

— Ола мушук эмас, каттакон қора фил ўтди орамиздан, қўйвордим дедим-ку, ажралишдик.

— Йўғ-ей, — ишонмадингиз сиз.

— Рост! — деди Марғуба қатъий оҳангда. — Ўзи инжиқликлари жонимга тегиб келарди. Мени рашк қилса бўладими, вой тавба! Жоним ҳиқилдоғимга келиб кетди. Мен тижоратчи хотин бўлсам, уйда тунайманми, ишимни бошқа ёқда битираманми, унинг нима иши бор? Унга рашк қилишни ким қўйибди ўзи? Нима, мол-мулки ошиб-тошиб ётибдимики, ёки мендан кўп топармидики, мени тергашга ҳақи бўлса? Латтадай бўшашмай ўлгур ниҳояти менинг бир югурдагим, даст-ёрим, малайим эди-да. Малайим бўлатуриб, казо-казо ҳамкасабаларим олдида мени тергаб, обрўйимни туширмақчи бўлди-я, номард. Мен ҳам унинг кўзини мошдек очиб қўйдим. Ундан чиқдим, ҳалиги Қодирқулга тегиб олдим. Тўйчамиз Қодирқулнинг юртида — Хўжандда ўтди, шаҳарнинг катта масжидида домла никоҳлади, шунинг учун ҳам сизларни тўйга айтолмадик-да. Асал кунларимиз сафарда Фарғона, Наманган, Андижон томонларда кечди.

— Тушимми бу, ё ўнгим? — деддингиз сиз ҳайратланиб. — Нималар деяпсиз, Марғуба?

— Туш эмас, ўнг бу! — деди Марғуба сизга қараб. Кейин менга юзланди: — Қуймайсизми, бу захар-заққумдан!

Мен Вазирага, ўзимга қадаҳларга ароқ қўйдим, пиёлага яна юз эллик грамм ароқ қўйиб Марғубага бераётиб сўрадим:

— Истат ака билан бу ерда тунаб кетганингизга ҳали бир ойча ҳам бўлгани йўқ?

— Ҳа, шундай, — деди Марғуба, — нимайди!

— Қодирқулга тегишни жуда тезлатиб юборибсизда, — дедим мен. — Аввало Истат ака ўз рози-ризолиги билан икки мусулмон эркак шоҳидлигида сизга «уч талоқ қўйдим» дейиши керак эди.

— У тузим кўр қилгур тумонат одам олдида — зиёфатда «сени уч талоқ қўйдим» деди, ҳамма эшитди.

— Вой, қандай шармандалик! — деб қўйдингиз сиз. Мен сўзимда давом этдим.

— Истат ака сизни уч талоқ қўйганидан кейин орадан камида уч ой муддат — иқда, яъни покланиш муддати ўтиши шарт. Бусиз никоҳ раво эмас, шариат ҳукми шундай.

— Шариат дейсиз-а, Фахриддин ака, сиздай ўқимишли, ҳатто Москов таълимини олган одамга бу ярашмайди, — деди Марғуба мендан ўпқаланиб. — Мана мен ўзим шариат! Мана шу заҳар-заққумни шариатингиз ривожи учун ичаман. — Пиёладаги ароқни яна бир кўтаришда ичиб юборди, бу сафар уф-уфламади, пиёздан тишлаб, ошга қошиқ урди.

Вазирадан бўлак ҳамма ҳайратланиб, жим қолди.

— Нега ҳайрон бўласизлар, — деди у қадаҳини ичиб бўшатиб, газак учун олмадан тишлаб чайнаётди. — Марғуба эр алмаштирибдилар, нима қипти, шунга ҳам ота гўри қозихонами? — Унинг оғзидан суви келиб кетди, ютуниб қўйди. Қимизак олмаданми ёки Марғубанинг қилган ишига ҳаваси келиб кетдими, билиб бўлмасди. Лекин унинг бу изҳори ошқоридан маълум бўлди: — Бундан йигирма йилча аввал менда ҳам шундай бўлган эди: биринчи эрим мени уч талоқ қўймасдан туриб, иккинчисига тегиб кетган эдим. Ҳеч нарса қилмади-ку, агар гуноҳ иш қилган бўлсам, шунча йилдан бери яшармидим, тўртта туғармидим, аллақачон ўлиб кетган бўлардим.

«Мана қандай пайдо бўлади ҳаромилар, гарчи оналарини тайин булатуриб, — дедим ичимда, — барча касофату иллатлар, қут-барақанинг кўтарилиши мана шундай ҳаромилар туфайли. Қилғуликни улар қилишадю, касрига бошқалар қолади».

— Бормисиз, ўртоқжон! — деди Марғуба Вазира унинг ёнини олганидан севиниб. — Шу гапингиз учун яқинда Эмиратга қиладиган сафаримга сизни шерик қилиб олганим бўлсин. Дастмоя мендан, бугун Андижондан олиб келган бўзларимни сотсак, анча пул бўлади. Ҳам зиёрат, ҳам тижорат қилиб келамиз, янги таниш-билишлар орттирамиз. Фахриддин ака, ўша шариатингиз сиз эркакларга айна бир пайтда бир эмас, икки эмас, тўртта жононни раво кўрадию, биз аёллар зарурат юзасидан биттагина эрни бошқа биттагинасига алмаштириб олсак гуноҳми? Қани тенглик? Нима, биз

онадан аёл бўлиб туғилганимизми? Эркак бўлсин, аёл бўлсин, худонинг бир бандаси, дейсизлар-ку. Демак, сиз эркакларга раво бўлган ҳуқуқдан биз аёллар ҳам фойдаланишга ҳақлимиз.

— Ахир, сиз аёллар онасизлар, инсониятнинг давомийлиги сизларга боғлиқ, — эътироз билдирдим мен.

— Буниси билан ҳозир менинг ишим йўқ, — деди Марғуба ўзиникидан қолмай, — ўз вақтида учтасини туғиб, сиз айтган ўша инсоният давомийлигига ўз ҳиссамни қўшиб қўйганман. Бундан буёғига фақат ўзим учун яшамоқчиман. Тўғрисиям шу-да. Танангда сувинг борида яшаб қолиш керак. Элликдан кейин кимгаям керакман? Шафтолиқоқидек буришиб қолсам керак. Танамдан сув қочгач, мен учун яшашнинг қизиғи йўқ, қизиғи қолмайди ҳам. Завқ-шавқсиз ҳаёт менга керакмас. Элликгача армонсиз яшасам бўлгани, ундан у ёғининг кераги йўқ менга.

— Охиратни ўйламайсизми, Марғуба? — дедим мен оиламиз яшайдиган, не-не улуғ зотлар ўтмаган хонадонимизда бундай номаъқул гап-сўзларга барҳам бериш мақсадида.

Саволимдан Марғуба тутоқиб кетди.

— Вой тавба, вой тавба, сизам бинойидек динга берилган экансиз-а?! Шундай улуғ даргоҳда ишлайсиз-а?! Мен сизни тушунган, замонавий киши деб билардим. Тағинам дугонам Ёқутхоннинг ўлмаган жони. Ўрнида мен бўлсам... майли буёғини айтмай қўя қолай.

— Йўқ, айтаверинг, гап келганда отангниям аяма деганлар, — дедим мен аччиғимни ичимга ютиб.

— Замонавий аёл учун диндор киши билан яшаш мушкул, — Марғубанинг гапидан «Ёқутхоннинг ўрнида мен бўлсам, сиз билан яшамасдим» деган маъно англашилари. — Охират, охират дейсизлар. Охират ўзи йўқ нарса. Одамларни қўрқитиш учун охиратни ўйлаб топишган, холос. Хўш, қани менга айтинг-чи, ким у дунёдан қайтиб келибди? Менга биттагина мисол келтиринг-чи? Келтиролмайсиз. Демак, у дунё дегани хомхаёл. Фақат бу дунё бор. Мен шу дунёнинг одамиман. Шу дунёда яшаб олишим керак, вақт эса фанимат.

— Майли, майли, шу дунёда билганингизча яшанг, — дедим мен.

— Унақа кесатиқ қилманг-да, акажон, — деди Марғуба «акажон» сўзига атайин салбий маъно юклаб. — Аввал анови заҳар-заққумдан қуйинг, кўнглим бугун

жуда тортиб қолди, сувдек кетяпти. Кейин мен фикримни сизга исботлаб бераман.

Мен пиёлага ароқ қуйиб, шишани бўшатдим, ароқ бу гал пиёланинг ярмидан сал ошди, холос, пиёла аввалги даражада тўлмади. Мен сизга «ароқдан келтирасизми?» деган маънода ишора қилдим. Буни Марғуба сезиб қолди.

— Уринманг, Ёқутхон, — деди у, — ҳозирча шу бўлади. Агар кўнглим тусаб қолса, мана коньяк турибди, буям бўлаверади, иккисиям бир гўр-ку.

— Мен Вазирага қуймоқчиман, — дедим мен.

— Менга жиндек коньякдан бера қолинг, мана, олма бор, олма билан коньяк ҳам яхши кетаверади, — деди Вазира қадаҳини менга узатиб.

Мен унга қадаҳини тўлдириб коньякдан қуйиб узатдим.

Марғуба ва Вазира ичишди, қолганлар томошабин бўлиб қузатдик. Бири пиёздан ғарч этиб тишлаб газак қилди, иккинчиси эса олмани қарсиллатиб ея бошлади. Лобар билан Бонулар Марғубани берилиб тинглашар, уйга қайтишларини ҳам унутаёзгандек эдилар. Бу орада Шоҳида ухлагани ўз хонасига ўтиб кетди. Ўтаётганида Марғуба гапирётган эди, менга таъкидлаб кўрсатгани ҳолда унга бурнини бир жийириб қўйди, бунинг маъносини мен тушундим, тушунганимни сезиб Шоҳида жилмайди. Шоҳида иккимиз бир-биримизни имо-ишоралар орқали яхши тушунамиз. Шоҳида ичган, кўп гапирган одамни ёмон кўради, шу сабабли Марғубани жини ёқтирмайди. Шоҳиданинг бурнини жийириб ўтиши «Бу эзма-чурук ичволиб, бошингизни қотирыпти-я», деган маънони билдирар эди.

— Фахриддин ака, сиздек динга берилган кишилар «Никоҳ ундай бўлиши керак, бундай бўлиши керак», дейсизлар, шариатни пеш қиласизлар, — дея гап бошлади Марғуба. — Бу гаплар аллақачон менинг чўнтақларимдан тушиб қолган. Ахир, мен эл ичида юраман, вилоят, шаҳар, туман миқёсидаги юқори табақалар орасида ҳам, қуйи табақалар орасида ҳам бўламан. Чет элларни қўя турайлик-да, республикамизда бормаган шаҳрим, бўлмаган қишлоғим қолмаган, турмушнинг паст-баландидан хабардорман, десам ёлғон бўлмайди. Никоҳлар, никоҳланишлар ҳозирги кунда неча туру неча хил бўлишини мана мендан эшитинг.

— Қани, қани айтинг, жон қулоғимиз сизда, —

дедим мен ўзимниям, даврадаги бошқаларнинг ҳам қизиқишини ифодалаб.

— Мана, эшитинг, бўлмаса, — дея ҳикоя қила бошлади Марғуба. — Мен фақат бир-бир санаб ўтман, изоҳлаб берсам, жуда чўзилиб кетади. Биринчиси: хаппа-ҳалол оила, яъни эр ҳам, хотин ҳам хиёнат кўчасига қирмаган оила, бундай оилалар илгари кўп бўлган дейишадан, ҳозир ҳам анқонинг уруғидек камёб бўлса-да, топилиб қолар, деб ўйлайман. Ахир, юртчилик. Бирда бўлмаса, бирда топилиб қолар. Ҳали алми-соқдан қолганлар бор, мутлақо йўқолиб кетганмас. Эскилик салқити учраб туради. Жуда яшовчан бўлади-да, ўзи эскилик салқитлари.

— Қайтанга ўша турмуш тарзи яхши эмасми, Марғуба? — сўрадим мен.

Марғуба бир оз ўйланиб қолди, оғзидаги ошни узоқ чайнаб ютди-да, кейин жавоб қилди:

— Ўсмоқчилаяпсиз-а, Фахриддин ака. Ҳаётнинг хув ўша бошида, сизнинг йигитлик, менинг қизлик пайтимда бўлса, бошқа гап эди. Энди эса кеч. Ўтган умр қайтиб келмайди. Фахриддин ака, биз ҳаммамиз у ёшдан ўтганмиз. Мана, масалан, ўзимдан қиёс. Мендек кўпини кўрган одам фақат биттаси билан умрининг охиригача яшаб ўтишликни энди ҳатто тасаввур ҳам қилолмайман.

— Лекин тўй куни келин-куёвни қўша қаринглар, деб дуо қилишади, яхши тилаклар билдиришади, — деб Марғубанинг фикрини рад этмоқчи бўлдим мен.

— Э, Фахриддин ака-ей, осмонда юрасиз-а, бироз ерга тушинг-да, — деди Марғуба. — Ахир, дуо билан иш битса, ҳамма яхши тилаклар ушалса, олам гулистон бўлиб кетарди-ку. Бошқаларни билмадим-у, шахсан мен ўзим биргина кўз очиб кўрганим билан яшаб ўтишни истамасдим. Унда ҳаётдан бу қадар лаззат олмаган бўлардим-да, ўз ҳаётимдан жуда розиман, шу менга ёқади.

— Мен шу фикрга тўла қўшиламан, — деди Вазира, — унда ҳаётнинг қизиғи қолмасди. Менинг ҳозирги ҳаётим жуда қизиқарли. Худди байрамлардагидек ўтмоқда.

— Байрамлар бир куни тугайди, — дедим мен. — Эҳ, барибир сизларга тушунтириб ўтиришимдан фойда йўқ. Қарашларимиз бошқа-бошқа экан. Майли, сўзингизда давом этинг, Марғуба.

— Яхши, давом эт, десангиз, давом этавераман, —

деди Марғуба. — Иккинчиси: эр хотинига хиёнат қилган, лекин хотини бундан беҳабар қолган.

Вазира шошилиб сўзлаб юборади:

— Менинг биринчи эрим ер ютгур менга хиёнат қилиб юрган, мен бундан беҳабар қолганман.

— Вазира, сўзимни бўлмай эшитинг, гапингиз бўлса ичингизда сақлаб тура туринг, мен сўзимни тугатгач, сиздан эшитамиз, хўпми? — деди аччиғи келиб Марғуба.

— Хўп, хўп, — деди Вазира.

Марғуба давом этди:

— Уша хотинига хиёнат қилган эр ўйнаши олдига бир-икки марта боргач, кўнглига уриб, қатнамай қўйган, чунки ўйнаши уни ўзига илита олмаган-да. Кейин ўз хотини билан яшайверади.

— Менинг биринчи эрим яшшамагур шундай қилмади, йўлидан қайтмади, — деб юборди беихтиёр Вазира. — Кечирасиз, Марғуба, бўлди, эди сўзингизни бўлмайман.

Марғуба Вазиранинг сўзига парво ҳам қилмай давом этди:

— Учинчиси: эр хиёнат қилмаган, лекин хотини унга хиёнат қилган, бундан эр бояқиш беҳабар. Лекин хотини ўйнашидан ўзи кутган даражада лаззат ололмай, тезда ундан воз кечади, эрининг афзаллигини биледи, ҳеч нарса бўлмагандай эри билан яшайверади.

— Ҳаётда мана шунақа бир марта адашиб, кейин тўғри йўлга тушиб олган аёллар учраб туради, — деди Лобар.

Шу пайт дилимдан «Лобарнинг ўзи ҳам шундай аёллардан бири бўлиши мумкин» деган фикр ўтди, балки адашаётгандирман.

— Тўртинчи: эр хотинбоз, бу йўлдан қайтишни ўйламайди ҳам, хотини эса хаппай ҳалол аёл, — деди Марғуба. — Лекин аёл бояқиш эрим бир кунмас бир кун инсофга келиб қолар деган умидда яшайверади.

— Хотинбоз эраккни гўр тузатмаса, ўзича тузалмайди, — деди Бону гўё ўзига ўзи гапиргандай қилиб.

Шу пайт дилимдан «Балки Бонунинг эри шундай хотинбоз бўлганмикин?» деган фикр ўтди. Тагин ким биледи дейсиз.

— Бешинчиси: эр ҳалол, хотин бузуқ, бу йўлдан қайтишни ўйламайди ҳам, — давом этди Марғуба. — Олтинчиси: эр хотинбоз, лекин бу қилмишини хотиндан яшириб келади, хотини эса «Эрим рисоладаги

эр деб ҳисоблайди, бу ҳақда дугоналарига, ҳатто билмай эрининг жазманларига ҳам мақтаниб гапириб юради. Содда, гўл аёл-да, эрини билмаса нима қилсин ахир. — Еттинчиси: хотини олдида ўйнашига телефон қилишлар у ёқда турсин, хотинига ўйнашини мақтаб, хотинини хўрловчи ноинсоф эркаклар ҳам бор. Хотини гинг деб кўрсинчи, ё ўласи қилиб калтаклайди, ё «уйдан ҳайдаб юбораман» деб кўрқитади. Ҳимоячиси, касб-кори, борарга жойи йўқ муштипар хотин шу дўзахда яшашга мажбур. Саккизинчи: хотин бузуқ, лекин бу қилмишини эридан яширади. Эр бояқиш «хотиним вафодор, хотиним менга садоқатли» деб кўнглини тўқ қилиб юраверади. Ҳатто бу ҳақда билмай хотинининг жазманларига ҳам мақтаниб сўзлайди, улар гўл эр устидан ичларида кулишади, у хотин билан учрашганларида эса «Сўтак эринг билан учрашиб қолдим, сени мақтайди-я у хумпар» деб масхаралаб кулишади. Бундай бузуқ хотинлар хизмат сафарларида, дам олиш жойларида, ўз шаҳрида ҳам ҳатто бузуқлик қилаверади, эрига эса «иш билан юрибман», «фалончи билан иш юзасидан учрашдим» деган важларни сабаб қилиб кўрсатади, эрининг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб, ишонттиради, ҳатто хиёнат қилгани очилиб қолишидан чўчимайди ҳам, «Бу бўлмаса бошқаси-да, нима, очдан ўлармидим», деб пинагини бузмайди.

— Вой тавба, шунақасиям бўларканми, — деб қўйдингиз сиз.

— Ҳа, хоним, нега ўзларига оладилар? — дафъатан шундай савол бериб қолди сизга Марғуба.

Кутилмаган бундай савол олдида сиз довдираб, қандай жавоб қилишни билолмай қолдингиз. Ҳамманинг нигоҳи сизга қадалди. Бироздан кейин ўзингизни тутиб олиб, дедингиз:

— Вой нега ўзимга оларканман, бунинг менга нима алоқаси бор, нима, сўраб ҳам бўлмайдим?

— Алоқаси бордирки, сўрайсиз-да! — дея Марғуба ғолиблардек қаҳқаҳа отиб юборди, туфук зарралари дастурхонга сачраб кетди, хона ларзага келгандай бўлди.

— Қизиқиб, муносабат билдирдим-да, — дедингиз сиз айбсиз айбдор бўлиб қолган кишидек ўзингизда ноқулайлик сезиб.

— Қизиқсангиз, гап бундай, ўртоқжон, — деди Марғуба устоз шогирдига насиҳат қиладиган оҳанг-да. — «Шунақаси ҳам бўларканми?» эмас, бунақалар кўп, — давом этди билафонларча керилиб. — Бундан

кейин бунақа аёллар кўпайса кўпаядики, камаймайди. Чунки ўзини боқа оладиган аёллар тобора ортмоқда. Улар ўз билгича, эмин-эркин яшашга ҳақли, уларга қуруқ савлат эрнинг нима кераги бор.

— Ахир, эркак бўлсин, аёл бўлсин, одамда қалб деган нарса ҳам бор-ку, Марғуба! — эътироз билдирдим мен. — Ҳамма нарсани қоринга олиб бориб тақай-верса унда маънавият, руҳий олам, инсоний ҳис-туйғулар нима бўлади?

— Ўша маънавиятингиздан ўргилдим! — деди Марғуба овозини бир парда кўтариб. — Қачонлардир номенклатура деган темир рўйхатга кириб олиб, умрининг охиригача машинадан тушмайдиган, кўча транспорти нима эканини билмайдиган, бозордан нарса олмайдиган, эл оғзида нима гап — бундан беҳабар, кабинетидан нарини кўрмайдиган, умуман ҳаётдан узилиб қолган одамлар ниманиям биларди...

«Бу гапларни менга тегизяпти» деб қўйдим ичимда.

...Ҳаёт эса ўз ўзанида, ўз оқимида кетяпти. Улар эса баланд қирғоқда илмоқсиз қармоқни ташлаб ўтирибди. Ваҳоланки, ҳозир пул учун, пулдорлик учун кураш кетяпти. Чунки пул бўлса, чангалда шўрва! Пул бўлса, мол-мулк бўлса бас, ҳамма-ҳаммасининг ўрнини қоплай олади, буни замонавий тилда компенсация дейилади...

— Ҳа, ҳозир пулнинг қудрати ҳар қачонгидан ҳам кучайиб кетди, — деди Бону, — лекин пулга сотилмайдиган аёллар ҳам йўқ эмас.

— Ҳадеб ўзингиздан келаверманг, дугонажон, — деди Лобар, — мана мен ҳам тижорат компаниясида ишлайман, Ёқутхон ишлаётган компания ҳам тижоратга боғланган. Фахриддин аканинг олдиларида одамни бундай уялтирманг-да, нотўғри таассурот туғдириб.

— Оповси, сиз мендан ёшсиз, тижоратдаям янги бўлсангиз керак, — деди Марғуба баттар билафонлиги тутиб. — Мен қилган ишларни қилмагансиз, мен кўрган нарсаларни кўрмагансиз. Сизни ҳали мўйчинак чимчиламаган, оғриғини туймагансиз. Ун ёшимдан баққа бозордаман, ҳаёт ичидаман. Олиб-сотмаган нарсам, қилмаган ишим қолмаган. Қушхонадаям ишлаб ўғирлик гўшт-ёғ сотиб, текин гўшт-ёғ еб юрган кезларимда семириб кетганман. Беш йил бўлдики, биринчилардан бўлиб цех очдим, цехни корхонага айлантирдим, учта дўконча қурдим. Лекин ҳар йили икки-уч маргалаб дўконларимни ўғри ўмариб туради. Бу йилгиси ҳаддан

ошиб тушди. Корхонам қўлдан кетди. Дўконларим ким ошди қилиб сотилди. Ҳаммасини ўмариб кетилган товарлар эгасига тўладим. Ҳозир уй-жойим гаровда. Шунинг учунам шаҳарма-шаҳар кезиб, чайқовчилик қилиб, бўзпурушлик қилиб юрибман. Менга пул керак. Қандай қилиб бўлмасин мен қаддимни яна тиклаб олишим керак. Тиклаб оламан ҳам.

— Тикланиб олинг-у, лекин пулга сотилмайдиганлар йўқ, деманг, — деди Лобар.

— Сизни ҳали мўйчинак чимчиламаган, танангизда оғригини туймагансиз, синглим, — барибир ўзиникини маъқулларди Марғуба.

— Йўқ, ҳаммаси одамнинг ўзига боғлиқ, — яна эътироз билдирди Лобар. — Эрли миллионер аёллар ҳам бор, улар тижоратдан бойиб кетишган.

— Диндор, беш вақт намозни қанда қилмайдиган бой хотинлар ҳам йўқ эмас, — Лобарнинг фикрини қувватлади Бону ишонарли қилиб.

Марғуба яна хандон отиб юборди, туфук зарралари дастурхонга сачраб кетди бу гал ҳам. Кулгидан тўхтагач, оғиз-бурнини жемпери енгига ишқаб артиб қўйди. Сўнгра кескин тарзда савол берди:

— Улар кимлар? Қаерда?

— Қаерда бўларди, тараққий этган мамлакатларда, — деди Лобар.

— Ундай аёллар Фарбда ҳам, Шарқда ҳам бор, — деди Бону, — номма-ном айтиб беришим мумкин.

— Яшаворинг, қизлар! — деди мийиғида кулиб Марғуба. — Гапимнинг ростлигини ўзларинг исботлаб қўйдинглар: ундай ҳалол, художўй, покдомон бой хотинлар чет элларда бор. Шундаям фақат тараққий этган мамлакатларда. Лекин бизда эмас. Балки бир кунмас бир кун, келгуси асрда пайдо бўлар, лекин ҳозир йўқ. Чунки ҳозир бизда айрим пок нопок шахслар ҳам ўзини тижоратга урган. Шўро даврида тўкин-сочин умр кечирган академикдан тортиб катта амалдорларгача ортиқча тўрт танга тўплашмаган. Бунга иложи ҳам бўлмаган. Тўғри, улар яхши яшашган, уй-жойлари, дала ҳовлилари, машиналари бўлгану, сармоя тўплашга имконлари бўлмаган. Фақат порахўрларда, қонунни бузувчилар, яширин иш тутувчилар, савдо-сотикқа боғлиқ кимсалар қўлида сармоя тўпланиши мумкин эди. Ана ўшалар бугунги кунда бозор-ўчарнинг корчалонлари бўлиб олдилар, тижоратдаги иқлимни, вазиятни ўшалар белгиламоқда. Универмаг қурган ким? Собиқ

фалончи! Меҳмонхона сотиб олган ким? Хув анави бор-ку!.. Уша! Бизда бозор иқтисодига ўтишда фуқароларда бошланғич сармоя бўлмади. Шу сабабли шўро замонида узоқни кўзлаб яширин олтин-кумуш, мол-мулк йиққанларнинг ошиғи олчи бўлиб кетди. Бизда ўтиш даври шундай бошланди. Ҳозир ўтиш даври айна авжида. Бу ҳол ҳали анчагача давом этади. Ҳозир тижоратга ҳалоллик билан қўл урганлар ҳам ана шундай, айрим қаланғи-қасанғи одамларга дуч келишга мажбур. Тўғри бўлса ўғрига, ҳалол бўлса ҳаромга, пок бўлса нопокка, яхши бўлса ёмонга, ростгўй бўлса ёлғончига шерик бўлади, қозонга яқин юргач, қорасини юқтирмай иложи йўқ. Натижада кўрасизки, тижорат қилишга ўзи йўл берган айрим эрларнинг эр кўзи ўнгида ҳалол хотинини контракт тузиш баҳона тун кечада олиб кетишади.

— Вой уят-эй, намунча оғзингиз бепаровуз бўлма-са, — деб юборди Бону.

— Биз мана шунақамиз, ўртоқжон, — деди пинагини бузмай Марғуба. — Дўст ачитиб, душман кулдириб гапиради. Мен шу хонадонда ичган нон-тузим ҳаққи, қиёматли дугонам Ёқутхоннинг ҳурмати, азбаройи сизларни дўст тутиб, сизларга аччиқ ҳақиқатни айтяпман, ҳали агар «Форд», «Волво», «Мерседес», «Вольф» минувчиларнинг машинасига тушиб, домига илинмаган бўлсаларинг, тижоратдан қайтинг, демоқчиман, эсингиз борида этакни ёпиб олинг, демоқчиман. Менинг йўригим бошқа. Домланинг айтганини қил, қилганини қилма, дейишади-ку.

— Нима, ўзлари «Форд»га минганларданми, дейман? — ҳазил аралаш сўради Вазира.

— Ҳозир ҳазилнинг вақтимас, — деди босиқлик билан Марғуба. — Мен жиддий гапиряпман.

— Ҳар ҳолда билиб қўяйлик-да, балки тажрибангизни баҳам кўришга тўғри келиб қолар, — деди Вазира Марғубанинг жиғига тегиб, портлаб кетишини истаб.

Барибир Марғуба асабланмади, чунки у самимий маслаҳат берарди.

— Борингки, «Форд» миндим, дейлик, борингки, «Форд»га минмадим дейлик, бу билан ҳеч нарса ўзгариб қолмайди, — деди у. — Ўзингиз ҳам аёл кишисиз, яхши биласиз, аёл киши ҳеч қачон бундай қилмишларини ўз оғзидан гуллаб ўтирмайди, айниқса эркак киши олдида, яширади, айтишга тили бормади...

...Ўшанда ҳаммамиз маҳлиё бўлиб Марғубани тинг-

лардик. Кўпол кўрингани билан нозикдид, нозикфаҳм, тиниқ ва аниқ фикрловчи, қалби дард-аламга тўлиб-тошган, асосийси, ростгўй аёл экан Марғуба дугонангиз. Ичини билмагунимча, у ҳақда бошқача фикрда эдим, энди бўлса, у ҳақдаги фикрим ўзгарди, унга тушуна бошладим. Ўзи сўрамаса-да, пиёласига тўлатиб ароқ кўйдим, ўзимга ҳам, бошқаларга, жумладан, сизга ҳам кўйиб чиқдим.

— Агар рухсат берсангиз, қадаҳ сўзини мен айтсам, — дея қадахимни қўлимга олиб ўрнимдан турдим.

— Э, қаёқдан кун чиқди, Фахриддин ака, — деди Марғуба ароқли пиёласини қўлига олиб. — Ҳалигина менга ёвқараш қилиб ўтирувдингиз-ку.

— Энди сизни тушунгандай бўляпман.

— Яхши. Ўтириб гапираверинг, ахир шариатда эркак кишининг йўли улуғ дейилган-ку, — деди Марғуба бояги гапларим учун мендан ўч олгандай бўлиб.

— Майли, Марғуба, туриб гапираверсинлар, — дедингиз сиз мени дугоналарингизга ўта маданиятли, аёлларни ҳурмат қилувчи киши сифатида танитишга интилиб. — Ахир, Фахриддин ака Оврўпо таълимини ҳам олганлар, Парижда ҳам бўлганлар.

— Ўша Париж ҳали қурилмаганда ҳам бизда аёлларни ҳурмат қилишган, — дедим мен. — Шарқда «Аёлларни улуғ одамлар ҳурмат қилади» дейилади.

— Демак, сиз улуғ одамсиз, тушунарли, — ҳазиллашиб кўйди Марғуба.

Унинг ҳазилини Лобар илиб кетди:

— Фахриддин ака йигирма беш йилдан бери мажлисларда, минбарларда туриб гапиришга ўрганиб қолганлар, буни айб санаманглар, қизлар.

— Тарки одат, амри маҳол, — деб кўйди Бону ҳам ҳазил йўсинда.

Ҳаммамиз самимий кулишиб кўйдик.

— Бўлди, бўлди, сизларга кўйиб берсам, мени талаб ташлайсизлар ҳаммангиз бир бўлиб, — дедим мен.

— Ёқутхонни олдида-я, — деди ҳазилни давом эттириб Вазира, — ўзи бизни талаб ташлар-а.

— Мен рашк қилмайман, майли, бир марта талашга сизларга рухсат бераман, — дедингиз сиз ҳам бўш келмай.

— Бир марта... ҳаммаси ўша бир мартадан бошланади, — деди Марғуба, — сизга маслаҳатим шуки, дугонажон, Фахриддин акани бировларга бирор мартаям талатиб кўйманг, хўпми? Энди ҳазилга бас, Фахрид-

дин акадан эшитайлик, қўлларию оёқларигача толиб кетди, ҳали ҳаммамизга кўп керак бўладиган одамлар. Лекин сўзингиз қисқароқ бўлсайди, чунки мениям қўлим толиб кетди.

— Томоғим тақиллаб кетяпти, денг, — Вазира яна ҳазил бошламоқчи бўлди. Қарасам бўлмайдиган, шарт-та сўзимни айтдим-қўйдим:

— Мен бу қадаҳни бир-биримизга тушуниб етиш учун кўтаришга таклиф қиламан, негаки, бир-биримизни тушуниб етсак, кечиримли бўламиз, кечиримли бўлиш учун ичайлик!

Ҳамма ичди, сиз лаб тегизиб қўйдингиз. У-бу еб газак қилдик. Марғуба келган жойидан сўзини давом эттирди:

— ...Не-не яхши умидлар билан, яшаш шароитимни яхшилаيمان, болаларимга у-бу нарса орттираман, келгусида данғиллатиб тўйлар қиламан, тўнғич ўғлимга машина олиб бераман, неварам тўйига той ясатиб бораман, деб тижорат йўлига кирган ўша бояқиш аёл ишратхонадан судралгандек бўлиб, наҳс босиб кўчага чиқади, чўнтагида юз ўн доллар, боши қовоқ, аъзои бадани зирқирайди, одамлар кўзига қарашдан чўчийди, бу ерларда, бу аҳволда таниш-билишлари кўриб қолишидан кўрқади, писибгина, ерга қараб, бўйнини ҳам қилиб юради, таксига қўл кўтаришдан олдин ўйланиб қолади: «Хўш, ҳозир қаёққа боради, ишга ҳали вақт эрта, зотан, бу аҳволда боролмайди ҳам. Уйига борай деса, эри уйида, ҳали ишга кетмаган. Эри уни қандай кутиб оларкин? Ахир, бораману контракка қўл қўйиб тез қайтаман, деб уйдан чиқиб кетган эди-ку. Контракка битта қўл қўйишга саккиз-ўн соат вақт керак бўларканми, демайдами, аҳволига эътибор қилмаган тақдирда ҳам. Йўқ, ҳозир уйига бориши мумкин эмас, мутлақо мумкин эмас. Эрининг кўзига қандай қарайди. Унинг олдида иккита йўл бор. Биринчиси, алданиб қилиб қўйган ишига яраша ўзини ўзи жазоласин — ўзини ўрданинг сувигами, Салоргами, Бўзсувгами, Қорасувгами, Қорақамишгами, Бўрижаргами, Қичқириққами, қайси бири яқин бўлса, ўшанга ташлаши керак. Агар жони ширин кўриниб кетиб, бу ишга журъат қилолмаса, иккинчи йўли шуки, бирор баҳона топиб, вазиятдан чиқиши керак. Бу ёлғонсиз бўлмайди. Онасининг уйигами, сингисининг ёнигами ёки бирор сирдош дугонаси бўлса, ўшаникига кириб боради, уни холи жойга олиб, аста шивирлайди: «Менга ит

тегди... Лекин у ёғини сўрама... Мен шу ерда тунадим, гап тамом вассалом. Телефон ишламай қолувди, ҳозиргина ишлаб қолди. Тушунарлими?». «Тушунарли» деган жавобни олгач, уйига телефон қилади: «Мен фалончининг уйидаман. Мана шунақа, мана бунақа» бўлиб қолди. Эрини бу гапга ишонтиролса, олам гулистон. Сўзининг охирида эрка оҳангда бундай деб тайинлаб кўяди ҳам: «Ишда тутилиб қолманг, эртароқ келинг бугун, сизни соғиниб қолдим». Лақма эр хотинининг гапига лаққа тушади. Эр хотинининг сипоришларидан хурсанд, аёл эса сири очилмаганидан шод.

Мабодо иш тескарисига айланиб кетса, битта оила барбод, болалар эса тирик етим. Одамнинг биринчи марта ёлғон гапириши ҳам, ёлғонига ишонтира олиши ҳам мушкул. Лекин бундан ўтиб кетолса, кейингилари осон кўчади. Қарабсизки, мутлақо бошқа одамга айланиб қолади. Хуллас, тижорат йўлига кираман деб нопоклик йўлида кўради ўзини. Ўзим аёл киши бўлсамда, мен бундай аёлларни тушунаману лекин оқлайолмайман. Улар аслида алданмайдилар, алданишларига ўзлари йўл қўйиб берадилар. Бўлмаса, «Кечаси эримни, бола-чақамни ташлаб ҳеч ёққа бормайман, керак бўлса, ўша бир парча қоғозингни олдимга олиб кел; кўл қўйиб берай, йўқ-са, эртага офисингга бораман» демайдим. Унинг эрини ҳам тушунаману, лекин оқлай олмайман. Негаки, «Боришинг зарур бўлса, майли бирга бориб келамиз» демайдим. Иккови ҳам айбдор. Нафс балосига учишган, ширину пуч хаёлларга берилишган. Кимки нафс балосига учса, уни оқлаб бўлмайди, гарчи ўзим рияя қилмасам-да, ундайларни айбдор деб санайман. Хуллас, тижорат йўлига кирганлар орасида ҳалол одамларни учратганим йўқ, иш бошлашда ҳалол бўлишга интилганлар ҳам бора-бора умумий оқимга тушиб кетишга мажбур бўлишди.

— Сизнинг даврангизда шундайдир-да, — деб қўйди Бону.

— Йўқ, тижоратда сенинг давранг, менинг даврам, бўлмайди. Ҳамма бир-бирига боғлиқ, битта умумий давра бўлади, холос. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, хоҳ инобатга олинг, хоҳ инобатга олманг, бу менинг шахсий фикрим, — деди Марғуба. — Насихат деб тушуна-сизларми-йўқми, маслаҳат ўрнида кўрасизларми-йўқми, бир айтдим-қўйдим-да, айтиш мендан, хулоса чиқариш сизлардан. Бу ҳақдаги гапим шу билан тамом...

— Истасангиз давом эттираман, — деди Марғуба, —

йўқса кетадиганларга рухсат берамиз. Лекин бугун шу ерда қолишим керак. Ҳалиги бўзларни харидор шу ердан олиб кетади. Шунга келишганмиз. Ёқутхон, сиз ҳам қуруқ қолмайсиз, сизга ўзим яхшигина ширинкома чиқариб бераман.

— Йўғ-ей, — дедингиз сиз.

— Йўқ, тижоратнинг қонунини бузолмайман, — деди қатъий қилиб Марғуба. — Хўш, давом этайми, ёки...

— Мен охиригача эшитгим келяпти жуда, — деди Вазира. — Эшитайлик.

Ҳамма эшитишга мойил эди, Марғуба давом этди:

— Айрим тоифа эркаклар ашаддий хотинбоз, дуч келгани билан қўшилаверади, ўзидан ёшми, каттами, эрли хотинми, ёки боши очик беваами, чиройлими, хунукми, бойми, камбағалми, унинг учун фарқи йўқ, «Мен бу борада коллекция тўплайман. Марка йиғиб коллекция тузгандан кўра бу яхши-да, ўлсанг гўрингда шунинг лаззатини, кайфини суриб, роҳатланиб ётасан. Орқангда қолиб сени эслагувчилар ҳам кўп бўлади» деб ҳисоблайди ўша хотинбоз. Лекин гапи тўғри, мен қўшиламан. Фахриддин ака, агар билмасангиз билиб қўйинг, хотин зоти шундай бўладики, лоақал бир марта бирга бўлган кишисиниям ўла-ўлгунича эслаб юради. Ҳар қанақа қимматбаҳо совғаларниям унутиб юбориши мумкину, лекин эркакдан олган лаззати ёдида қолади...

Бу гапдан, таажжубки, балки таажжуб эмасдир, мендан бошқа ҳамма, яъни сиз ва дугоналарингиз, ўй суриб, жим қолди, аёл жинсидан бўлмиш Марғуба ҳақ гапни айтган кўринади.

— Марғуба, нима, сиз мени ҳам..., — дея ҳазил йўсинда гап бошламоқчи бўлган эдим Марғуба сўзимни шарт кесиб, давом этди:

— Мен жиддий гапиряпман, агар ҳазил-хузулга берилсак, ҳалигидай яна мунозара бошланиб кетиши мумкин. Яхшиси мен аввал сўзлаб бўлай... Хўш, ўша хотинбознинг хотини ҳам ундан қолишмайди. Иккови ҳам бир гўр. Ҳа, мен айбни фақат эркак зотига ёки фақат аёл зотига тўнкамайман. Бирисиз иккинчиси гуноҳ ишни қилолмайди. Эри ҳам, хотини ҳам бир гўр бўлган оилада эр-хотин бир-бирининг қилмишини билади, билиб туриб билмаганликка олади, юзига солмайди. Бирга дам олгани борадилар ҳам, тўй-ҳашамларда бирга бўладилар, одамлар кўзига гўё вафодор,

садоқатли эр-хотинлардек бўлиб кўринадилар. Баъзан-баъзан, кўнгиллари тортиб қолганда, қовушиб турадилар. Эртасига эса... униси у ёқда, буниси бу ёқда тунаб қолиши уларга эриш туюлмади. Шундай нопок турмуш йиллар бўйи давом этаверади.

— Марғуба, сизнингча, уларни нима боғлаб туради? — савол бериб қолди Бону. — Иккови ҳам мустақил турмуш кечира олади-ку, ахир. Ажралишиб қўя қолгани яхши эмасми?

— Йўқ, улар ажралишса, ютқазишади, обрўларига путур етади, — жавобланди Марғуба. — Эркак хотин қўйган, деган номни олади. Аёл боши очиқ хотинга айланади. Уларга эса оилали деган ном керак, оила деган муқаддас тушунча — улар учун бир ниқоб, қалқон. Одамлар назарида оилали киши, оиласиз кишидан кўра юқори мавқега эга бўлади. Уларга мана шу керак. Лекин қандай оила, покми, нопокми, кимам суриштириб ўтирибди. Суриштирганни ғийбатчи дейишади, Ҳа, бу ҳақда кўп гапиришим мумкин... Хўш, ўнинчиси: озгина бўлса-да, виждонига қулоқ соладиган эр-хотин. Эр бокира қизларга, эрли аёлларга яқинлашмайди, гарчи улар шуни истасалар ҳам. Уларнинг бузилиб кетишига ўзи биринчи бўлиб сабабчи бўлишдан тийилади: ўша қизнинг отаси ўрнига, ўша хотиннинг эри ўрнига ўзини қўйиб кўради. Хотини ҳам оилали эркак билан, уйланмаган йигит билан муносабат боғламайди, гарчи улар шуни истасалар ҳам. У ўша эркакнинг хотини ўрнига, ўша йигитнинг онаси ўрнига ўзини қўйиб кўради. Яна айрим хил оила ҳақида қисқа гапираман. Унда эр даъюс... Гап тамом.

— Бу нима дегани? — гапни бўлиб сўраб қолдингиз. — Тушунмадим.

— Бундай тоифа эркаклар қўшмачилик қилади, дегани, ўз қўли билан хотинини бошқаларга қўшиб қўяди, дегани...

— Вой, шўрим, қандай ярамас одат, — дедингиз сиз.

— Эркак деган номга иснод бу, — сизни қувватлади Бону.

Лобар ҳам сўздан четда қолмади:

— Садқаи эркак кет! — деб қўйди.

— Сизлар таажжубга тушяпсизлару, лекин бундай қўшмачилар кўп, — деди Вазира. — Ҳатто гўзаллардан гуруҳ-гуруҳ тўплаб, чет элларга олиб бориб олиб келиб, пул ишлаётган йирик қўшмачилар ҳам бор ҳозир.

Қанчалари қўлга тушди ҳам. Сиз бу ҳақда хабардор бўлсангиз керак, а, Фахриддин ака?

— Сизлар, чамаси, даъюс билан қўшмачини ара-лаштириб юборяпсизлар, — дедим мен. — Даъюс бу ўз хотинини бировга қўшадиган кимса. Қўшмачи эса бош-қаларни қўшадиган, шуни касб қилиб олган киши. Қўшмачи эркак киши ҳам, хотин киши ҳам бўлиши мумкин. Хотинини қизганмайдиган киши даъюс деб ҳақорат қилинади.

— Иккови ҳам бир гўр, — деди Марғуба баҳса бар-ҳам беришга интилиб. — Давом этаман. Ун иккинчиси...

Худди шу пайт кўча эшик очилгани эшитилди, Марғуба сўзлашдан тўхтади. Ҳойнаҳой Дилмурод одатига кўра кечки овқатдан сўнг кўча айланиб, жўралари билан гурунглашгани чиқиб кетгач, эшик занжирланмаган, шу сабаб келувчи кўнғироқсиз ичкарига қадам қўйган. Агар хонадонимизга узоқ ёки бегона одам бўлганда албатта кўнғироқ қилар, рухсат берилгач, ичкари кирарди. Демак, яқин қариндошимиз ёки кўшни-пўшни бемалол қадам ранжида қилган. Уйлаганим тўғри бўлиб чиқди, залга кираверишда Шарифанинг боши кўриндию, даврамизга кўзи тушгач, дарҳол ўзини орқага олди. Мен уй тўрида ўша ёққа қараб ўтирганим учун унга кўзим тушиб қолди.

— Келаверинг, Шарифа, марҳамат! — дедим мен.

— Мен телефон қилиб олгани чиқувдим, узр, телефонимиз ишламай қолди, — деган Шарифанинг овози эшитилди.

— Келинг, Шарифа, — дея сиз йўлакка чиқдингиз. Шарифани дастурхонга таклиф этдингиз, у миннатдорчилик билдирди, тезда телефон қилди-да, яна бир бор узрини айтиб чиқиб кетди. Сиз қайтиб кириб жойингизга ўтирдингиз.

— Шарифа ўтирса бўларди, — дедим мен сизга, — ёки мен ҳам таклиф қилишим керакмиди?

Сиз учун Марғуба жавоб берди:

— Мен бор жойда қорасиниям кўрсатмайди, жинимиз тўғри келмайди. Икки-уч марта тортишиб қолганмиз.

— Шошилиб турибди-ку ўзи, — дедингиз сиз.

— Берухсат бировнинг уйига киришга кирдингми, бундоқ ўтирганлар билан қўл учиди бўлса-да, сўрашиб қўй, фотиҳа ўқиб, бир пиёла чойини ичиб кет, — деди Шарифани яниб Марғуба. — Йўқ, бундай қилсалар отдан тушиб қоладилар, вой димоғингдан эшак

курт ёғилмай қолсин. Фахриддин ака, қўшнингизнинг такаббурлигидан ташқари яна бир нарса бу даврамизда ўтиришига монелик қилади. Айтайми! — деди Марғуба, лекин саволига жавоб кутмай, Бону, Лобар ва Вазирага қараб давом этди: — Шарифанинг эри Собит ака сиртдан мўмин-қобил, юввошгина кўринсаям, хотинига зулм ўтказадиган хилидан.

— Зулм ўтказади, деманг, сўзини ўтказади-да, денг, Марғуба, шуниси тўғри бўлади, — дея аниқлик киритдингиз сиз. — Умуман, шу гап ҳозир шартми?

— Бўпти, гапирмаганим бўлсин, — жаҳли чиққандай бўлиб Марғуба.

— Ёқутхон эшитишни истамасалар, мана биз эшитамиз, — деди Вазира. — Гапнинг учи очилдими, охиригача билиб қўяйлик-да.

— Собит ака хотинига «агар боши очиқ хотинлар» билан бўлсанг, уларнинг «гап»ига қўшилсанг, уриб оёғингни синдираман, деган, бу ҳақда оғзига қаттиқ сўз олиб қўйган, — Марғуба Бону, Лобар ва Вазирага бир-бир қараб қўйди, — Шарифа ана шундан кўрқади. Фахриддин ака, қўшнингиз Собит ака боши очиқ хотинларга паст назар билан қарайди, эмишким, боши очиқ хотинлар оилали хотинларни йўлдан урармиш, бузармиш. Лекин бундай эркаклар бошинг очиқ эканини билдими, атрофингда гирдикапалак бўлади, иложини топса, хилватга судрайди. «Бир кечалик азиз меҳмоним бўлинг», дейди, «Шунақа қийналиб юраверасизми, ўйнаб-кулиб қолинг, вақт ғанимат, умр ўтади-кетади» дейди. «Нималар деяпсиз, мен оилалиман» деб гарчи эълон гапирсанг-да, сув сепилган оловдай дарҳол пилдир-пис бўлиб, жуфтакни ростлайди.

— Мана шунақа гаплар жон-жонимдан ўтиб кетади, — деди йиғламсираб Вазира. — Шартга биттасига расман тегиб олайми дейману, лекин мен ўйлаганим сира топилмай келяпти. Мен «ўйлаганим» деганимда ёши, мол-мулки, уй-жойи, ишини назарда тутаетганим йўқ, кўркамми ёки қўполми, ёши менга муносибми ёки каттароқми, бойми ёки камбағалми, амалдорми ёки оддий ишчими, уй-жойи борми ёки ижарада турадими, машинаси борми ёки пиёда юрадими, менинг учун ҳозир, бу ёшимда аҳамияти йўқ. Одам бўлсину, менга расман уйлансин, тақдирини фақат менинг тақдиримга боғласин, эрга текканимни, эрли эканимни ҳалойиқ билиб қўйса бас. Мен учун шу етарли. Яқинда биттаси менга нима дейди денг: «Мен

сизга уйланаман, фақат сиз билан яшайман, лекин расман биринчи хотиним билан никоҳда қоламан». Йўқ, дедим унга, менга бунақаси кетмайди, қайси хотинингиз билан расман никоҳда бўлсангиз, ўша билан яшайверинг, хайр! — Вазиранинг кўзларида ёш ҳалқаланди, у бурнини бир тортиб қўйиб, давом этди:— Фахриддин ака, ўша одамнинг менга қилган тақлифи, ахир, ҳақорат эмасми. Шундай ҳақоратларни эшитгандан кейин одамнинг хўрлиги келиб кетади-да. — Вазирани кўзларида ҳалқаланиб, аста оқиб тушаётган ёшларини кафтининг орқаси билан артиб қўйди.

— Мен сизни тушундим, ичингизда дард-алам кўп экан, — дедим мен, — айбга буюрмайсиз, одамлар ҳар хил. Гап боши очиқ ёки ёпиқлигида эмас. Ҳамма гап одамнинг ўзига боғлиқ; боши очиқ бўла туриб, ўзига маҳкам бўлиши ҳам мумкин. Оилали бўлатуриб ҳам шайтон йўлига кириши мумкин. Шунинг учун ҳам ҳамма боши очиқ хотинларга бирдек паст назар билан қараш тўғри эмас.

— Ҳамма оилали хотинларниям хаппаи ҳалол деб бўлмайди, — қўшимча қилиб қўйди Марғуба.

— Фахриддин ака, нима учун фақат аёлларга нисбатан боши очиқ ибораси ишлатиладию эркакларга нисбатан қўлланилмайди? — сўради Лобар. — Мана масалан, бева эркакларга нисбатан «Боши очиқ эркак» дейилмайди.

— Гап бундай, Лобар, — дедим мен. — Биринчидан ҳамма эрсиз аёлларга нисбатан ҳам боши очиқ ибораси қўлланилмайди, турмушга чиқиши мумкин ва керак бўлган ёшдаги бева аёлларгагина «боши очиқ» ибораси ишлатилади. Лекин қари-қартангларга нисбатан қўлланилмайди. Улар «қари хотин», «кампир» дейилади. Иккинчидан, эр хотини учун ҳар томонлама паноҳ бўлиши шарт. Эр вафот этса ёки ажралса, хотин паноҳидан айрилади, яъни боши очиқ бўлиб қолади.

— Шариятда шундай дейилганми? — дедингиз сиз.

— Ислом шариятидан илгари ҳам халқимизда «эр — паноҳ» деган тушунча бўлган, — дедим мен, — табиат эркакларни аёлларга паноҳ бўлиши учун кучлироқ қилиб яратган-да.

— Мана сиз бошқа одамсиз, Ёқутхонга расман уйланиб, уни боши очиқ хотин, деган балолиғ номдан қутқардингиз. Қуйинг, Фахриддин ака, мен қадаҳ сўзи айтмоқчиман, бир гап келиб қолди хаёлимга... Агар қуймасангиз ҳам айтавераман, ҳозир айтишим шарт.

— Қуйинг десангиз қуявераман, лекин бошқалар учун ичиш-ичмаслик ихтиёрий, — деб ҳамманинг қадаҳини тўлдириб чиқдим, Марғубанинг пиёласига тўлдириброқ қуя бошлаганимда, у пиёла ярим бўлар-бўлмас пиёласини нари сурди «Энди бас, шу етарли».

— Сўзим қисқа, — дея Вазира қадаҳини қўлига олди, Лобар, Бонуга бир-бир қараб қўйди, — бу ердаги боши очикларга Фахриддин акадек куёвтўралар учрасин, — қадаҳини бир отишда ичиб бўшатиб, столга тақ этиб қўйди. Лобар ва Бону ярим-ёрти ичишди. Сиз лаб тегизиб қўйдингиз. Марғуба эса ичиб бўлгач:

— Фахриддин акага ўхшаш куёв тўра топилса, менинг бошим очик, — деди ҳазил аралаш, Вазиранинг кўзларида ёш ҳалқалангач даврамизда вужудга келган маъюсликни ўртадан кўтариб ташлаш, шодликка қайтиш мақсадида.

— Сизники ҳадеб очилиб-ёпилиб тураверар эканда, дугонажон! — деди Вазира чинакамига аскияга ўтиб.

Ўзбекнинг аскияси зўр-да, даврада гурра кулги кўтарилди, кулгу бўлгач, ҳаётга завқ-шавқ ортади деяверинг. Марғуба ҳам бўш келмади:

— Сизникига ўхшаб гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа ликлик қилади-да.

Яна қувноқ кулгу кўтарилди.

— Суҳбат яхши-ку, лекин эртага ишга боришимизни ҳам ўйлайлик, — деди Бону мажлисни қайси вақтда ёпиш кераклигини яхши ҳис қиладиган раҳбарларга хос билагонлик билан. — Суҳбатимиз давом этаверса, ҳали Лобар ҳам, мен ҳам ёрилиб қоламиз, Фахриддин ака эса бизларга ҳам тушуниб етадилар, келинлар, буни кейинга қолдирайлик-да, мезбонлардан рухсат сўрайлик.

— Мен Марғубанинг санокларини охиригача эшитмоқчиман, — деди Вазира. — Бир кеча минг кеча бўлмас, бугун бироз камроқ ухласак, ухлабмиз-да.

— Менга барибир, мен шу ерда қоладиган одамман, — деди Марғуба.

— Шошилманглар, Дилмурад сизларни машинасида олиб бориб қўяди, — дедингиз сиз Бону ва Лобарга.

— Меничи? — деди Вазира, бу сўроқ ҳам албатта ҳазил йўсинда эди.

— Сизни биринчи навбатда, — дедингиз сиз.

Марғуба келган жойидан сўзини давом эттирди,

— Эр ҳам, хотин ҳам айёр. Хийла ишлатиб, сирини яширади. Эр бирор нарсадан ишқал чиқариб, йўқ нар-

садан кир излаб, жанжал чиқаради, мақсади шу кеча ўрнини бошқа қилиб ётиш, хотини билан бирга ётса, сири очилади-да. Хотини эса эридан ҳам хийлакорроқ, эрта оқшомдаёқ ўзини касалликка солиб ётиб олади.

— Боринг-эй, Марғуба, жуда беҳаё гапларни гапир-япсиз, — деб юборди Бону ортиқ чидолмай.

— Сираям беҳаё эмас-да, — деди Марғуба пинағини бузмай, — буни ҳаёт дейдилар. Мен эса ҳаётда бўлиб турган гаплардан гапиряпман, осмондан олиб эмас... Ун учинчиси: эр-хотин бир-бирини севиб, севилиб турмуш қуришган...

— Бор экансиз-ку, Марғуба, — деб луқма ташлаб қўйдингиз сиз.

— ...Орадан йиллар ўтиб, бола-чақа, неваралар қўришган, тўйлар қилишган, эл-юрт олдида, куда-андалари олдида обрўлари баланд.

Хотинига хиёнат қилишга виждони йўл қўймайди, ўзига жисмонан қанчалар қийин бўлмасин, руҳан бойлиги, маънавий етуклиги уни хиёнат қилишдан тийиб туради, оила пок сақланиб қолаверади. Худди шунга ўхшаш, эр бирор сабаб билан, масалан, оғир дард туфайли хотинига ярамай қолади, хотини эса ҳали ёш, соғлом жувонлардек қирчиллама, бутун вужуди ёниб туради, лекин ҳар қанча оғир бўлса-да, эрига содиқ қолади, шайтон васвасасига берилмайди, чин севги туфайли ўзига маҳкам қолаверади то умрининг охиригача. Шундай вафодор оилалар бор. Яна бошқа бир тоифа оила: эри хотинини жуда севади, лекин эртароқ қариб қолгани сабабли бошқа ёш аёл билан бўлиб туради, бундай ҳолларда айрим эркаклар бу ишларини хотинларидан пинҳон тутсалар, бошқалари яширмайдилар. Баъзан эса хотинларининг ўзлари: «Худо ҳақи, ўзим розиман, сиз тирик жонсиз, сизга тушунаман, лекин уйга касаллик илаштириб келманг, эҳтиёт бўлинг, ҳеч кимга сездирманг, дўст-душман бор, то-ким оиламиз шаънига доғ тушиб қолмасин», деб насиҳат қилиб ҳам қўяди. Кейин эса «ўша аёлга мен ҳақимда гапирманг, мен ҳам у ҳақда ҳеч нарса билмай» деб илтимос қилади маъюсланиб. Яна шундай бир тоифа аёллар ҳам борки, ўзлари эрларига соғлом аёлларни топиб, қовуштириб қўйишади, чунки эрларини шу йўл билан ҳам ўзларига ром қилиб, ўртага совуқчилик туширмайдилар, оилани сақлаб қолиш, бола-чақани моддий таъминлаш мақсадида шундай тадбир қўллайдилар, шу ишни ўзлари қилишмаса, бари-

бир эрлари яширинча шундай иш тутишларига, балки оиладан мутлақо кетиб қолишига кўзлари етади.

Тақдирга дарҳол тан берувчи мард эр-хотинлардан иборат оила. Эр эрлик қилолмай қолиши биланоқ хотинига шартга айтади кўяди: «Мен сенга ярамай қолдим, бўйнимга оламан. Сенинг ихтиёринг ўзингда. Хоҳла мен билан туравер, хоҳла бошқага турмушга чиқ. Лекин мен билан турсанг, хиёнат кўчасига қадам босмайсан. Агар менинг юзимга оёқ қўйсанг, у ёғини ўзингдан кўр, мен аяб ўтирмайман. Худо кўрсатмасин, шундай бўлса, болаларимиз касофатингга қолади, авлодимизга иснод бўлади, яра газак олмасидан, малҳам қўйишим керак: ёки пок бўлиб қолишга қасам ичу шу ерда қол, ёки мени тарк эт, сени уринтирмайман, ажралишга ҳам ўзим ариза бераман, чиқимларини ҳам ўзим тўлайман, сен эса ҳалоллигингча бошқа бировга шарият бўйича турмушга чиқ, шуниси болаларимиз шаънига ҳам, менинг шаънимга ҳам маъқул. Одамларнинг: «Фалончининг қўйиб юборган хотини бузуқлик кўчасига кирибди» деган маломатини эшитишга тоқатим йўқ. Бу менинг фикрим. Лекин никоҳимдан чиққач, қандай яшаш сенинг ўз ишинг. Аммо никоҳимда бўлатуриб, менга шох қўйиб юришни сира хаёлингга келтирма, ўзингга жабр қиласан. Жаҳолатга берилмаган, асабланмаган, ақл-хушим жойида пайтимда сенга айтадиган гапим шу». Мард эрдан бундай гапни эшитган айрим хотинлар «Менга сиздай одам керак, энди менга эркак керакмас, худо ҳақи сизга ўла-ўлгунимча содиқ қоламан» дейди. Шундай қилиб, эрнинг мардлиги, хотиннинг садоқати туфайли оила пок сақланиб қолади. Бошқа айрим аёллар эса эрларидан бундай танти гапларни эшитиб, «Дадаси, шунча йил сиз билан бирга яшаб, ёмонлик кўрмадим, раҳмат сизга, энди менадан рози бўлинг, танаси бошқа дард билмас, дейишадди, тирик жонман, ахир, вужудим ўт-олов бўлиб, тандирдек қизиб турган пайтларда ўзимни тийиб қолишимга ўзим ишонмайман, ҳовуримдан тушириб қўювчи вужудни нафсим тусаб қолар, шунда... Мени тўғри тушунинг, сиз ҳам гапнинг пўст калласини айтдингиз, мен ҳам очиқ гапиряпман», — дейди. Шунда мард эр хотинига ичи ўртанса-да, мардона шундай дейди: «Сени уч талоқ қўйдим, эртага судга ўзим ариза бераман». Тамом вассалом. Мен гапимни тугатдим.

— Мардлик яхши-да, — деб биринчи бўлиб Марғубанинг гапига муносабат билдирдингиз сиз.

— Албатта, — деб мен давом эттирдим. — Шундай мардликлар туфайли ҳароми болалар дунёга келмайди, дилсиёҳликлар бўлмайди, умр беҳуда ўтмайди ва бекорга қисқармайди, юрак хасталиклари юз бермайди, болалар тарбиясига путур етмайди, тўғрисўзликка нима етсин, ёлғондан худонинг ўзи асрасин. Марғуба, сиз ўзингизнинг нуқтаи назарингизда кўпгина оилани таърифлаб ўтдингиз. Умуман, ер юзида қанча оила бўлса, шунча тақдир бор, улар нимаси биландир бири-биридан фарқланади. Мен ҳам кўп оилаларни шахсан биламан, тинч-тотув, апоқ-чапоқ эр-хотинлардан ҳам, бир умр ит-мушук бўлиб яшаб келаётган эр-хотинлардан ҳам танишларим бор. Ажралишган эр-хотинлардан танишларим ҳам бор. Ажралишиб, кейин ярашган оилаларни ҳам учратганман. Менинг фикримча, ёлғон аралашдими, поклик тамом, оиланинг тагига сув кетади. Аллоҳ таоло олдида тўғри сўздан ҳам ортиқроқ савобли садақа йўқдир, дейилади бир Ҳадиси шарифда.

Менинг бу хулоса гапим ҳаммани, сизни ҳам Ёқутхон, ўйлатиб қўйди, ҳамма ўйга толиб, жим бўлиб қолди. Демак, бу даврада оилавий турмушда ёлғон ишлатмаган одам йўқ экан-да, деган фикр хаёлимдан ўтди.

Орага чўккан сукунатни Вазира бузди.

— Фахриддин ака, айбга буюрмайсиз-у, мен сиздан бир нарсани билмоқчи эдим, — деди у, — бу боши очиқ бўлиб юришларим жонимга тегди. Тенгим чиқса турмушга чиқмоқчиман. Сиздан файласуф олим сифатида бугунги кун эркаклари ҳақидаги фикрингизни билмоқчиман. Мана, Марғуба аёлларнинг сир-асрорини очиб ташлади-ку. Сиз ҳам эркакларнинг турлари, хилларини билсангиз керак.

— Нима, эркак одам эркакларни ёмонлармидилар, у биз — аёллар бир-биримизни чалпийдиган, — дея сиз Вазирага дашном бермоқчи бўлдингиз. — Фахриддин аканинг оғзиларидан бол томади ўз ҳамжинслари ҳақида сўзлаганларида.

— Жуда унчалик эмасдиров, — дедим мен. — Ундай бўлса, мана эшитинглар. Эркаklar ҳақида бир-икки оғиз гапираман. Бутун умри бўйи фақат кўз очиб кўргани билан яшаб ўтувчи эркак. Яна айримлари: уйлангунча кўзи очилган, лекин уйлангач, фақат хотини билан яшаб ўтувчи эркак. Яна: уйлангунча кўзи очилмаган бўлса-да, уйлангач, хотинига кўнгли бўлмайми ёки бошқа сабабданми, саёқ юриб кетган эркак. Уйлангунча ҳам, уйлангандан кейин саёқ юриб, умр ўтказаётган эркак.

Бешинчиси: хотин олиб, хотин қўйиб юрган эркак. У фақат никоҳ аҳди билан уйланади, ҳаромга юрмайди.

— Шариатда бунга қандай қараларкин? Билмайсизми? — деб сўраб қолди Бону, чамаси кўз очиб кўрган одами шундай бўлиб чиққандир, беҳудага бундай савол бермайди-ку.

— Мен ўқиган ислом динига оид китобларда хоҳ аёл бўлсин, хоҳ эркак бўлсин, умри бўйича шунча марта никоҳ аҳди тузиши мумкин, деб аниқ чегара қўйилмаган, — дедим мен. — Лекин «Минг бир ҳадис» китобидан ёдимда қолган бир неча ҳадисани айтиб берсам, саволингизга жавоб чиқиб қолар: «Хотинларга энг қимматли киши ўзининг эри, эрларга энг қимматли киши онасидир», «Қайси бир хотун зарарсиз эридан талоқ сўраса, у хотунга жаннатнинг ҳиди ҳам ҳаромдир», «Аллоҳ олдида ҳалол нарсаларнинг энг душмани, энг нафратлиси талоқдир», «Хотин туя устида бўлса ҳам эр хизматига монелик қилмаслиги лозим», «Эр билан хотун бир-бирига марҳамату муҳаббат назари билан қараса, бир-бирларига изҳори муҳаббат қилишса, бутун гуноҳлари бармоқ ораларидан тўкилур», «Никоҳнинг хайрлиси енгилгина, тезлик билан бўлиб ўтганидир», «Инсонларнинг саодатлари хотинлар олдидадир», «Бир хотиннинг бойлиги эрининг муҳаббатидир», «Эрлар тан бўлсалар, хотунлар жондирлар», «Одамнинг уйида тадбирли ва тарбияли бир хотун бўлмаса, холи ташвишли бўлур», «Бир хотун ёлғиз бир эрни масъуд қилмоққа бурчлидир»... Ёдимга тушганлари ҳозирча мана шулар. Ҳадислар, яъни ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассалам сўзларидан келиб чиқиб, хулосаласак, хотинга энг қимматли киши ўзининг эри, хотин зарарсиз эридан талоқ сўрашга ҳақли эмас, Аллоҳга талоқ сўзи ёқмайди, оила муҳаббат асосида тузилиши керак, хотин фақат битта эр билан яшаши мумкин. Тушунарлими?

— Сиз бўласизу, тушунтирмай қўярмидингиз, — дедингиз сиз бошқа дугоналарингиздан олдин сўз бошлаб юбориб, чамаси улар ҳам савол беришга чоғланаётганларини сезиб, — лекин менда битта савол чиқиб қолди, сўрасам майлими?

— Марҳамат.

— Нима учун хотинларга талоқ қилиш ҳуқуқи берилмаган? — дедингиз сиз.

— Чунки аёллар табиатан тез ўзгарувчан қилиб яратилган, — дедим мен, — агар уларга эрини талоқ

қилиш ҳуқуқи берилганда эдими, эрларини бир кунда уч-тўрт марта уч талоқ қилиб юборишлари мумкин-да. Хотинлар учта ҳолатда эрларидан талоқ сўрашга ҳақлидирлар: эрининг танасида оқ доғ бўлса ёки эри эсини танимайдиган даражада телба бўлса ёки битмас жароҳати бўлса. Шунингдек, эри бир йил давомида у билан қўшила олмаса, яъни жисмоний заиф бўлса, никоҳ ўз-ўзидан бекор бўлади.

— Менда ҳам битта савол бор, сизга, — деди Марғуба, — мен шу ёшга бориб бир неча марта турмушга чиқдим, хўш у дунёда қайси бир эрим билан бирга бўламан? Кигиз китобларингизда шу ҳақда бирор нима дейилмаганми!

— Кигиз китобларда деманг, Марғуба, муқаддас китобларда денг, — дедим мен. — Аёл киши неча марта турмушга чиққан бўлишидан қатъи назар, қайси бир эри билан тинч-тотув, муҳаббатли бўлиб яшаган бўлса, у дунёда ҳам ўша эри билан бирга бўларкан.

— Э, ундай бўлса, ҳозиргача кўрган эрларимдан бирортаси билан ҳам у дунёда бирга бўлмас эканман,— дея хандон отиб юборди Марғуба.

— Ундай бўлса, сиз учун ҳали ҳаммаси олдинда экан-да, — деди аскияга бурмоқчи бўлиб Вазира.

— Ўзларидачи, ўзларида!

— Менми? Мен яхшилаб ўйлаб кўришим керак, — деди Вазира, чамаси ўтган умрида масъуд кунлар ҳам бўлган кўринади.

— Мен бояги гапларимда давом этай, бўлмаса, яна мунозара бошланиб кетади, — дедим мен. — Олтинчиси: ҳакка қуш мисоли эркак. Маълумки, ҳакка тухумини бошқа қуш уясига қўйиб кетади, шундай эркаклар борки, фарзандларининг таъминоти, тарбияси билан заррача қизиқмайди. Еттинчиси: уй эркаги бўлмиш кимса, яъни хотини қарамоғида яшашни ўзига эп билувчи, тепса тебранмас, боқибегам, дангаса, тирик товон эркак. Ваҳоланки, шариат бўйича, оилани боқиш, кийинтириш, уй-жой билан таъминлаш, ҳимоя қилиш асосан эр зиммасига юкланган, хотин қарашиши мумкин. Эрларнинг уйда ўтирмақлари, хотинларнинг кўчада юрмақлари фақирлик келтиради, деган ҳикматли гап ҳам бор. Эр-хотин қўш ҳўкиз, дейди халқимиз. Тақдирлар туташгач, эр-хотин бир-бирига ёрдам бериши лозим. Хотин сабр-қаноатли, оқила бўлса, эри бойиб кетиши ҳеч гап эмас. Ҳатто ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллолоху алайҳи вассалам ҳам гарчи

олий табақага мансуб бўлсалар ҳам йигитлик чоғларида бой бўлмаганлар. Маккалик бой бева хотин бўлмиш ҳазрат Ҳадича онамизнинг сармоясини ишга солиб бой бўлиб кетганлар, кейин улар турмуш қуришган. Хуллас, турмуш қурилгач, сеники-меники бўлиши одобдан эмас, чунки эр ва хотин икки тану бир жондир. Мен шундай деб ўйлайман.

— Қани энди ҳамма ҳам шундай ўйласа, — деб кўйди боядан бери жим ўтирган Лобар.

Мен давом этдим:

— Оиласини ҳар томонлама таъминлаб, лекин буни писанда қилавериб, ҳеч татитмайди, буям бир расвойи жаҳон. Ўзи мўмин-қобилу, лекин оғзига тегиб қолса; ҳамма хотинларга тегажожлик қилаверади, баъзан шапалоқ ҳам ейди, кайфи тарқалгач, эртасига кечирим сўраб юради. Бировларни тергашни яхши кўрадиган эркак. Бундай эркаклар одатда ғийбатчи бўлишади.

— Худо шунақасидан асрасин, — деб кўйди Лобар.

— Эркаклар ҳақидаги сўзим тугади ҳисоб, — дедим мен. — Умуман, қанча эркак бўлса, шунча феъл-атвор бор. Ҳаммасини билиб тагига етиб бўлмайди ҳам, айтиш шарт эмас ҳам.

— Фахриддин ака, — деди аста сўз бошлаб Марғуба, — менинг хотинлар ҳақидаги сўзларимни маза қилиб эшитдингиз, баъзи фикрларимга кўшилдингиз, баъзиларига йўқ. Сизнинг эркаклар ҳақидаги фикрларингизни ҳам эшитдик. Фақат эркак сифатида эмас, одам сифатида тўғри фикрлар айтдингиз. Умуман, холис фикр юритар экансиз. Мен сиздан аёллар ҳақидаги ўз фикрингизни билмоқчи эдим. Агар Ёқутхоннинг олдида айтолмасангиз, илтимос қиламиз, у бизга чой дамлаб келади.

Сиз ўрнингиздан кўзгалмоқчи бўлдингиз.

— Ўтираверинг, Ёқутхон, — дедим мен. — Кечирасиз мени, Марғуба. Мен ундай иккиюзламачи одамлардан эмасман. Одамнинг олдида бир хил, орқасидан бошқа хил гап қиладиган одатим йўқ. Бандасидан яширганинг билан, Аллоҳдан яшириб бўлмайди. У ҳар ерда ҳозир нозир, кўриб, билиб, эшитиб туради. Қолаверса, Ёқутхондан гап яширадиган бўлсам, ишонмасам, у кишига уйланмасдим.

— Кечирасиз, билмасдан тилимдан чиқиб кетиб қолибди, — деди Марғуба кўлини кўксига қўйиб.

— Агар менинг аёллар ҳақидаги фикрим сизни қизиқтирса...

— Ҳаммамизни ҳам қизиқтиради, — дея луқма ташлаб кўйди Бону.

— ... Гап бундай, — дедим мен. — Аёл бўлсин, эркак бўлсин, одамни унинг нафси ҳаракатга келтириб туради. Нафс буюк куч. Шу нафс бўлмаса, одам бир тошдек бир жойда қимир этмай ётаверарди. Шу нафс борки, одамзод ҳаракатда, интилишда. Одамда нафс иккита бўлади, бири устки нафс, иккинчиси остки нафс дейилади. Устки нафс одамнинг жиғилдонини тўлдириш, кийинтириш, уй-жой қуриш, бола-чақасини боқиш, орзу-ҳавас кўриш ва шунга ўхшаш ҳаётий эҳтиёжларни таъминлаш пайдан бўлади. Яна бир нафс, бу ҳақда ортиқча тўхталишим шарт эмас, одобдан бўлмайди ҳам. Эркакларнинг хотираси миясида жойлашади, аёлларнинг хотираси эса нафсининг худди ўзида ёки нафсига боғлиқ ҳолда бўлади, дегувчилар ҳам бор. Нафс меъёрида бўлса, ақл-идрокка бўйсунса, одамда нафс борлигиям сезилмайди. Агар у ҳақкалак отиб кетса, ақл-идрокка бўйсунмаса, у балойи нафсга айланади, одам бошига минг хил бало-қазоларни ёғдиради, бошқаларни ҳам ўз домига тортади. Қаноат билан нафс азалдан бир-бирига душман, орада доимо қаттиқ жанг кетади. Баъзиларда қаноатнинг қўли доимо баланд келса, баъзиларда нафс устун. Одамлар бошига тушадиган барча кулфатларга ҳақкалак отган нафс сабабчидир. Нафсининг қулига айланганлар аёл зоти орасида ҳам, эркак зоти орасида ҳам бир хил миқдорда бўлса керак деб ўйлайман. Бу ҳақда ҳеч ким аниқ маълумот тўпламаган. Бироқ, диний китобларда ёзилишича, дўзах азобига дучор бўлганлар орасида аёллар сони эркаклар сонидан бир неча марта ортиқ экан. Шундан келиб чиқиб айтилса, нафсига берилиб кетиб, охиратини унутиш аёллар орасида кўп юз бериб туради, дейиш мумкин. Мен аёл зотини умуман икки тоифага бўламан: ҳалол аёллар ва ҳаром аёллар. Ҳалол аёлларга ҳалол сўзидан ўзга таъриф тавсифлар беришни ортиқча деб биламан. Бу сўз замирида барча фазилатлар мавжуд. Ҳалол аёлларнинг этагидан сув ўгириб ичсанг арзийди. Минглаб фазилатларга эга бўлмай туриб одам ҳалол бўла олмайди. Ҳаром аёлларга, яъни зинога йўл қўйган хотинларга келсак, уларнинг ҳаммасини ҳам бир қолипга солиб баҳолаб бўлмайди. Уларда ҳаромлик даражаси ҳар хил бўлиши мумкин-да. Тилимизда ҳаром аёлларга нисбатан ҳар хил иборалар ишлатилади. Эркаклар олдида ўйноқиларнинг кўз-қошларию бутун бадани ўйноқи-

лаб, жилпанглаб туради. Улар кўнгил хуши учун текин-
гаям, арзир-арзимас совғага ҳам йўлдан тойиб кетади-
лар. Улардан айримлари бирор сабаб билан бу йўлдан
қайтиб, гуноҳларини кечирishi учун худодан илтижо
қилиб, тўғри йўлга тушиб кетсалар ҳам ажаб эмас...
Енгил оёқни ақли эмас, оёқлари кўнгил кўчасига етак-
лаб кетаверади. Ваҳоланки, ақл келишган оёқда эмас,
юқорида — бошда бўлади... Бу ерда суюқ сўзи кўчма
маънода ишлатилади. Масалан, суюқ қатиқ дейилган-
да, қатиқнинг сифати пастлиги тушунилади. Шунга
ўхшаш суюқ оёқ дейилган аёлнинг одоб-ахлоқи тубан-
лиги тушунилади... Суюқ оёққа қараганда енгил аёл-
нинг ҳаромлик даражаси нисбатан кучлироқ. Аёл ҳаром-
ликда бундан кейинги даражага бориб қолса, уни одам-
лар «бузуқ» деб лаънатлашади. Тўхтаб қолган соатни
тузатса бўладию, «бузуқ»ни тузатиш амримаҳол. Унақа-
лардан эл-юрт ҳазар қилади, қариндош-уруғлари, кўни-
қўшнилари муносабатни узадилар, ота-онаси «оқ» қила-
ди, ўғил-қизлари ундан юз ўгирадилар... «Фоҳиша» бу
маълум нарса. Танасини пулга сотишни касб қилиб
олган аёл. Фоҳиша ёши ўтиб боргани сайин бетидан
бузила боради, одам унга қарашдан жирканади, у бўлса
упа-эликка, безакка зеб беради, охирида оддий халқ
тилида «шилта» деб ном олади, қўшмачиликни ўзига
касб этиб, тирикчилигини шу билан ўтказади. Аёллар-
нинг бундай тубанлашиб кетишига ўзлари билан бирга
уларга йўлайдиган эркаклар ҳам теппа-тенг айбдор деб
биламан. Балки бунда эркакларнинг айблари кўпроқ-
дир. Чунки эркаклар ақлан ва жисмонан аёллардан куч-
ли қилиб яратилган. Инсофли эркак енгил оёқнинг
йўлига ғов солади. Имонли эркак ҳар кимларнинг қўни-
да ётиб чиққан бузуққа яқинлик қилишни ўзи учун
ҳақорат, тубанлик деб билади. Пул тўлаб, фоҳиша би-
лан ётиш эшак гўштини ейиш билан барабар ҳаромдир.
Эшак ҳеч қачон сўйилмайди, у ҳамиша ҳаром қотишга
лойиқ. Улган эшакни кўрганда одам қанчалик ижирға-
ниб кетадию, наҳотки энг лаззатли онларни ҳаромлик-
да эшакдан ҳам багтарин бўлмиш фоҳиша билан бир
ўринда бирга баҳам кўришни қайси кўнгил тортади-я!
Бунинг учун одам аблаҳ бўлиши, одам қиёфасидаги
эшшак бўлиши керак. Бу ҳақда бундан бошқа гап бўли-
ши мумкин эмас. Умуман олганда эса, жамиятда аёл-
ларнинг ахлоқ-одоби пасайса, бунга биринчи навбатда
эркакларни айбдор деб биламан. Шу билан гапим та-
мом. Саволлар бўлса, марҳамат.

— Саволларга ўрин қолдирмайдиган қилиб, батафсил гапирдингиз, — деди Марғуба. — Аёллар қилмиши учун ҳам эркакларни айбдор деб топишингиз менга янгилик бўлди, раҳмат.

— Сизда бўлмаса, бошқаларда савол бордир, балки, — дедим мен.

— Менда савол эмас, илтимос бор, — деди Лобар. — Энди бизга рухсат берсангиз, вақт алламаҳал бўлиб кетди, эртага иш куни. Барвақт туриб, қизимни мактабга йўллашим, кичкинтойни боқчага олиб боришим, кейин ишга кечикмаслигим керак. «Демак, Лобар икки боласи билан ёлғиз яшар экан?» деб қўйдим ичимда.

— Ҳай, Ёқутхон, мен телефонни ёстиғимнинг ёнига қўйиб ётаман, эртага уйқудан туришингиз билан бир телефон қилмайсизми, бўлмаса ишга кечикишим таяин, — деди Бону.

«Демак, Бону бир ўзи ёлғиз яшар экан?» — деб қўйдим ичимда.

— Келиб-келиб одамидан сўрадингиз-ку, Бону, — дедингиз сиз, — барвақт туриш мен учун ўлимданам қийин. Мана, Фахриддин акадан илтимос қилинг, у киши саҳар мардонда уйқудан туриб оладилар.

— Вой ўлибманми, шунгаям Фахриддин акани безовта қилиб. Асосий гапга ўтаман: хўш, энди тарқалишда қандай қарорга келамиз: суҳбатимиз бошида келишганимиздек, тўртовимиз бирлашиб фирма очамизми ёки Марғубанинг сўзидан кейин ниятимиздан қайтамызми?

— Чумчуқдан қўрққан тариқ экмас, — дедингиз сиз, — ўша гап-гап! Фирма тузамиз, ҳозирги ишимизни ҳам давом эттираверамиз.

— Ошинг ҳалол бўлса, кўчада ич, дейишган, — деди Лобар сизни қувватлаб, — билиб, билиб ишимизни қилсак, кимниям ҳадди сиғарди бизни адаштиришга.

Вазира ҳам четда қолмади:

— Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар, — деб қўйди у.

Мен фирма тузиш ҳақидаги ниятларингдан беҳабар эдим, бу мен учун янгилик бўлди. Шу сабабли ким гапирса, шунинг оғзига қараб, ҳайратланиб ўтирганимни сизди чоғи, Марғуба сўраб қолди:

— Фахриддин ака, бу режадан хабарингиз йўқми?

Мен учун дарҳол сиз жавоб бердингиз:

— Нега хабарлари бўлмас экан, гапнинг учини чи-

қарганимга анча бўлди. Тўғри, бугунги йиғилишимиз қутилмаганда юз бериб қолди.

— Буларнинг пушти паноҳи йўқ экан, — деди Марғуба Лобар, Вазира ва Бонуни назарда тутиб, — буларни тушуниш мумкин. Лекин сизга нима бўлди, Ёқутхон. Ахир энди бошингизда Фахриддин акадек эрингиз бўлса, тузуккина жойда ишласалар, топиш-тутишлари ҳам яхши бўлса, ўзингиз ишласангиз, яна сизга нима керак, нимангизга етказолмай қолдингиз, ўртоқжон?

— Фахриддин аканинг қарашиб турадиган бошқа... одамлари ҳам бор, — дедингиз сиз «одамлари» сўзини оила маъносида қўллаб.

— Фахриддин ака албатта қарашадилар-да, — Марғуба лўқма ташлаб қўйди.

Сиз давом этдингиз:

— Шу йил ёзга чиқиб ҳам ўғил уйлантирмоқчилар, ҳам қиз чиқармоқчилар, унаштириб қўйилган...

Марғуба сўзингизни яна бўлди:

— Бу Фахриддин аканинг бурчлари.

Сиз давом этдингиз:

— Кўриб турибсизлар, Дилмурод ҳам вояга етиб қолди, Шоҳиданинг эса сепи деярли йўқ, ҳадемай уям шошириб қўяди.

— Вой, намунча шошилинич, Дилмурод ҳали ўн саккизгаям тўлмади-ку, — деди Марғуба, — аввал ўқишини битирсин, Шоҳида бўлса эндигина ўн учга қадам қўйди.

— Яқинда ўн учга тўлади, — дедингиз сиз. — Орзуда, ўртоқжон, орзуга эса айб йўқ.

— Бўпти, билганингизни қилаверинг, мен бир айтдим, қўйдим-да ишқилиб охири бахайр бўлсин, — деди Марғуба сўзи инobatта олинмаганидан хафаланиб.

— Албатта, хайрли бўлади, — дедингиз сиз тўла ишонч билан. — Мен сизларга бир янгиликни айтиб қўяй, биласизми, Фахриддин ака ҳам, мен ҳам тўнғич қизларимиздан неваралар кўрай деб турибмиз. Демак, тўй тўйга уланади. Тўй учун пул керак.

...Яхши тўйлар бўлсин, деб дастурхонга фотиҳа ўқилди. Ҳамма ўрнидан кўзғолди. Марғуба дарҳол ўзини душхонага урди: «Худога шукур, мана энди яйраб, мазза қилиб бир ювиниб оладиган бўлдим». Бошқалар йўлакда кийинишаётганда, балконга чиқиб, деразани очиб, у ердан пастга қараб баланд овозда дедингиз:

— Ҳой, Дилмурод, гараждан машинангни олиб чиқ. Опаларингни уйларига ташлаб келасан.

— Хўп, ҳозир опа! — деган овози эшитилди Дилмуроднинг. У жўралари билан доимо гурунглашадиган паккаси — чинор остида эди.

...Биз иккимиз Вазира, Лобар ва Бонуни ҳовлида, то улар тушган машина юриб кетгунча кузатиб турдик.

— Дилмурод, эҳтиёт бўл, шошилмай ҳайда, — деб қолдингиз машина орқасидан.

Уйга қайтиб кирганимизда, Марғубанинг ювинаётгани шундоққина эшитилиб турарди. Сиз дастурхонни йиғиштиришга киришдингиз. Мен сизга қарашвордим. Кейин балконга ўрин ташиб, Марғубага жой ҳозирлаб бердингиз. У ҳамон ювинарди. Душхона эшигини қия очиб «Балконга ўрин солиб қўйдим» дедингиз.

Ёдимга ушбу рубоий тушди:

*Балки, тузалмоқчи бўлса ҳам олчоқ,
Макруҳлиги асти бўлмагай адоқ.
Ғусул, таҳоратдан унга не фойда,
Ит ҳўл бўлса, тани яна ифлосроқ.*

Ярим соатлардан кейин душ овози тинди. Демак, Марғуба ювиниб бўлди. Кейин душхона эшигининг гийқиллаб очилиб ёпилгани, Марғубанинг гурсиллатиб босган қадам товуши эшитилди. Кўпқаватли уйларда яшовчиларнинг аҳволи шу-да: тиқ этган товуш қулоққа чалинаверади, айниқса тунда, ҳамма ором олаётганида.

То Дилмурод қайтмагунча ухлаёлмай ётдик. Одатда ёлғиз иккимиз холи қолганимизда гапимиз сира адо бўлмасди. Ҳозир эса... гўё ҳамма гапларни гапириб бўлганмиз-у, гаплашадиган ҳеч гапимиз қолмагандай эди. Балки бунга дугоналарингиз билан узоқ суҳбатлашганимиз сабабдир, балки Марғубанинг одамнинг юз-кўзини очиб юборадиган гап-сўзлари сабабдир. Фикрловчи одам уйғоқ экан, тили жим турса-да, мияси ишлашдан тўхтамайди, дилидан фикрлар кечаверади, хаёлидан ҳар хил нарсалар ўтаверади, киши ўзи билан ўзи, ғойибона бошқалар билан гаплашади, баҳслашиши ҳам мумкин. Бир ўринда бирга ётар эканмиз, сизга эмас, ўзимга бундай дердим: «Дугоналари даврасида Ёқутхоннинг менинг биринчи оиламни, уларга қарашиб туришимни, бу йил қўшалоқ тўй қилмоқчи эканимни эслатишлари шартмиди? Балки бу гапларни фирма очиш ниятини оқлаш учун айтгандирлар. Тавба, Ёқутхон мен билан таништирган, уйга келиб-кетадиган дугоналарининг ҳаммаси боши очиқ хотинлар-а?! Кўшни Шарифаойни эса эри булар даврасига қўшишни иста-

майди. Нега? Нима учун? Йўқ, боши очик хотинга худди мана шу боши очиклиги учун таъна қилиб бўлмайди. Бу худога ҳам, бандасига ҳам тўғри келмайди. Ҳамма ҳам қўшгани билан умрининг охиригача қўша қариб яшаб юрмайди. Азалдан ажралишлар, эри ўлиб боши очик бўлиб қолишлар бўлиб келган. Лекин эри ўлиб бева бўлиб қолиш бошқа, эрини ташлаб кетиб, эркин бўлиш бошқа ёки эри томонидан ҳайдалиш яна бошқа. Буларнинг ўртасида фарқ бор, албатта. Ёқутхоннинг дугоналари эса эрдан ажрашган боши очик хотинлар экан. Йўқ, уларга заррача таъна қилиш ниятим йўқ. Уларнинг қисматида шундай савдолар ёзилган бўлгач, начора?! Умуман, боши очик хотинларни шундай қисматлари учун камситиб бўлмайди, ўзимиз ўтган бўлсак, ўғил-қизларимиз бор, турмушда ҳар хил ҳодисалар бўлиши мумкин. Ахлоқ-одобли, иймон-эътиқодли, ўзига маҳкам боши очик хотинларни боши очик дейиш инсофдан эмас. Иймонлари уларнинг тепаларида пушти паноҳ бўлиб туради. Демак, эрлими, эрсизми, бундан қатъи назар, аёл кишининг ахлоқан қандайлиги унинг иймонига, эътиқодига, диёнатига, виждонига боғлиқ!» Ҳаёлимда шу хулосага келгач, қалбим бироз тинчланди. Шу пайт сиз ҳам шифтдаги ёниқ қандилга тикилганча, хаёл суриб ётардингиз, дилингиздан нима ўтяпти, бу менга қоронғу эди, балки сиз ҳам биринчи турмушингиз ҳақида ёки мен билан кечаётган иккинчи турмушингиз ҳақида ўй сураётгандирсиз. Мен шу бугун шундай қатъий қарорга келдимки, қўшгани билан қўша қариш оилавий турмушда энг катта бахт экан, лекин бу ҳаммагаям насиб этавермайди. Киши қисматида нима ёзилган бўлса, шуни кўради.

Мен ёнбошлаб сизга қараган эдим, сиз «Ҳа, нима?» дегандай жилмайиб қўйдингиз.

— Чироқни ўчирайми?

— Аввал Дилмурод келсин...

...Одатдагидек эрта уйғондим. Сиз мен томонга қараб ёнбошлаб пишиллаб ухлаб ётар эдингиз. Ювингани душхонага кирдим. Никелланган темир дорда Дилмурод билан менинг сочиқларимиз ўртасида Марғубанинг оқ сурп пайтаваларига кўзим тушиб таъбим тирриқ бўлди... Чамаси у пайтаваларини ювиб, қуритиш учун осиб қўйган эди. Пайтавалар чала ювилгани учун маҳси чармидан юққан сариқ доғлар кетмаган эди. Душхонанинг бир чеккасида бир жуфт каттакон амиркон маҳси турарди.

Одатим бўйича эрталабки гимнастика машқларини қилиш учун балконга чиққан эдим, у ерда Марғубанинг кечаги юклари ётар, ўзи эса тахтадан қилинган сўри устига тўшалган баланд ўринда чалқанча хуррак отиб ухлар, катта оғзи очиқ эди: «Хур... хурр... хуррр... пилик-пиқ..»

Буни кўриб, таъбим яна тирриқ бўлиб кетди. Елкамга беқасам тўнимни ташлаб кўчага чиқдим. Кўзни қувнатадиган ҳеч нарса йўқ. Гўё бутун инсоният бу дунёни тарк этгану, курраи заминимиз эгаси кўчиб кетган ҳовлидай бўм-бўш бўлиб, хувиллаб қолган эди.

Қиш кетганини айтгани йўқ, кўклам эса келганини шивирламади. Йилнинг шундай кунлари эди.

Тонг эди, лекин булутли тонг эди, шу сабабли тонг чоғи эканини аниқ билиб бўлмасди. Менинг ҳозирги ҳаётимни шундай булутли тонгга қиёс этиш мумкин эди.

Кимсасиз кўчада танҳо кетиб борар эканман, ҳаёлим сизнинг дугоналарингизга, кечаги суҳбатга кетди. Улар бир-бир кўз олдидан ўтдилар. Учалоги ҳам бири-бирдан гўзал аёллар. Лекин боши очиқ хотинлар. Тавба, дейман, ичимда, нима бало бу дунёни боши очиқ хотинлар босиб кетганми? Ёки Ёқутхон бир ярим йилча бева бўлиб юрган кезларида фақат боши очиқ хотинлар билангина муносабатда бўлганларми, шу туфайли танишларининг аксарияти шундай аёллар бўлиб қолганмикин? Ёки эрли хотинларни эрлари боши очиқ хотинларга яқин йўлатмайдиларми? Ана, Шарифаойнинг эри бу ҳақда ҳатто оғзига сўз олган ҳам экан-ку! Ёки бўлмаса, тижорат билан фақат боши очиқ хотинлар шуғулланармикин, эрли хотинларни эрлари тижоратга йўлатмасмикин? Балки эркак тижоратчилар эрли хотинларни ўз сафларига олмасмикинлар, уларга боши очиқ хотинлар билан муомала қилиш қулай бўлса керак-да, ҳеч кимдан ҳайиқмай иш тутаверишлари мумкин. Ҳар ҳолда бу ерда тижорат сирига ўхшаш бир сирсиноат бўлса ажаб эмас. Лекин қўл билан ушлаб, кўз билан кўрмагандан кейин эрлими ёки боши очиқми, ким бўлмасин биров ҳақида гумон қилиш гуноҳ, яхши нарсани ўйлаш эса савоб!

Дугоналарингизни кўз олдидан келтирганимда ушбу мисралар ёдимга тушади:

*Қайчи ушлаб боғда кезарлар
Ва энг гўзал гулни узарлар.*

Улар гул шоҳидан узилган гуллардир. Хўш, уларни ким биринчи бўлиб узган? Ҳамма гап мана шунда эмас-микин? Буни тақдир дейдилар. Тақдирга эса тараф йўқ. Балки улар икки... уч... кўп марта узилган, қўлма қўл бўлиб юрган гуллардир. Йўқ, йўқ, бундай дейишга ҳаққим йўқ. Бу ёғи ёлғиз Яратганга аён, бандасига эса қоронғу. Боши очиқми, ёпиқми, инсофни аёл кишининг ўзига берсин, у виждонини сотмасин.

Вазирани билмадиму, Бону билан Лобарни гул шоҳида очилиб турган маҳалида бетайин кимсалар узган бўлса керак, деб ўйлайман. Бу менинг шахсий фикрим, сиз эса уларни кўпроқ, яхшироқ биласиз, балки мени ёқларсиз, балки фикримга қўшилмассиз. Мен уларга оилавий бахт-саодат тилайман.

Хўш, бир марта гулдек узилишни тақдир деб ҳисоблаймиз. Иккинчи, учинчи... марта узилишда аёл томоннинг иштироки, хоҳиш-иродаси бўлмайди, деб бўлмаса керак. Одам ўз тақдирини ўз қўли билан ҳам яратади, деб бежиз айтишмайди-ку.

Дарвоқе, гулзордаги барча гуллар ҳам узилмайди, қанчадан-қанча энг гўзал гуллар қолиб кетади. Назаримда Бону менга гулзордаги ана шундай гуллардан бири бўлиб туюлди. Гулзордаги гул!..

Нонуштани одатдагидек, мен, сиз ва Шоҳида бирга қилдик. Дилмурод кеч уйғонади. Марғубанинг хурраги эшитилиб турибди.

Бир пайт Шоҳида шундай деб қолди:

— Опа, ўртоғиз пайтавасини акамнинг сочиғи ёнига илиб қўйибди-я...

«Тўғрисўз қизимдан айланай» деб қўйдим ичимда.

— Чой устида унақа нарсалар тилга олинмайди, қизим, — дедингиз Шоҳидага дакки бериб. — Марғуба холанг меҳмон. У бизга кўп яхшиликлар қилган, вақтида ўтказиб қўйган жойи бор. Унга уйимга келма, деёлмайман. Сен истасанг ҳам, истамасанг ҳам уйимизга келаверади. Тушундингми, қизим.

Билдимки, бу гаплар фақат Шоҳидага эмас, менга ҳам қаратилган эди: «Қизим сенга гапираман, келиним сен эшит».

Шоҳиданинг гапи бир туртки бўлди шекилли ёки мавриди келиб қолди чоғи, менга сўз қотдингиз:

— Фаҳриддин ака, қўғирчоқ театри қаршисида янги қурилган уйлардан квартиралар беришаётган эмиш. Сиз ҳам бир оғиз сўраб кўринг, сиздан нима кетди. Уй беришса, меҳмон-изломни ўша ерда кутармидик.

— Яхши, — дедим, бошқа сўз айтмадим.

Уй масаласи ҳақида сўз очилишини дилим сезиб юрарди. Мана, тилга ҳам чиқди. Демак, тезлатишим керак».

Фаҳри Камол тинмай ёзар, ёзишдан бир дам тўхта-мас эди. Ёзгани сайин тўлиб кетган юрагини бўшата борарди. Лекин ичи алам зардобига лиммо-лим, ҳали-вери тугамайдиган. Шу боис у қоғоздан узилишни, қаламни қўлдан қўйишни истамасди. Ёзгиси келаверарди, келаверарди, келаверарди. Чунки оппоқ қоғозда Ёқутхоннинг жамолини кўрар, қалам орқали у билан сўзлашар эди-да. Ёзишдан ўзини тўхтата олмасди. Бах-тига, яхшиямки ёзиш қўлидан келади. Бўлмаса юраги аллақачон ёрилиб кетган бўларди. Йўқ, Худо меҳрибон! У бандаси бошига кулфат солар экан, шу кулфатдан қутилиш тадбирини ҳам олдиндан кўриб кўяр экан. Фаҳри Камолга ўтқир қалам ато этгани Унинг меҳри-бонлигидандир. Бўлмаса, шундай буюк бир мактубни ёзиш унга йўл бўлсин! Ёқутхонга мактуб ёзаётгани уни саломат сақлаб келяпти. Ёзмай қўйсами, худо кўрсат-масин, нобуд бўлиши турган гап. Мактуб ёзаётиб у ўтмишда юрибди, ўтмишда яшаяпти. Ёзмай қўйса, бу-гунга қайтади, қайтиши биланоқ Ёқутхоннинг бугунги турмуши ҳақида ўйлаб кетади, у қаерда, нима иш қиляпти, олдида, ёнида ёки атрофида ким бор?! Мак-туб ёзиб, ўтмишда юриши уни мана шу сўроқлардан узоқлаштириб, чалғитиб турибди. Ўтмишга қайтиб иш кўриш ҳам саодат сари етаклайди, дейдилар-ку.

«Мусоҳибам Ёқутхон! Бахтни ҳар ким ҳар хил та-саввур қилади, ҳар хил тушунади, — деб мактубини давом эттирарди Фаҳри Камол. — Баъзилар учун бахт кетмас давлат, баъзилар учун соғлиқ, баъзиларга ба-ланд мартаба, қўша-қўша машиналару данғиллама уй-жойлар, бировларга бахт — бу сайру саёҳату ўйин-кулги, қарс бадабангига тўй-ҳашамлар, бошқаларга эса қорин тўқ, усти бутлик, яшаш жойи — ватани бўлса, шу бахтнинг ўзи. Тинчлик-хотиржамликни ҳам катта бахт дегувчилар бор. Бахтни фарзандлар жамоли, шо-гирдлар камолида кўрувчилар ҳам кўп. Бахтни тўшакда туювчилар ҳам йўқ эмас. Хуллас, бахт олам қадар кенг, уммон қадар чуқур, осмон қадар бепоён тушунча. Вақт-лар ўтиши, замонлар алмашиши, ёши улуғлашиши билан инсоннинг бахт ҳақидаги тушунчалари ўзгара

бориши, мутлақо тескари хулосаларга келиши ҳам мумкин. Бу, кишининг кечирган турмуш тарзига, олган билимига, атрофини ўраган муҳитга, қандай одамларга дуч келганига, омади келгани-келмаганига боғлиқ. Масалан, омади чопган одамнинг бахт ҳақидаги тушунчасининг қамрови кенг бўлса, толе кулиб боқмаган киши учун қора қозонининг қайнаб туриши ҳам катта бахтдир. Бир умр шоҳона турмуш кечириб, қариганида хароб бўлиб, ўлиги кўчада қолмаслигини бахт деб ҳисоблаш даражасига тушиб қолганлар ҳам учрайди. Соғиниб қолган ошиқ учун ёр васли у ёқда турсин, маъшуқасининг бир кулиб боқиши ҳам зўр бахт, катта давлатдир.

Лекин ҳар бир одамнинг билими, тажрибаси бойиши мумкин, лекин феъл-атвори кўндоқда текканича умрбод ўзгармай қолаверади. Зуваласи инсоф тупроғидан қорилган одам ҳеч қачон, ҳар қандай шароитда ҳам, омади чопганида ҳам, толеи забун бўлганида ҳам, қирчиллама пайтида ҳам, қариган чоғида ҳам диёнатини ютмайди, виждонини сариқ чақага сотмайди. Болалигида тухум ўғирлаган қўли эгри кишидан катта бўлганида жилла қурса порахўр чиқиши мумкин. Вафодорлик, содиқлик, дўстлик тушунчалари одамда қандай куртак очган бўлса, шундай камол топа боради. Агар зуваласида вафодорлик, содиқлик, дўстлик тушунчалари куртак очмаган бўлса, ундан хиёнат, сотқинлик, рақиблик кутаверинг. Қазисан, қартасан, асли зотингга тортарсан, букурни гўр тузатади, деб бекорга айтилмаган.

Елғиз дардкашим Ёқутхон!

Худо инсонни бир умр бахт излаш азоби билан жазолаган экан. Бахт одамни излайди, одам эса бахтни қидиради, баъзан бахт билан одам учрашади, баъзан бу дунёда топиша олмайди, учрашув охиратга қолади. Сиз билан бирга кечирган ҳаётим менинг бахт билан учрашув онларим эди. Ўша ширин дамларни унутиб бўларканми? Унутилмас, такрорланмас, ҳар қанча долларга топиб бўлмас онлар эди. Тилларимиз эмас, дилларимиз ҳам сўзлашар, дийдор дийдорга тўймас, дийдор дийдордан айру тушишни истамас эди. Ҳузурбахш тезкечар тунлар, файзли тонглар, меҳрли кузатувлар, хайр дейиш ўрнига бир бўса илтифот, кўзларда ишқ нури, қалбларда оташ муҳаббат дури... Шуларни унутиб бўладими? Йўқ, менмас, сиз айтинг. Тилингизда бўлмасаям, дилингиздан бир ўтказиб қўйинг-а, сами-

мият ила ростига кўчиб. Йўқ, сиз ҳам унутолмайсиз. Чунки кўнгил ичидаги ҳеч нарса йўқолмайди. Хотира — ҳақиқат демак! Ҳақиқат эса эгилиши, букилиши мумкину, лекин ҳеч қачон синмайди. Адолат Ҳақиқат томонда! Ёқутхон, Адолат азалдан кечикади, бунга сира ажабланманг. Тоабат шундай бўлади. Кечиқиш — Адолатнинг одати. Бир сония, бир дақиқа, бир соат, бир кун, бир ой, бир йил, бир аср, минг асрлар ҳам кечиқиши мумкину, бироқ албатта тантана қилади! Ёқутхон, сиз ҳам бир кунмас бир кун ўзингизга келасиз, бунга ишонаман. Ёдингиздами, бир кун сиз менга «Мен виждонли одамман» деган эдингиз. Мен ўша заҳотиёқ бир энли оқ қоғозга «Мен ўзимни сизнинг виждонингизга топширдим» деб ёзиб, «Буни тумор қилиб олинг» дея сизга берган эдим. Ўша тумор қани?»

Кўряпсизми, Фаҳри Камол висол онларини кечмишдан излаб, келажакка умид боғлапти. Ушбу мактуб шу умиднинг самараси. У Ёқутхонга кўнгил бериб, ундан ҳам фақат кўнгил сўраган эди. Бошқа ҳеч нарса сўрамаган эди. Тўрт йиллик турмушларида Ёқутхонига қарата ҳатто илтимос иборасини ҳам айтмабди-я. Ҳатто чой ичгиси келганидаям «Бир чой дамлаб берасизми?» деб сўрамаган ҳам мана шу ўзимизнинг қахрамонимиз Фаҳри Камол-да. Чой дамлаш зарурлиги то Ёқутхоннинг эсига келмагунча, у кутиб ўтираверарди. Севгилисига қилдек озор беришни хаёлигаям келтирмасди. Муҳаббат севгилисини эъзозлашга ўргатар экан-да.

Сувратлар ҳам хотира, ҳам ҳужжатдир. Агар уларда Фаҳри Камолдек сиймолар ҳам тасвирланган бўлса, энди улар тарихий аҳамиятга молик ҳужжатга айланади. Ёқутхонда ўз юртлари ва ўзга юртларда Фаҳри Камол билан бирга тушган, дўст-ёронлар, қариндош-уруғлар даврасида тушилган юздан ортиқ суврат сақланарди. Уларнинг ҳеч бири деворларга илинмаган, олтин ҳалли гардишларга солиб осиб қўйилмаган, яшириб қўйилган эди. Фаҳри Камол мактуб битаётиб ўша сувратларни эслаб қолди. Бир кўнгли «Ўша сувратлардан менга юборинг» демоқчи ҳам бўлдию, дарҳол бу фикридан қайтди: «Худди ўша сувратларни сўраш илинжида мактуб ёзаётган бўлиб қолмай тагин». У фикрини бошқача талқин этди.

«Ардоқлигим Ёқутхон! Сувратлар — қайтарилмас ёдгорлик, — деб ёзди мактубида у. — Уларни йиртиб

ташлаб, ёқиб юбориб йўқотиш мумкин. Лекин сувратга тушилган ўша дамларни хотирадан, менинг ҳам, сизнинг ҳам хотирангиздан йўқотиб бўлмайди».

Фахри Камол шундай аҳволда эдики, унга икки дунё сифардию, лекин бир ўзи бу дунёга сифмай қолган эди. Ёлғизлик одамни қон илиб юборар экан. Унинг танасидаги қони ишқининг шаршаралари эди. Айрилиқ — юрак томирларини кесгувчи тиф. Айрилиқ — тирик вужуддаги ўлим!

Фахри Камол бардошини қўлтиқлаб олган эди. Ёқутхонисиз сувсиз гулдек бўлиб қолган эди. Танасида — юракмас, бир парча азоб. Ёқутхон уйдан чиқиб кетгандан буён кучоғи бўш эди. Чин ошиқнинг қалби бўшлигида кучоғи ҳам бўш бўлади. Севганидан ўзгани кучоғига олмайди.

«Эъозлигим Ёқутхон, — дея ёзишда давом этарди Фахри Камол. — Шундайки, гўё севги қўшиқларининг ҳаммасини мен куйлаяпман. Шундайки, булбул хониши ҳам меники. Най ноласи ҳам, гижжак нидоси ҳам, танбур садоси ҳам меники, менинг юрагимни тирнайди. Маъюсликка дахлдор барча нарсалар менга тегишли. Энди мусиқа тили мен учун ўзгариб қолди. Илгари у куйларди, энди эса у сўзлапти, кўнгил тилида гапиряпти. Одамларни қандай тушунсам, энди мусиқани ҳам худди шундай тушунадиган бўлиб қолибман-а».

Мазмунан ва ҳажман бир китобга жо бўладиган Фахри Камолнинг бу мактуби оддий мактуб эмас, хотира мактубидир. Хотира қоғозга тушаётганда ҳар битта сўзи юракни тирнаб ўтади, эски яраларни янгилайди. Фахри Камол бу мактубни ёзишга туну кун сарфлаётган меҳнатига, асабларига, кўз нурига ачинишни ҳатто хаёлигаям келтирмасди. Бироқ фақат бир нарсадан чўчирди: «Хат деганиям шунчалар узундан узоқ бўладими-а» деб Ёқутхон ўқимай қўйса-я» деган ўй уни ташвишга солмасди, деб бўлмасди. У бир кўнгли мактубида бундай деб қўшиб кетмоқчи ҳам бўлди: «Дилкашим Ёқутхон! Тасаввурий хотира дафтارينгизни бир варақлаб чиқинг-а, зора менга боғлиқ бирор яхши хотира чиқиб қолса. Ана ўшанинг хурмати, ушбу мактубимни албатта ўқиб чиқсангиз». Лекин дарҳол ўз фикрига ўзи қўшилмади: «Ўқийдиган одам ўзи ўқийверади. Истамаса, барибир ўқимайди. Илтимос билан, мажбурлаб ўқитилса, ҳатто

тескари акс-садо бериши ҳам мумкин. Ўқиш-ўқимаслик Ёқутхонга ҳавола. Хоҳласа ўқир, хоҳламаса йўқ. Барибир қаламнинг излари абадий-ку. Бизлар ўтиб кетгандан кейин авлодларимиз ўқишар, аслан ким қандай бўлган, қайси замонда яшаганмиз, атрофимизни қандай одамлар қуршаган — ана шулар ҳақида бирмунча хабардор бўлишар, ҳар биримизга ўз баҳоларини беришар. Ноумид шайтон, мактубим ўқувчисиз қолиб кетмас. Мабодо мактубимга биронтаям ўқувчи чиқмаса, унда ўзим борман-ку. Уни такрор-такрор ўқувчи — мана мен ўзим бўламан. Мактубим — умрбод ҳамроҳим». Бу унинг ўзига берган ҳам юпанчи, ҳам аҳди эди.

Фаҳри Камол ёзишда давом этди:

«Умидим юлдузи Ёқутхон!

Бу мактуб — Сизга биринчи хатим. Лекин охиргиси эмас. Агар умрим вафо қилса, ҳали Сизга кўп мактублар ёзаман:

*Мендан ишқий хатлар оласиз
Беш марта ўн саккизга кириб.*

Бу ҳазил эмас, чин сўзим. Чин ошиқнинг нияти. Мажнун аталмиш Қайс Маккаи мунавварада, Каъба-туллоҳда туриб Аллоҳ Таолога тавалло қилмиш:

*Ёраб балойи ишқ ила қил ошно мани,
Бир дам балойи ишқдан этма жудо мани.*

Мажнуннинг тилаги — менинг истагим ҳам.

Дуо салом ила

Фаҳрим деб билган завжингиз Фаҳриддин».

* * *

Ёзадиган гаплари қалбида ҳали тўлиб-тошиб турган бўлса-да, Фаҳри Камол мактубини шу ерда тўхтатди. Шундаям Ёқутхонни ўйлади: «Бир йўла кўп ёзиб Ёқутхонни қийнаб қўймай». Энди олдида икки муаммо турарди: мактубни оққа кўчиртириш ва Ёқутхонга етказиш. Мактубни қўлёзма ҳолида ўқишга бериб бўлмайди. Фаҳри Камол ҳуснихат эмас. Қолаверса мактуб нусхаларидан ўзида ҳам қолиши шарт, ўқиши учун ҳам, сақлаши учун ҳам. Хўш, қўлёзмани кимга кўчиртириши мумкин. Дил рози ифодаланган бундай мактубни ҳар кимга ҳам ишониб топшириб бўлмайди. Бировларга гап ташимас, сир сақловчи котиба бўлиши лозим. Фаҳри Камолнинг бундай котиба сингилжони бор эди.

Бадийй мақолалари матбуотда гуриллаб чиқиб турганида ҳамма кўлёмаларини беҳато ва сифатли қилиб тўрт нусхада кўчириб берган ўша сингилжони — Муқаддас лоп этиб эсига тушди. Бўлди, Фахри Камол ҳозир Муқаддасхон ишлайдиган газета идорасига боради, ундан тезда кўчириб беришни илтимос қилади. Муқаддасхон йўқ демас. Илгарилари ўзаро ҳурматлари баланд эди-ку. Назарида бу иш осонликча битгандай бўлди-қўйди. Руҳи анча енгил тортди. Қўлёмани қора чарм дипломатига жойлади.

Фахри Камол енгилгина кийиниб ҳафтада икки-уч марта нон олгани гузардаги дўконга бирров чиқиб келарди. Дўкон у яшаётган кўп қаватли бинонинг биринчи қаватида эди. Хизматчилар, бу атрофда асосан хизматчилар истиқомат қилади, иш-ишига кетиб бўлиб, харидорлар сийраклашган пайтда у дўконга қадам ранжида қиларди. Шуниси ўзига яхши — кўришни истамаган таниш-билишларни учратмайди, уларга ям қулай — Фахри Камолни кўриб кўрмасликка олишдан қутиладилар.

Гузарга шундай бирров чиқиб келишини ҳисобга олмаганда, Фахри Камол Ёқутхон эшикни ташқаридан ёпиб чиқиб кетганидан бу ёққа ҳали катта кўчага қадам босмаган эди. Борадиган жойи ҳам йўқ, чақирадиган одами ҳам. Бозор-ўчар қилишга пул керак. У маошсиз қолган. Нафақа ёшига етишига ҳали анча йил бор. У на у ёқлик, на бу ёқлик, аросатда.

Фахри Камол бугун катта кўчаларга чиқмоқчи, одамларга кўринмоқчи. У қайси кийимларимни кийсам экан, деб ўйланиб қолди. Об-ҳавони билмоқчи бўлиб деразадан кўчага қараб қўйди. Ташқарида кеч куз эди, йўловчилар устида плаш ва куртка, демак, кун совуқроқ бўлса керак.

Ёқутхон эшикни ташқаридан ёпиб чиқиб кетишидан сал бурун ораларида шундай гап-сўз бўлиб ўтганди. Шу Фахри Камолнинг ёдига тушиб қолди:

— Фахриддин ака, ўзингизга бундоқ қараб юринг, — деган эди ўшанда Ёқутхон. — Ахир, дўст, душман бор. Тагин оғзига кучи етмаганлар «Бояқши ишдан кетиб, жуда афтодаҳол бўлиб қолибди» демасин. Кийилган ҳамма кийимларингиз халпиллаб қоляпти.

— Озьяпман шекилли, — деган эди Фахри Камол. — Амалдан тушган одам этдан ҳам тушар экан-да.

— Гардероб тўла охорли кийимларингиз турибди, нима, уларни пишириб ейсизми? — дейди Ёқутхон,

«Пишириб ейсизми» дейиши аслида «Гўрингизга орқалаб кетасизми» дегани эди.

— Тўғри, ҳеч ким кийимларини гўрига орқалаб кетмайди, бор-йўғи беш-ўн газ кафани билан кетади, — деди Фаҳри Камол. — Лекин ҳар куни, бўлар-бўлмаста оҳорли кийиниш ҳам шарт эмас. Нимдош кийимларини киймаган одамнинг янги кийими бўлмайди, дейилади бир Ҳадиси шарифда.

— Мен боғдан келсам, сиз тоғдан келасиз, Ҳадисни рўқач қиласиз-а, Фаҳриддин ака, — ўпкалайди Ёқутхон. — Ахир, оҳорли кийим эгнингизда сал бўлса-да халпилламасмикин, дейман-да...

Ёқутхоннинг ўша гапи эсига тушиб, Фаҳри Камол бугун бошдан-оёқ оҳорли кийинишга аҳд қилди. Гарчи кўнглига сиғмаса-да, кийим-кечак сақланадиган гардеробни очиб, ўзига оҳорли кийимларидан танламоқчи бўлди. Не кўз билан кўрсинки, ўзининг кийимлари жой-жойида турибди-ю, Ёқутхоннинг на нимдошу, на оҳорли кийим-кечагидан асар ҳам йўқ!

Шу сабаб бўлиб, Фаҳри Камолнинг ёдига яна бир нарсаси тушди. Бу воқеа Ёқутхон эшикни ташқаридан ёпиб чиқиб кетишидан чамаси икки ҳафта бурун юз берган эди. Ёқутхоннинг эшикни ташқаридан ёпиб чиқиб кетиши Фаҳри Камолга шундай қаттиқ таъсир қилган эдики, одамлар Иккинчи жаҳон уруши бошланган кунни ёки Тошкент зилзиласи бўлган тонгни қандай эсласалар, ўша балолиғи он унинг учун шундай мудҳиш эди. Шундан бери унинг ҳаётида янги эра, яъни уйку келмас кечалар бошланган эди. Шу сабабли ўша балолиғи он унинг учун санабоши бўлиб қолди, ундан кейин юз берган воқеалар вақтини шунга нисбат бериб белгилаш одат тусига кирди.

Фаҳри Камол Ёқутхоннинг катта сочиғи, уй кийимлари кўринмай қолганини ҳам сезиб қолган эди. Бу ҳақда чап очувди, «Уларни ювгани нариги уйга олиб кетдим, ахир, бу ерда кир машина йўғ-ку» деб жавоб берган эди жилмайиб.

«Кир машинамиз йўқ» деган гап чиқиб қолмасин деб, Фаҳри Камол «Кир машинаси олиб берай» деганида, Ёқутхон «Кир машинасининг нима керағи бор, уйимиз ўзи икки хонали бўлса, уни қаергаям қўярдик. Иккимиздан нимаям кир тушарди. Ўзим ваннага солиб, ойдинда оёғим билан ювиб ташлайман», деб унамаганди. Шу гапни айтган одам энди бундай деб ўтирибди. Ҳа, айтгандай, бундан сал олдин ҳам яна бир

воқеа юз берган эди. Жавонда, китоблар ёнида ҳали альбом қилиб, тартибга солинмаган, «Фотоснимки» деган ёзувли қора қоғоз жилдга солиб қўйилган, Фаҳри Камол билан Ёқутхон бирга тушишган сувратлар жилди билан кўзга кўринмай қолди. Бу ҳақда Фаҳри Камол сўз очувди, Ёқутхон «Ишхонамдагиларга кўрсатгани олиб борувдим, иш столим тортмасида турибди» деб қўя қолди жилмайиб. «Қизик, Ёқутхон бундай гапларни жилмайиб туриб айтади-я, — дея ўйланиб қолди Фаҳри Камол. — Кийимидан сўз очганимдаям жилмайиб жавоб берувди. Энди фотосуратдан сўз очганимдаям жилмайди. Нима бало, унинг жилмайишида бир сир борми? Ёки жилмайиш унинг учун ўзини оқлаш ёки ҳимоя воситасимикин? Балки жилмайиш бир ниқоб бўлса-я?! У келтирган сабаблар ҳақиқатан ҳам сабабмикин ёки бир важ-корсонмикин?» Мана бугун эса барча кийимларини олиб кетгани маълум бўлиб қолди. Демак, буларнинг ҳаммаси олдиндан пухта тузилган қатъий режа бўйича амалга оширилган, нариги уйга ташиб кетилган. Фаҳри Камол шундай фикрга келишга келдию, лекин дарҳол ундан қайтди. Дилида Ёқутхонни оқлашга тушди: «Бир куни ўзи бундай деган эди-ку: «Ёқутхон, бугун эшитган янгилигим шуки, мени чет элга, элчихоналардан бирига ишга юборишлари ҳам мумкин эмиш. Сизгаям иш топилади у ерда, ўйлаб қўйдим — асл касбингиз — тиббий ҳамширалик қилаверасиз. Шоҳидани ҳам ўзимиз билан ола кетамиз. Инглизчасига зўр бераверсин, ўқишни ўша ерда давом эттираверади».

Демак, Ёқутхон чет элга жўнаб кетишимизни назарда тутиб, бу ердаги нарсаларни нариги уйга олиб бориб қўя бошлаган. Ахир, бу уйимизнинг темир эшиги йўқ-ку.

Хўш, бу уйнинг темир эшиги йўқ экан, эҳтиёт чораси сифатида, ҳар эҳтимолга қарши нарсаларни нариги уйга олиб бориб қўйиш лозим бўлса, нега энди Ёқутхон фақат ўз кийимларини олиб, эрининг кийимларини қолдириб кетади? Ёқутхонга фазилат келтирмайдиган бундай мантиқий саволлар туғилиб улгурмасданоқ, куртаклигида Фаҳри Камол йўққа чиқарарди, хаёлигаям келтирмасликка интиларди. У ҳақда ёмон хаёлга боришни гуноҳ деб биларди. Одам табиати қизикда. Кишини оқламоқчи бўлинса, мингта сабаб топилади. Ёмонламоқчи бўлинса ҳам миллионта важ келтириш мумкин. Ҳаммаси одамнинг ниятига боғлиқ.

Кўряпсизми, азиз китобхон! Фахри Камол хоҳ тилида бўлсин, хоҳ дилида бўлсин, Ёқутхонга заррача ғубор кўнишини истамайди. Унинг ҳар бир ҳаракатини яхшиликка йўяди, уни оқлагани оқлаган, ундан фақат фазилат қидиради.

Ошиқ ғунчада гулни, куртақда ғунчани кўради. Севганида фақат фазилатни туяди, ундан фақат ғўзаллик ахтаради, камчиликлари ҳам фазилат бўлиб кўринади. Мана исботи — Фахри Камол! Унинг учун Ёқутхон булоқ сувидек зилол, она сўзидек муқаддас, олтиндек зангламас, Қуёш нуридек ҳаётбахш, тоғ ҳавосидек мусаффо, ёқутдек ўзгармас. Бир сўз билан айтганда, Ёқутхон — бу Ёқут! Уни ёмон демоқчи бўлганларнинг ўзлари ёмон! Уни ёмон деювчилар Фахри Камолга дўст эмас, душман! Унинг назарида Ёқутхон юрган кўчалар Озода! Қадамидан Гуллар унади. У кулса Олам чароғон, маъюсланса Қуёш ботиб кетади. Усиз Дунё етим бўлиб қолади. Одам ўзи ўрганиб қолган қувончини йўқотиб кўйишдан кўрқади. Ёқутхон Фахри Камол учун чексиз Қувонч!

Гардероб олдида Фахри Камол мана шундай хаёлларга ғарқ бўлиб бир оз туриб қолгач, барибир ҳозир ёнида бўлмаса-да, Ёқутхоннинг ўша гапига риоя қилиб, кийишга оҳорли кийимларидан бир-бир танлади. Италиялар ўзбек пахтасидан тайёрлаган оппоқ кўйлакни кийди, полякча қора галстугини бўйнига тақди, инглизча қора мовут костюм-шими у билан қучоқлашиб кўришди, оппоқ «адидас» пайпоқ билан қора «саламандер» туфли оёғига мос келди, лосдек қора туркча чарм камзулининг барлари тиззасидан салгина пастга тушиб туриши уни янада салобатли қилиб кўрсатди, баланд бўйли Фахри Камол бу чарм камзулда янада баландроқ бўлиб кўзга ташланди. Бошига гардиши меъёридан сал сербарроқ, қора шойи боғич-лентали шляпасини кўндирди, бу уни Лотин Америкасидан ташриф буюрган жанобга ўхшатиб қўйди. Бу уст-бошлар турли йилларда, турли муносабатлар билан олинган эди. Улар орасида Ёқутхон совға қилгани ҳам, Кибриёхон опа Покистондан олиб келгани ҳам бор эди.

Бу кийим-бош Фахри Камолга ярашиб тушди — ўпишиб кўришди. Ўзи кўркам одамга чиройли кийимлар жуда ярашади-да. Анчадан бери ўйлоқлар тўлғоғида хонанишин бўлгани сабабли бир оз сўлғинқирагани ҳам сезилмай қолди. Илгаридегидек савлатли, кўркам бўлиб кетди. Йўлакдаги бўй баравар тошойнада ҳам ўз

аксини кўриб қолиб: «Ўзгармабман, шекилли. Озганим ҳам сезилмайди. Ўзимдаям бор, Ёқутхоннинг айтганини қилиб, ҳар доим мана шунақа башанг кийиниб юришим керак» деб қўйди-да, дадил остонадан ҳатлади. Эшикни шошилмай қулфлаб, тутқичидан бир-икки ўзига тортиб кўриб, қулфланган-қулфланмаганини аниқлағач, айланма бетон зинадан пастга туша бошлади.

Фаҳри Камол дипломатини сира силкитмай, кенг йўлка бўйлаб аста борар экан, йўловчилар унга бошқачароқ қараётгандай туюларди. Балки эғнидаги чиройли уст-бошига ҳавас билан қараб қўйишаётгандир. Балки бошидаги гардиши каттароқ шляпаси одамларнинг эътиборини ўзига тартаётгандир, кимдир шаҳримизга яна бир чет элик жаноб ташриф буюрибди, яна битта қўшма корхона очилар экан-да, деб ўйлаши ҳам мумкин. Ахир, унинг пешонасига «Бу сурилиб қолган одам» деб ёзиб қўйилмаган-ку. Одамларга кўпдан бери аралашмай, хонанишин бўлиб ўтирган киши дастлаб кўчага қадам босганида йўловчилардан ётсирайди, довдирагандай одимлайди. Тўсатдан «шап» этган товушдан ҳам чўчиб тушади. Одам қоронғу уйдан бирданнига қуёшли кунга чиқса, кўзлари қамашиб кетади, бир неча фурсат кўзларини юмиб олиб, атрофга боқолмай жойида қотиб туради. Кўзлари ёруғликка мослашгач, ўзига келади. Фаҳри Камолнинг ҳозирги аҳволи руҳияси ҳам худди шунга ўхшаш эди.

Фаҳри Камол икки шохкўча бир-бирини кесиб ўтувчи чорраҳага етганида, унинг ўзи учун албатта, фавкуллодда ҳодиса юз берди. Чорраҳанинг ўртасига етиб қолганида, қаршидаги светофорнинг яшил кўзи ўчиб, сариқ кўзи бир кўриндию қизил кўзи ёниб қолди. У юришдан тўхташга мажбур бўлди. Худди шу пайт унинг ёнгинасидан «Волво» учиб ўтиб кетди. Рулда ўша шофёр йигит, икки боласи билан хотинини уйдан ҳайдаб юборган, қирғийбурун, қон қуюлгандай қизғиш кўзлари одамга чақчайиб боқувчи Иристой, машинанинг хўжайинлар ўтирадиган орқа ўриндиғида эса Ёқутхон эди, у орқасига ястаниб ўтирарди. Фаҳри Камол Ёқутхонни аниқ кўриб қолди. Унинг эғнида Украинанинг Трусковец курортига боришганида Черновци ярмаркасидан харид қилишгани — ўша французча қора плаш, ёқасида, энгларидида қимматбаҳо мўйналари бор. Ёқутхон Фаҳри Камолни кўриб ўтдимиди, кўрмай ўтиб кетдимиди, буни Фаҳри Камол аниқ айтолмайди. Назарида Ёқутхон Фаҳ-

ри Камолнинг шляпасига нигоҳ ташлаб кетгандай бўлди. Бу шляпани Москванинг «ЦУМ»идан харид қилишгаётганида «Фахриддин ака, бу шляпа билан Тошкентда биринчи бўлиб сиз кўзга ташланасиз, жудаям ярашди» деган эди. Балки ўша гапи ҳозир ёдига тушиб кетган бўлса ажаб эмас. Балки ўз хаёли билан кетаётиб Фаҳри Камолга эътибор қилмагандир. Баъзан ҳар кимда ҳам бўлади-ку, одам ўз яқинини кўргандай бўлиб кўрмай ўтиб кетади. Бунинг устига машина шундай тез ўтиб кетдики, бу ҳолат бир сония ичида юз берди. Қолаверса, Фаҳри Камолдек йўловчилар, унга ўхшаш уст-бош кийганлар шаҳримизда йўқ дейсизми. Лекин Фаҳри Камолни Иристой кўриб ўтгани аниқ, шундоқ ёнгинасидан ўтиб кетди. Ҳатто кўзлари ҳам тўқнашди. Рулда ўтирган одам огоҳ бўлади, айниқса чорраҳадан ўтаётганида.

Ёқутхон эшикни ташқаридан ёпиб чиқиб кетишидан анча олдин, эрталаб соат саккизларда кўча эшик кўнғироғи дафъатан жиринглаб қолди. Ёқутхон ишга отланаётган эди. Эшикни Фаҳри Камол очди. Зина майдончасида Иристой турарди:

— Ёқутхон опанинг уйлари шу бўлса керак? Менга шу адресни беришувди.

— Шундай.

— Мен янги шофёрлари бўламан, отим Иристой, опани ишга олиб кетгани келдим, — деди Иристой.

— Опангиз ишга отланыптилар, қани, ичкари кириб туринг, — дея Фаҳри Камол Иристойни уйга таклиф қилди.

Одатда аёл кишиларнинг эрталаб уйдан чиқиб кетишлари қийин кечади, ҳамиша бир дақиқа вақт етишмайди. Ёқутхон то отланиб бўлгунча, улар ошхонада гаплашиб ўтиришди. Суҳбат асносида Фаҳри Камол Иристойнинг қон қуйилган кўзларини касаллик аломати деб билиб:

— Ука, менинг бир кўз дўхтири танишим бор, унга телефон қилсам, учрашмайсизми, — деди раҳмдиллик юзасидан.

— Кўзимни айтасизми, ўзи шунақа, — деди Иристой.

— Нима, ора-чора қассобчилик ҳам қилиб турасизми? — сўради Фаҳри Камол.

— Йўғ-а, нимага бундай деб сўраяпсиз? — таажжубланди Иристой.

— Айрим қассоблар қўй-эчки сўйганларида тап бос-

дига бир пиёла-ярим пиёла бўғиз қонидан ичишади, — жавобланди Фаҳри Камол. — Натижада кўзларида қон қуйилиб қолади. Шариатда қон ҳаром дейилган.

— Кўзим туғма шундай, — деди Иристой. — Ўзим чумчуқниям сўйиб кўрмаганман. Лекин адамлар қассоб ўтган эканлар. Каллахоналик Кўчқортой қассоб деган. Мен туғилмасимдан илгари пичоқ еб ўлиб кетган эканлар.

— Тушунарли, узр, ука, — деди Фаҳри Камол. — Уйланганмисиз?

— Ҳа, уйлангандим, — деди Иристой. — Иккита боламиз — бир ўғил, бир қизимиз ҳам бор. Икки-уч ойча бўп қолди, хотинимни отасиникига ҳайдаб юбордим.

Одатда эрлари ҳайдаб юборган ёки ташлаб кетган аёллар бошларига тушган савдони яширмайдилар, эрларини қарғаб-қарғаб ёки ҳаётдан нолий-нолий юракларини бўшатадилар, ҳовурдан анча тушадилар, дард-аламларини бирмунча енгиллатадилар. Хотини ташлаб кетган эркак киши эса бошига тушган савдони ошкор қилмайди, айтганда ҳам, «Хотинимни ўзим ҳайдаб юбордим», дейди, ростини айтишга эркаклик ғурури йўл қўймаса керак. Дард-аламини яширади, ичига ютиб юраверади. Ҳа, эркак кишида рад этилиш тўлғоғи аёл кишига нисбатан оғирроқ кечади. Шу фикр Фаҳри Камолнинг хаёлидан ўтди.

— Чатоқ бўлибди-ку, ука, — деди Фаҳри Камол ҳамдардлик билан. — Бирор жиддий сабаби бормиди?

— Хотиним «Сиздан бензин ҳиди келади» деб ёнига йўлатмай кўювди.

— Ҳалиям бўлса мурасага келинлар, — деди Фаҳри Камол маслаҳатомуз. — Икки болангиз бор экан. Керак бўлса оила учун касбниям ўзгартириш мумкин, ҳали ёш экансиз, болалар тирик етим бўлиб қолмасин.

— Йўқ, — деди Иристой қатъий равишда, — хотиним мени «таги паст, қон ялаган қассоб» дегани деган эди. Ўтирсам ўпоқ, турсам сўпоқ бўлиб қолдим. Илгари ундай эмасди. У пайтлари мен шаҳарнинг ўзида, таксопаркда ишлардим, эрталаб ишга кетиб, кечқурун уйга қайтардим. Кейин иш жойимни ўзгартириб, «Мерседес» миндим, олис юртларга қатнай бошладим. Етти-саккиз ойлаб уйда бўлмаган пайтларим ҳам бўлди. Шундан кейин хотиним ўзгариб қолди. Буни қаранг-а, икки болали бўлгач, мендан бензин ҳиди келишини сезиб қолганмиш. Ахир, унга уйланишимдан олдин ҳам, уй-

ланганимдан кейин ҳам шофёрлик қилиб келяпман-ку. Йўқ, мендан бензин ҳиди келиши — у ўйлаб топган бир баҳона. Аслида унинг нияти бузилган.

— Ҳа, ундай бўлса мушкул савдо экан, — деди афсусланиб Фаҳри Камол, дилида эса «Хотини балки бошқасининг исини искаб қолгандир, хотин кишини назоратсиз қолдириб бўлмайди» деб қўйди.

Иристой давом этди:

— Узоқ сафарларга чиқиш ўзимниям жонимга тегиб кетди, ариза берувдим, компаниянинг гаражига ишга ўтказишди. Бугундан бошлаб Ёқутхон опамни олиб юрарканман.

— Яхши, омадингизни берсин, ука, — деди Фаҳри Камол хайрихоҳлик билан, дилида эса «Йигит бояқиш бошқаси билан ҳам биринчи хотини билан бўлганидек воқеа юз бермасин, деган ниятда иш жойини ўзгартирибди-да» деб қўйди.

Суҳбат узилиб қолди: Ёқутхон ошхона остонасида «Мен тайёр, кетдикми?» дегандай бўлиб шайланиб турарди.

Шундан кейин Фаҳри Камол билан Иристой дуч келишмади. Иристой ҳар гал Ёқутхонни ишга олиб кетгани келганида узун бир сигнал бериб қўяр, уни кўчада кутар эди.

Фаҳри Камол ўтқир нигоҳли бу йигитнинг уни кўриб ўтганига аниқ ишонарди. У йўл очилгач, нариги тарафга ўтиб, светофор яқинида «Волво» кетган томонга қараб тўхтаб қолди: «Улар орқага қайтишса ажабмас». Ёқутхон «Волво»дан тушиб, салом бериб келади. Фаҳри Камол билан сўрашади. Уст-бошига қараб кўзлари қувнаб кетади: «Ярашибди. Ёшариб кетибсиз» дейди. Машинага таклиф этади... Бу Фаҳри Камолнинг хаёли эди, холос. Ҳаётда эса...

Фаҳри Камолнинг ўтмиши бор эди. Келажаги ҳам бўлиши мумкин. Йўқ, келажаги борлиги аниқ. У бундан кейин жисман яшайдими, яшамайдими, бундан қатъий назар келажагини яратиб қўйган. Ўтмишида келажагини ҳам бунёд этиб бўлган. Биринчидан, иймонли одам келажагига шубҳа билан қарамайди. Ёлғиз Шайтони лаин ноумид! Худонинг мўмин-мусулмон бандаси ҳамиша умид билан яшайди. «Ниятимга бу дунёда эриша олмасам, охират бор-ку» деган ишонч билан турмуш кечиради. Исломи ақидалари руҳида тарбия топган, шариати исломия қон-қонига сингиб кетган Фаҳри Камолдек мусулмони комил одамнинг келажакка

ишонмай яшаши мумкин эмас. Ундай одамлар келажак деганларида шу ёруғ дунёда кўрадиган яхши кунларинигина эмас, охиратни ҳам тушунадилар.

Фахри Камолнинг эл-юрт олдидаги ҳалол, беминнат хизматлари, қилган савоб ишлари, диёнатли олим сифатидаги фаолияти, яратган фалсафий асарлари, бадий мақолалари, Худо хоҳласа, номаи аъмолига захира бўлиб ёзилгандир. Хуллас, Фахри Камол охирати куймаган, охирати бор одамлардандир. Буёғидан кўнгилни тўқ қилиши мумкин. Бироқ...

У — бугуни йўқ одам. Унинг ўтмиши бор, келажаги бору бугуни йўқ... Бугуни йўқлик қисмати ёлғиз унинг бошига тушган савдо эмас. Бу фақат Фахри Камолга ўхшаш йирик сиймолар бошигагина тушадиган савдо ҳам эмас. Қилиб қўйган хизматига яраша қадр-қиммат тополмаган кишилар борки, ҳаммасига нисбатан ҳам «бугуни йўқ» иборасини қўллаш мумкин. Севиб қолиб, севгисига яраша севилмай қолган ошиқ зоти ҳам шулар сирасига киради.

Ҳар қанча билимдон, турмуш тажрибаси нақадар бой бўлмасин, доим қанча одамларни жўяли маслаҳати билан тўғри йўлга тушириб қўйган бўлмасин, Фахри Камол шу кезларда бугуни йўқ одам бўлиб қолганини ҳали ҳануз англаб етганича йўқ. Агар буни англаб қолсами, Худо кўрсатмасин, юраги ёрилиб ҳалок бўлиши ҳеч гап эмас. Негаки, бугуни йўқ одам бугуни билан яшолмайди. У «бугуни йўқлик» ҳолати то ўтиб кетганича ёки хаёлан ўтмишига қайтиб яшамоғи ёки келажак орзу-ўйлари оламида сайр этиб юриши керак. Агар умри вафо қилса, иқболи тағин кулиб боқса, у бугунга қайтиши, бугуни билан яшаши мумкин. Ҳа, у келажакни орзу қилиб, ўтмишида яшаб тура тургани маъқул кўринади. Бугунга қайтсами...

...Фахри Камол светофор яқинида ўша «Волво» қайтиб келар, деган умидда кутиб турарди. Кўнгил узолмасди. Дунёда энг оғир иш — кўнгил узиш!

Биринчи қисм тугади.

АБДУҚАҲҲОР ИБРОҲИМОВ

УЙҚУ КЕЛМАС КЕЧАЛАР

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2001

Муҳаррир *Г. Зокирова*
Рассом *Р. Зуфаров*
Бадий муҳаррир *Ф. Башарова*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Мусахҳихлар *Ю. Бизаатова, Н. Мухамедиева*

Босишга рухсат этилди 7.11.2001. Бичими 84X108^{1/32}. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табағи 12,6. Нашриёт ҳисоб табағи 14,24. Адади 5000. Буюртма № 2578. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмаҳонаси, 700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41-уй.